

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (191) январь-февраль 2017 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ бла асламлы коммуникацияланы
къырал комитети, КъМР-ни жазыучуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2017

АЛ СЁЗ

Бюгюнлюкде адам саны 400 мингден аслам болган, 800-ге жууукъ тукъумдан къуралган къарачай-малкъар халкъ, Къарачай-Черкес, Къабарты-Малкъар республикаладан тышында, Россейни кёп шахарларында, эллеринде, Тюркде, Сирияда, Америкада, Къазахстанда, Къыргъызстанда, Узбекистанда, Австралияда, Германияда, Голландияда эм башха къыраллада жашайдыла. Къарачай-малкъар миллетни тарыхына терен кирирге керек болса, алимлени араларында бир къауум айырылыкъ да болуучуду. Нек? Бир жалган зат къошулмаганлай не уа керти болган зат къоратылмаганлай, тамам да бюгюнлюкде къагъытда жазылганча, тарыхы алай болган къырал, миллет бола болмаз дуняда. Сёз ючюн, Мисирде (Египетде) жашаган араплылагда бирле: «Сиз бурунгу мисирчилени туудукълары туююсюз!» – деп къорешедиле. Бюгюнню мисирчиле да, алай айтханланы кеслерине жаугъа санап, къажаусунуп: «Бизбиз бурунгу мисирчилени туудукълары!» – дейдиле. Аллай юлгюле бек кёпдюле дуняда. Бюгюнлюкде алгда чыкыган къауум, бурунгу онглу къыралланы, миллетлени тарыхларын хор-зор бла юзюп алып, кеслерине жалган тарых этип къорешгенлери да хакъды. «Тарых мени эсе, кимни не иши барды, къалай сюйсем, алай этеме?!» – деген принцип бла, башларына къалай тап эсе, алай жаза бердиле кёпле. Алай болса да, боюн къоч бла «юлюш» алганлагда ол зат бир кесек заманга тап бола эсе да, келлик заманда ол харам юлюш болуучуду...

Онглу, онгсуз тарых болса да, хар миллетни кесича бир тарыхы барды. Бир адамы жокъ болган бир миллетге жарсыу эсе, бир миллетни жокъ болганы адам улугъа бушууду. Гитче, онгсуз миллетлени къурутабыз деп къорешгенле битеу адам улусуна жаудула. Адам улуну тарыхында кёп гитче миллетлени, сауут къоч бла къырып, жокъ этгендиле. Сауут къочсюз жокъ этерге да бардыла амалла. Анга юлгюге Пауль Й. Геббельсни бу айтыуун келтирирге сюеме: «Отними у народа историю – и через поколение он превратится в толпу, а еще через поколение, им можно управлять как стадом». Биз, «сюрюу» болмаз ючюн, кесибизни алан ёзегибизни сакълай, къоруулай билирге керекбиз.

Дуня башында бир миллет кёкден тюшюп, бири жерден чыкъмайды. Адамны хар саны, кесини жерине керекча, адам улуну хар миллети да алай керекди. Алай эсе уа, киши кишиге уллу кёллюлюк этмезге керекди. Миллетлени барын Аллах жаратхан эсе, Аллахны этген ишине къаршчы бармай, бир бирибизни сакълай, этген, чыгъарган ишибиз, адам улуну барына хайыр келтирирча мадарла излерге керекбиз. Мисирлилеча, чюйютлюлеча, араплылача, къажарлылача, къытайлылача, румлулача, д.а.к. онглу халкъланы хар бири, жашауда бек керекли талай затла чыгъарып, адам улуна саугда этгендиле. Ол затла бла адам улу бюгюн, бюгече да хайырланганлай турады. Биз да – Къарачай-Малкъар (Ас-Алан) халкъ, бёлек зат бергенбиз адам улусуна. Ол ахшы затлары-

бызны ичинде тилибизни байлыгына, эскилигине, философиябызны теренлигине, халкыны ангысында суратлау кючюне эм бек шагъатлыкъ этген а – къарачай-малкъар халкыны Нарт эпосуду! «Нарт» деген сёз а, не затды? Къарачай-малкъар халкъда «Нарт» деген сёз ахшылыкъны, акъыллыкъны, жигитликни, тюзлюкню, таза ниетликни кюзгюсю болады. Аны себепли айтадыла къарачай-малкъарлыла: «Къарт болсанг да, нартса», «Тау халкъым – нарт къанлы, болуучуду онгсуз жанлы», «Нарт акъылы болгъан жаш ёссе, болур халкъгъа баш», «Нарт боллукъну акъылы – сёзюнде, жигитлиги – кёзюнде», «Нартны болур жангыз сёзю, жер къармамаз эки кёзю», «Нартны кёлю жумушакъды, онгсузуна тамам сакъды» деген сёзлени. Быллай сёзлеге бизни халкъда «Нарт сёзле» дейдиле. Нарт сёзле – Уллу Аллахны тюз жолуна тырмашдыргъан сёзледиле. Ол нюзюрню тамамгъа санап, биз Нарт эпосубузну кесеклерин Къарачай-Черкесде, Къабарты-Малкъарда, Москвада талай кере басмалагъанбыз. Къарачай-малкъар нартланы басмаланган тарыхлары Алийланы А. И., Гаглойти Ю., Калоев Б. А., Сабанчыланы Х-М. А., Хаджиланы Т. М., Холай А. З. улуну илму ишлеринде да ачыкъ кёрюнедиле.

Къарачай-малкъар нартланы биринчи кере 1879 жыл П. Остряков басмалагъаны кимге да белгилиди. П. Остряковну жазар затын, айтыр сёзюну аузуна басханчы бийле – Орусбийлары салгъандыла. 1881 жыл а Орусбийланы Сапар-Али Гняз орус тилде къарачай-малкъар халкыны: «Ёрюзмек», «Шауай», «Рачикъау», «Сосурукъ» деген нарт жырларын басмалап чыгъаргъанды. Ол жырлагъа жазылгъан ал сёз (предисловие), ангылатыула (комментарии) бизни Нарт эпосубузгъа илму тамал салгъандыла. Андан ары: 1883 жыл Къарачай-Таулу училищени устазы М.Алейников, 1896 жыл Тау Арты устаз семинарияны сохтасы А. Б. Боташ улу, 1898 жыл белгили кавказовед А. Н. Дьячков-Тарасов, 1901 жыл академик Вс. Ф. Миллер, 1903 жыл Н. П. Тульчинский, 1903 жыл журналист Е. Баранов, 1924 жыл украинлы алим М. П. Гайдай, 1929 жыл Москвадан фольклор экспедицияны башчысы К. Ф. Денисов эмда башхала, чексиз уллу хайыр келтиргендиле бизни эпосубузну жыяргъа эмда сакъларгъа.

1943 жылдан 1957 жылгъа дери, депортацияны сынагъан къарачай-малкъар халкъыбыз эпос къайгъылы болалмагъанды.

1958 жыл башланганды бу иш айнып. Эпосубузну жыйгъанлада эм сыйлы жерлени, сёзсюз да, С. О. Шахмурза улу бла С. А. Отар улуну берирге тийишлиди. Нарт эпосну жыйыу иште А. З. Холай улуну, С. Б. Носту улуну, Х. И. Суйюнч улуну, А. М. Тёппе улуну, Х. Х. Малкъонду улуну, А. И. Рахай улуну, М. Ч. Журтубай улуну, Д. М. Таумурза улуну, Ортабайланы Римманы, Хаджиланы Тамараны эмда башхаланы бек уллу къыйынлары киргенди.

Къарачай-малкъар нарт жырланы уста жырлагъан: Жашыу Айтек улуну, Магомет Албот улуну, Ахмат Аппа улуну, Амий Баши улуну, Шамшудин Беги улуну, Хамзат Биттир улуну, Къаншаубий Гажон улуну, Абдулла Гергъокъ улуну, Алий Жатдо улуну, Къайыт Жабел улуну,

Къаншаубий Журтубай улуну, Дауут Малкъонду улуну, Мухаммат Махара улуну, Гитче Теке улуну, Хамит Тогъузай Абугалий Ёзден улуну, Адил Ёзден улуну, Томпа Ёзден улуну, Хамзат Ёзден улуну, Алий Этте улуну эмда башхаланы атлары халкъыбызны эсинде ёмюрлюкге къалыкъдыла.

Бизни нарт эпосубуз юзюк-юзюк болуп да, уллу китапла болуп да, Къарачай-Черкесде, Къабарты-Малкъарда, Москвада талай кере чыкъгъанды...

Къара таныгъан адамла, алтай халкъы «Мадай-Кара» деген эпосу бла, кыргыз халкъны «Манасы» бла, къалмукъ халкъны «Жаргары» бла, хакас халкъны «Алтын Арыгы» бла, коми халкъны «Халкъ эпосу» бла, таджик халкъны «Гуруглии» бла, туркмен халкъны «Гёр-оглу», «Хурлукга бла Хемра. Саят бла Хемра» деген эпослары бла, латыш халкъны «Халкъ эпосу» бла, узбек халкъны «Рустамхан» эпосу бла эмда башха халкъланы эпослары бла шагъырей болур ючюн къалмагъандыла. Бу башында айтылгъан эпосла барысы да бек сейирлик халкъ чыгъарма ладыла. Хар миллетни тили, дини, жери, адетлери башхаракъча, эпосларында башхалыкъла танылсала да, жер юсюнде адамланы санлары бир бирине ушагъанча ушайдыла бир бирлерине. «Бир онглу кишиге бир онглу жаш тууады, (не уа бир жарлы кишиге) ол ёсе келеди, бир тулпар жаш болады, миллетин жаудан сакълайды, бир кызыны сюеди, аны алама деп, кёп чырмаулагъа тюбейди...» дегенча болуп барадыла эпослада айтыула. Къарачай-малкъар халкъны нарт эпосуну сейирлиги уа неведи десек, ол жер юсюнде эпосланы, не башха чыгъармаланы бирине да ушамайды. Къарачай-малкъарны нарт эпосу, дюллю дуняда чыртда жукъ болмагъан, къап-къарангы «Асууат кечеден» башланады да, жер юсюне адамла къуралып, кеси башларына оноу эталырча англары болгъанында, эпос алай бошалады.

«Эртте-эртте, къалыубаладан да эртте, Болгъан болуп, энди боллукъ заман-чекде, Башчы Тейри аллай бир къысхыч къурагъанды, Дунияланы барын ары тыкъ ургъанды, Чырт къымылдау болмаз кирик тыкълагъанды, Эм уллу зат эм гитчеге сыйыннганды. Тамам къысып терк бошлагъанды дунияланы, Тийре-тийре этип атханды аламланы, Бюртюк-бюртюк этип чачханды жулдузланы, Жол белгилеп, буруп ийгенди аланы».

Бу сейирлик он тизгинде дунияны къалай къуралгъаны суратланмаймыды? Бюгюнлюкде, бир къауум алимлени айтханларына кёре, дюллю дуния, жүрек ургъанча, къысыла да, кенгере да турады. Къысылыуу бла кенгериуюню арасында 15 миллиард жыл озады дейдиле. «Асууат кече» деген дюллю дунияны бир атом чакълы бирчикни ичине сыйынган заманмы болур? Дюллю дуняда болгъан жулдузланы, аламланы Баш Тейри, «къысхычы» бла къысып, бир бюртюкчюкню ичине сыйындыра эсе, анда къаллай бир басым (давление) болгъанын адам баласы акъылына да келтираллыкъ туююлдо. Дуния ол болумда тургъанлай, Баш Тейри тамам къысып, терк бошлагъанлай, ол алимле айтхан «Уллу атылыу» (Большой взрыв) деген андан болгъан болурму? Уллу атылыу-

дан сора, Баш Тейри аламланы тийре-тийре этеди да, жулдузлагъа да жол белгилеп (орбиталарын белгилеп), буруп жибереди.

Башындагы жыр тизгинлени магъаналарын юзмегенлей, энди «Нартланы жерден кёкге учуп кетгенлери» деген, жыргъа кёчейик.

«Ол бурулуу – учханлагъа тутурукъ, Бурулуудан жаратылады тартыуукъ, Тартыуукъну кючю кёз бла кёрюнмез, Жер адамгъа ол кюч хазна билинмез. Билинсе уа, аны кючю – ахырсыз, Аны билген болур кёкде тыйгъычсыз, Кюн таякъны садакъларын ол озар, Заманны уа чайырныча ол созар, Сюйсе, аны тартып жыяр ызына, Жангыз жетмез Баш Тейрини сызына... Баш Тейрини чек сызлары – кериле, Чек сызлагъа жеталгъанла – тейриле. Баш Тейриге ала бары баралла, Ол чакъырса, ол заманда баралла. Тейрилени барды жумушчулары, Керек жерге баргъан жортуучулары. Ала, «сагъыш жюрюшча», терк баралла, Кёк къатланы истемейин жаралла, Алада бардыла Тейри шартлары, Нартладыла ма аланы атлары. Оюм келип Баш Тейрини эсине, Тейрилени чакъыргъанды кесине. Буйрукъ бергенди: «Жерде къыз, жаш болсун!» – деп, Адам шарт а нартха ушаш болсун! – деп». Ол Тейриле къурап жерге нартланы, Юйретмеле этгендиле аланы. Ма алай бла нартла жумуш этдиле, Адамланы жерге туумуш этдиле».

Ма бу жыйырма сегизинчи тизгинде уа, «Уллу атылыу» болгъандан сора, жулдузлагъа Баш Тейри жол кёргюзтюп, буруп жиберген замандан, Жер юсюне адам улу жаратылгъан кезиуге дери суратланады. «Ол бурулуу – учханлагъа тутурукъ, Бурулуудан жаратылады тартыуукъ», деген тизгинле уа «Закон всемирного тяготенияны» суратламаймыдыла? «Тартыуукъну (тяготенияны) кючю кёз бла кёрюнмез, Жер адамгъа ол кюч хазна билинмез. Билинсе уа, аны кючю ахырсыз, Аны билген болур кёкде тыйгъычсыз. Кюн таякъны садакъ огъун ол озар, Заманны да чайырныча ол созар, Сюйсе аны тартып жыяр ызына»...

Энди бу башында айтылгъан тизгинлени сюзюп, магъана берип, бир кёрейик. Тартыуукъну кючю кёз бла кёрюнмегени хакъды. Аны адам улу бюгюнлюкде билгенликге, ол кюч бла хайырлана билмегени да хакъды. Хайырланыргъа юйренсе уа? Бир кесек фантастикагъа кетейик да, бир кёрейик. Аллай бир «трансформатор» ишлеп, Жерни тартыуукъ, мукъуладис (магнит) кючюн ол «трансформаторгъа» жыйып, ол кюч жыйылгъан «трансформаторну» баш жанын пирамиданы башыча жютю этип, ол жютюге да бир учар космос кемени салып, Жерни тартыуукъ кючюн, космос кемени тартыуукъ кючю бла бир этсек!!! Физиканы жоругъу бла «Одноименные заряды отталкиваются». Жерни тартхан кючю иничке быргъыдан чыгып, космос кемени ызындан тебиресе, кеме къаллай жюрюш бла (скорость бла) учаргъа боллукъду?! Къуру Жерни теберген кючю бла къалмай, башха планетлени, жулдузланы тартыуукъ кючлерин тебериуге буралса адам улу, ахырсыз кюч (бесконечная энергия) деген ол болмаймыды да?! Жырны андан ары тизгинлеринде ол айтыла болурму? «Кюн таякъны садакъ окъларын ол озар» деген, «Скорость светаны» озар дегенлиги болады, «Заманны да

чайырныча ол созар, Суюсе, аны тартып жыяр ызына» деген тизгинледе уа, кюн таякны садакь окъларын «скорость светаны» оза тебиресе космос кеме, заманны аллына элтирге да, ызына къайтарыргъа да амал боллугъун Альберт Эйнштейн эртте баям этгенди дуниягъа. Бу жырны окъуй, ахырсыз энергияны къайдан алыргъа боллугъун «билдик», кюн таякны терклигин да (скорость светаны да) «оздукъ»...

Эпосну жырларыны башха тизгинлерин да сюзе, сейирден-сейир оюмлагъа келесе. «Шырданны дерти» деген жырда Сатанайны Жетиладан келген келечилеге берген жууабын да бир келтирейик:

*«Сейир халгъа кирди билгич Сатанай,
Сезимини кёзлери бла ыз жокълай,
Бир кесекге жерчи эсин ташлады,
Ол сандыракъ халда айтып башлады:
«Жер кюбюрчек тартыуукъдан толады,
Ат тартыуукъ анга эгиз болады,
Жер тартыуукъ кюбюрчекде чагъады,
Тёзюм тапмай, быргъы бла да чыгъады,
Шибилядан эсе ол терк жетеди,
Кёз туурадан атны мукъут этеди,
Ат кюн таякь садакь окъланы озады,
Узакъ кетсе, жер тартыуукъ тозады,
Тыш жерледен тартыуукъла алады,
Эгиз этип, хатхусуна салады,
Тыш дуниягъа кирип, андан ётеди,
Ол, сагъышча, къалайгъа да жетеди!
Ат асыры кемсиз къызыу учхандан,
Сагъыш кючюм жеталмайды ызындан»...*

Аны бла бирге «Нартланы жерден кёкге учуп кетгенлери» деген жырдан да бир бёлек тизгинни сюзейик:

«Тейрилени барды жумушчулары, Керек жерге баргъан жортушчулары. Ала, «сагъыш жюрюшча», терк баралла, Кёк къатланы истемейин жаралла, Алада бардыла Тейри шартлары, Нартладыла ма аланы атлары».

Ма бу эки жырда айтылгъан керти да сейирлик тизгинле! «Сагъыш жюрюшча, терк баралла» деген зат ол къалайгъа баргъан затды?! Ол къаллай жюрюшдю (скоростьду)?! Скорость света бир секундха 300 минг километр бола эсе, «сагъыш жюрюш» (скорость мысли) ол не затды, къаллай бирди? Аллай жюрюш боламыды? Болмай эсе уа, нек айтылады да эпосда?! «Шырданны дерти» деген жырда уа, Нёгер деген Жетиланы атларын урлайды да, атны халкъ бирден излеп табалмай, Сатанайгъа келечиле келип: «Атны къайдагъысын бир айтсанг», – деп тилейдиле. Сатанай алагъа: «Ат асыры кемсиз къызыу учхандан, Сагъыш кючюм жеталмайды ызындан», – деп, жууап береди. Ол айтыууну

магъанасы, ол урланган ат «сагъыш жүрюш» бла учады да, ол учуп кетгенден сора, Сатанай аны ызындан сагъышы бла сюргенликге, жеталмайды.

Къысхасыча айтыргъа, ол айтыулагъа бюгюнлюкде адам улуну билими жетмегенди. Жетерге да мадары бармыды, ким биледи?! Ол затлагъа жеталгъанла Нартла болгъандыла. Тейриле нартланы жаратхандыла, нартла да адамланы жаратхандыла жер юсюне. Эпосну окъуй барсакъ, Баш Тейриден, Тейриледен сора эм залимле нартла болгъандыла дегенча келеди кёлюбюзге. Алай а, иги эсгерип къарасакъ, Баш Тейри нартланы эм залимле, юйретмеле этип, Жерге жерлешдиргенлигине, къыйын кюнде нартлагъа болушурукъ, юйретирик инсанланы да дорбунлада тутады. Белгили алим Эрнст Мулдашевни «От кого мы произошли» деген эм да башха китапларында аллай дорбунну атына «Шамбала» дейди. Биринчиси, «Шамбала» деген сёз, бизни тилден (Шам - святой, бала – дитя) «Святое дитя» деп кёчюрюледди. Э. Мулдашев жазгъаннга кёре, адам улуну генофонду Тибет, Гималай тауланы дорбунларында Шамбалада сакъланады. Аны бюгюнлюкде айтханын, бизни эпосда эрттеден айтыла келгенин да ачыкълар ючюн, Дебетни жырындан бир бёлек тизгинни келтирейик:

«Бир мазаллы инсан анда олтуруп, Жети къулач жетер жерни толтуруп, Ёлюкдеча болгъанды аны бет къаны, Этден ташха бурулгъанча тёрт саны, Мангылайында да барды бир кёзю, Чыкъмай турду ауузундан бир сёзю, Кюмюш къама кирген кибик къынына, Элия кюч кире аны санына, Титиреди, кёзюн ачды, жашнады, Ол Дебетге былай айтып башлады»...

Сейир туюлюмюдю, Гималайлагъа, Тибетге сагъышыбызда барып, не уа кесибиз барып, Шамбалада бир сейир инсанланы (адам улуну генофондун) кёрдюк-кёрмедик деп, «жангылыкъла» ачхан къауумла: Блаватская, Рерих, Эрнст Мулдашев, Сталинни, Гитлерни экспедициялары, эмда башхала, ол узакъ жерге жол тутуп айланмай, бизни Нарт эпосуубуз бла танышсала, аз оюм да этип, кёп хайыр табарыкъ эдиле деп келеди кёлюме...

Багъалы окъуучу, энди бу сен къолунгда тутхан къарачай-малкъар «Нарт эпосуну» биринчи тизгинлерин жарашдыргъанымдан башлап, басмагъа жетдиргинчиге дери къаллай иш баргъаныны юсюнден да бир сёз айтыргъа излейме.

Мен 1957 жыл, апрель айны 5-чи кюнюнде, къарачай-малкъар халкъыбыз сюрюнде болгъан заманда, Къазахстанда туугъанма. Ёсгеним, школда окъугъаным Къарачайны эм эски эллерини биринде, Минги Тауну туюбюнде орналгъан Хурзук элде болгъанды. Ата жаным – Ёзденлада да, ана жаным – Къазийлада да жырчыла, уста хапар айта билиучюле аслам чыкъгъандыла. Элибизде жыр, назму, хапар, жомакъ айта билген устала да бек кёп эдиле. 70-чи жылланы орта сюремлеринде ала айтхан жырланы, нарт эпосдан юзюклени, анда-санда дегенча, жазып да алыучу

эдим. Алай а мен ол заманда ол жырлагъа терен магъана бере билмей эдим. Къарачай-Черкес къырал педагогика институтну филология факультетинде окъугъан сагъатымда, 1980 жылны жайында, филология илмуланы доктору, профессор, уста жырчы Хабичланы Ахияны жашы Магомет: «Уллу Къарачайгъа бар да, халкъда жюрюген не тюрлю жыр, назму, айтыу табала эсенг да, жазып, алып кел. Артыкъсызда бек Нарт эпосха эс бёлюрсе», – деп ашыргъан эди. 700 чакълы къагъыт бетге къолдан жазып, алып келген эдим. Аланы басмалап, Хабич улуна берген эдим, къолдан жазгъанларым а кесиме къалгъан эдиле. Мен ол жазыулагъа, арт жыллгъа дери тийишли магъана бералмагъан эсем да, бара баргъан заманда бир жукъгъа жарарла деген муратда, эпосну жангы тюрлюлерин эшитсем, адамладан жазып алычу эдим. 2003 жыл, къырал ишде ишлей тургъанымлай къысталгъан эдим. Халкъыбызны белгили жашы, бизнесмен – Ёзденланы Алибек, менича, иш тапмай айланган жазычу, суратчы, алим жашланы бир бёлегин жыйып, «Перспектива» деген фондну къурагъан эди. Фондда хар адам кесини жолун ачыкълап, ишни башладыкъ. Мен «Антология карачаево-балкарской поэзии» китапны жарашдырып чыгъаралсам деп келди кёлюме. Аны нартладан башларгъа керек болгъаны ачыкъланды. Хар нарт жырны бир вариантын окъуп, экинчисине, ючюнчюсюне... кёчсем, биринде болмагъан иги тизгинлени магъана жаны бла, суратлау кюч бла, жик сан бла д.а.к затланы башха вариантлада таба эдим. Жырны магъанасын бузмагъанлай, хар вариантдан тамам (совершенный) тизгинлени алып, бир бири ызларындан тизип тебиредим. Къысхасыча айтыргъа, бир жырны юч варианты бар эсе, мен ол юч вариантдан кючлюге, ариугъа санагъан тизгинлени алып, 4-чю вариант къурадым... Сёз ючюннге: «Нарт темирчи Дебетни туугъаны» деген жырны менде төрт варианты бар эди. Мен аланы барысында да ал юч тизгин: «Эртте-эртте дорбунлада тургъанда, Таш тегене, агъач элек болгъанда, Кёк Тейриси Жер Тейрисин алгъанды», – деп, бирча болады. Тёртюнчю тизгин а, сёз ючюннге, 1994 жыл Москвада чыкъгъан «Нарты» китапны 68-чи бетинде: «Кёк кюкюреп, бу Жер бууаз болгъанды» деп жазылады. Мен 1980 жыл къарт атам Ёзденланы Томпадан алгъан вариантымда: «Кёк кюкюреп, Жер сылтаулу болгъанды», – деп жазылады. «Бууаз» болгъанды деген сёзден эсе, «сылтаулу» болгъанды деген сёзню ариугъа, бизни адетге, намысха келишгеннге санап, ол тизгинни салама кесими «вариантыма». Бешинчи тизгин а, мен башында айтхан китапны алтмыш тогъузунчу бетинде былай жазылады: «Тогъуз Жылны, тогъуз кюнню бууаз болуп тургъанды». Бу тизгин жырны хауасына, жик санауна чыртда келишмейди. Ал тизгинле 11 жикден къурала эселе, бу тизгин 15 жикден къуралады. Жырны бир строфасыны тизгинлери бирча жикледен къуралмасала, жырларгъа бек тапсыз болады. Аны айтханым, бир жырны хар куплетин башха макъамла бла жырласанг, бек къужур зат боллукъду. Тюрк тилли миллетлени поэзияларында онбир жикден къуралгъан тизгинли жырла аслам болуучудула. Къарыусузуракъ къуралгъан, халкъда жо-

рюген жырланы тизгинлеринде жетмеген жиклени жырда толтурур ючюн, «ойра-рирау» дегенча междометияланы кьошуп барадыла. Мен жазып алгъан вариантымда уа: «Саны тола, бет къаны уа тозгъанды, Тогъуз кере Жыл, ай, кюн да озгъанды», – деп жазылады. Къысхасыча айтыргъа, хар китапда, хар айтыучудан (сказитель) жазылып алынган жырдан, мен къайсы тизгинлени тамамлыгъа санагъан эсем, ол тизгинледен жарашдырылгъандыла жырланы асламысы, «Нарт эпосну» тамалын да аладан къурагъанма. Нарт эпосну ниетин да, аны таурухларын, жырларын да, ич эмда тыш магъаналарын да миллет кеси бек эрттеледе къурагъаны хакъды. Ол себепден, «бу мени чыгъармамды», – деп, бир адам да айталырча туююлдю. Алай а, халкъны аууз чыгъармачылыгъын жыйыуну эмда илму даражада басмалауну баш жоругъун – текстлеге редактурa этмеу, алагъа тиймеу жорукъну толу сакъламагъаным себепли, «бу авторну чыгъармасыды» дерикле да болурла... Алагъа ачыкъ айтырым – мен окъуучулагъа тежеген эпопея къарачай-малкъар халкъны нарт эпосуну тамалында къуралгъанды. Ол себепден бу мени энчи чыгъармамды деп, бир адам да айталырча туююлдю. Мени сартын а, бизни ата-бабаларыбыз, бюгюнлюкде биз да къыйыныбызны сала, окъуучуну кёлуне жеталгъан эсек, анга бир жангы хапар айталгъан эсек, жангы оюм бералгъан эсек, аны жюрегинде бир ахшы сезим туудуралгъан эсек, бу «Нарт эпос» кесини баш борчун толтургъаннга санарчады. Андан арысына уа заман кеси багъа берир...

Мен бу ишни башлагъан сагъатда, эпос мени кёзюме бир уллу тюзде талай автомашинаны тюк-тюк этип чачып, сора хар кьолгъа тюшген запчастъны бирер жары атып, ёмюрле озгъандан сора, запчастъланы бирем- бирем жыйып, жангылмай, керекли жерлерине салып, жангыдан машинала жюрюп башларча этерге керек болгъанча кёрюне эди. Жыя, жарашдыра барып тирелсем, ниетиме ниетлери келишген тенглерим жараучу эдиле, артыкъсызда фахмулу алимлерибиз Алийланы Къазий-Магомед (жаннетли болсун), Акъбайланы Харун, Хатуланы Рашид эмда башхала. Ишни эте баргъанымда, кёп китапла бла да хайырланганма. Ол китапланы жарашдыргъан алимлерибизни барысына да жюрек ыразылыгъымы билдиреме, артыкъсызда бек Хажиланы Тамара бла Ортабайланы Риммагъа!

Бу эпосну чыгъарыуда ишни эм ауурун боюнуна алгъан, биринчи кере «Бу бек керекли затды халкъыбызгъа да, адам улуна да!» – деп, мени учундуруп, аллымы ишге айландыргъан а Ёзденланы Жагъафарны жашы Алибек болгъанды. Бизни фахмулу тарыхчыбыз, Алийланы Къазийни танышы, шуёху, белгили россей поэт, кёчюрюучю Михаил Исаакович Синельниковну Москвадан чакъырып, талай кюнню аны Журтубузда айландырып, халкъыбызны тин тылпыуун анга сингдирир ючюн, Алибек хар керекли затны жарашдырып, жашланы да ёрге тургъузтхан эди. Михаил Исааковични кёчюргени ючюн, суратчы Фёдор Домогацкийни сурат салгъаны ючюн, мени жазгъаным-жарашдыргъаным ючюн, эпосну чыгъарыр ючюн эмда башха къурау ишлени бар-

дырыр ючюн кѣп къыйыны киргенди Ёзденланы Жагъафарны жашы Алибекни. Кимибиз уллуракъ, кимибиз гитчерек юлюш къошсакъ да, бу эпос къарачай-малкъар халкъны саулай адам улуна саугъады деп айтырыгъым келеди. «Нарт эпосну» суратлау кючю адамланы жүреклерине тазалыкъ бергенни тышында да, «кѣзню кѣрген жүрюшю» (скорость видения, взгляда), «сагъышны жүрююю» (скорость мысли) деген сѣзле, «ахырсыз кючню» (бесконечная энергия) къайдан, къалай алыргъа керек болгъанын «ачыкълау» алимлени эслерин кеслерине бурурла деп да келеди кѣлюме. Леонардо да Винчи орта ёмюрледе вертолётланы, танкаланы суратларын салгъан сагъатда киши да ангылай болмаз эди аны. Бизни халкъыбызны тин хазнасыны – нарт эпосну – бу мен тежеген жангы «бети» адам улуну келлик илмусуна жол ачар деп ышанама.

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт,
педагогика илмуланы кандидаты.

НАРТ ЭПОС

ТЕЙРИЛЕ БЛА НАРТЛА

Эртте-эртте, къалыубаладан да эртте,
Болгъан болуп, энди боллукъ сейир-чекде

Башчы Тейри аллай бир къысхыч къургъанды,
Дунияланы барын ары тыкъ ургъанды,

Чырт къымылдау болмаз кибик тыкълагъанды,
Эм уллу зат эм гитчеге сыйыннганды.

Тамам къысып, бошлагъанды дунияланы,
Тийре-тийре этип, атды аламланы,

Бюртюк-бюртюк этип, чачды жулдузланы,
Жол белгилеп, буруп ийгенди аланы.

Башчы Тейри тейрилени жаратханды,
Ол аланы тюз кесине ушатханды,

Тейрилеге берди барын аманатха,
Ала ие болур кибик хар бир затха.

Кюн Тейрини кюн тийреге башчы этди,
Анга Къара Желмауузну къаршчы этди,

Кюн сакълыгъын тас этмезча, тутулмазча,
Кюн тийреси тум ауузда жутулмазча.

Тейрилени кёп амалгъа юйретгенди:
«Мен айтхандан чырт чыкъмагъыз сиз!» – дегенди.

Кюн Тейриси кюн жарыкъны жаратханды,
Жер Тейриси топуракъны жаратханды,

Кёк Тейриси уа хауаны жаратханды,
Суу Тейриси да сууланы жаратханды.

Баш Тейри этилгеннге бюсюрегенди,
Жер юсюнде нарт улу болсун! – дегенди.

Тейри жыйын ишни къолгъа алгъандыла,
Бир бирине ала урлукъ салгъандыла,

Жалгъашхандыла тийреле хоншу Ай бла,
Алгъы нартла туугъандыла ма алай бла.

Кюн, Жер, Кёк, Суу тейрилери оноулашып,
Жашар кибик хар нарт инсан тап жарашып,

Этерге деп нартларына ала тигим,
Тёрт тейри да чыгъардыла быллай бегим:

Кюн Тейриси жылыу берип туругъа деп,
Жер Тейриси аш битдирип туругъа деп,

Кёк Тейриси – хауасындан солутургъа,
Суу Тейриси – кёк сууундан тогъутургъа.

Туугъанлагъа ала «Нартла» дегендиле.
Нартла сабыр тасхаланы билгендиле.

Алай нартла ырахат жашау кёрмей элле,
Жер бла тенгиз чыртда тынчыкъ бермей элле.

Нарт улусу билмей эди нек болгъанын –
Жер кьалтырап, тенгизни нек чайкьалгъанын.

Жети жылны нартла жияп тургъандыла,
Тейрилеге жал барып, баш ургъандыла,

Айтхандыла: «Шо, жерни кьалтыратмагъыз,
Сыйдам юсюн суу толкьуннга алдыртмагъыз».

Жер, Суу тейрилери жарап кьргендиле,
Болмай, ишни Кюн Тейриге бергендиле,

Кюн Тейриси хатхусунда эрип тургъан,
Анга ашау, кьарыу, жылыу берип тургъан

Таш-темирни бир кесегин чыгъаргъанды,
От жауунла этип, жерге ашыргъанды.

От жауундан тьртмюйюшлю чюйле этип,
Ол «чюйле» да таула болуп, жерге жетип,

Бир мюйюшю жерге тие кьатхандыла,
Беллеринден эсе терен батхандыла.

Кюн Тейриси алай кьаты чюйлегенди,
Ма алай бла Жерни тынчлыкь бийлегенди.

Сора нартла кьурадыла инсанланы,
Ангылыла этгендиле адамланы...

Ал кезиуде болушдула хар барына,
Кьойгъандыла артда кеси башларына...

НАРТ ТЕМИРЧИ ДЕБЕТНИ ТУУГЪАНЫ

Эртте-эртте дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,

Кьек Тейриси Жер Тейрисин алгъанды,
Кьек кюкюреп, Жер сылтаулу болгъанды.

Саны тола, бет кьуту да тозгъанды,
Тогъуз кере жыл, ай, кюн да озгъанды,

Жер жарылып, сора Дебет туугъанды.
Суу анасы аны алып, жуугъанды,

Шорхаланы аузуна бургъанды,
Ёпкелери суу солурча кьургъанды.

Хар татымлы ашны анга кьапдыра,
Мыйысына акъыл-билим тапдыра.

Деу Дебетни отдан эди жюреги,
Кьурчдан эди санларыны кереги,

Сингирлери жия кибик созула,
Керек болса, ызына да жыйыла.

Хар бир жиги безги кибик ачыла,
Сюймесе уа, ызына да жабыла.

Жаны, кьаны отдан болду кьуралып,
Кьолу жетсе, таш эрийди, кьызарып.

Жютю кьарап, аулай эди тауланы,
Кьарамы бла кётюреди ташланы.

От Тейриси отну тилин билдирди,
Жер Тейриси ташны тилин билдирди.

Дебет бир кюн таугъа чыгып баргъанды,
Анда эсин бир дорбуннга бургъанды,

Дорбун аны чакьыргъанча кесине,
Бир сезимни сингдиргенди эсине.

Сора Дебет ары кирип башлады,
Башы кьысып, анда эсин ташлады,

Бир кюч, мыйы тамырларын кергенди,
Ол болумда Дебет бир тюш кёргенди...

Бир мазаллы инсан анда олтуруп,
Жети кьулач жетер жерни толтуруп,

Ёлюкдеча болду аны бет кьаны,
Этден ташха бурулгъанча тёрт саны,

Мангылайында бар эди бир кёзю,
Чыкьмай турду ауузундан бир сёзю,

Кюмюш кьама кирген кибик кьынына,
Элия кюч кире аны санына,

Титиреди, кёзюн ачды, жашнады,
Ол Дебетге былай айтып башлады:

«Хош кел, Дебет, шамла тургъан дорбуннга,
Нарт юзюкге урлукъ болгъан дорбуннга!

Былайдады тазалыкьны кьаласы,
Тазалыкьны мен да бир шам баласы...

Мен айтханны мыйынга жый, артда сюз...
Ма бу Жерде сиз бешинчи тёлюсюз!

Сиз кьоюгъуз алгъынлагъа ушауну!
Тин тазалыкъ – тутуругъу жашауну!

Тазалыкьдан кери болса кёлюгюз,
Алгъынлача жокъ боллукьду тёлюгюз!

Башчы Тейри Жерге атар от ташын,
Суу толкьуннга бёлерикди жер башын».

Кьоркьунч тюшден Дебет женгил уянды,
Терин сюрте сослан ташха таянды,

От жүреги аны ачдан тарады,
Кьайдама? – деп, тегерекге кьарады.

Кьарады да, ол дорбунну кёрмеди,
Тюшном эди деп, магъана бермеди,

Санларында ауурлукьну ташлады,
Ташла бла ушакъ этип башлады.

Ташла жууап тапмадыла тюшюне,
Осмакьларгъа мадар жокьгъа тюшюне,

Дебет башха оноу, кенгеш этгенди,
Ташла алып, тау элине кетгенди.

Ол ташланы кьолу бла эзгенди,
Хар бир ташда не болгъанын сезгенди.

Ол ташланы гыржынныча ашайды,
Кёп ташлада не болгъанын сынайды.

От Тейриси болушханды Дебетге –
Кёп ташладан не суйсе да этерге.

Темир анга тылы кибик болгъанды,
Къайры суйсе, аны ары бургъанды.

Кюбеле, къалкъанла да ишлегенди,
Ташланы таш кёмюрде тишлегенди,

Тутхан иши деу кьолунда бишгенди,
Усталыкъны ол эбине тюшгенди.

Ишлегенди алгъа тери кёрюкню,
Ол къурайды хар гюрбежи керекни,

Чыгъарады жер юсюне темирни,
Ол башлайды жандырып таш кёмюрню.

Тырмы таудан магъаданны тюшюре,
Тюшюргенин таш кёмюрде бишире,

Чайырныча соза эди кьолунда,
Гюрбежиде – тауну айланч жолунда.

Деу кьолунда аны темир кызарып,
Таула башы бла тенгизге узалып,

Бууунуна дери суугъа батдырып,
Къара тенгизде темирни къатдырып,

Саут-саба этип, халкъгъа бергенди,
Сейир ишин бек кёп инсан кёргенди.

Нарт Дебетни усталыгъын билдиле,
Жюз-жюз нартла сапариле бердиле.

Хар кюн сайын жюз кылычны битдирди,
Нарт аскерни кёлюн кёкге жетдирди.

Къылычлары къууандыра жашланы,
Сапынныча кесгендиле ташланы.

Болмай эди къамаулары, тотлары.
Тау дёрденни тешип ёте окълары,

Учуп Къара тенгизге терк жетгенле,
Толкъунланы жыра, эниш кетгенле.

Кюбелерин къурч къылыч да алмайды,
Садакъ учу анга тешик салмайды.

Генже тайгъа Дебет кюбе этгенди,
Садагъы бла анга атып кёргенди,

Къылыч бла да аны уруп сынаиды,
Кесалмайын ауузу сынып, къамайды.

Нарт аскерни сауут кючу ёсгенди,
Хар бир къылыч сослан ташны кесгенди.

Ма алай бла талай заман ётгенди,
Нарт халкъы да кёп житилик этгенди.

Хар керекни Дебет этип бергенди.
Нарт эрлени ийнамларын кёргенди.

Дебет болду темирден хар не этген,
Балаланы темир ишге юйретген.

ДЕБЕТ БЛА ЁРЮЗМЕК

Нартла атларына мингендиле, ашыгъып,
Жортууулгъа чыкъгъандыла излеп ашхылыкъ.

Ат ёшюнле къарангыны теберип ача,
Таш жоллада къурч наллары жулдузла чача.

Къурч къылычы, къурч садагъы, хар жигит эрни.
Алларында Дебет барады нарт аскерни.

Жигит нартла эллеринден узакъ кетдиле,
Ауушланы, кёк сууланы жырып ётдюле.

Бара барып, кёкге къарап, жарыкъ кёрдюле,
Кёзлерини къабакъларын тамам кердиле.

Кёкден жанып жерге тюшюп келе эди таш,
Ташны жели кётюртмейин тебиретеди баш,

Бетлерине нартла кийиз элек кийдиле,
Мычымайын бауурлары жерге тийдиле.

Таш нартлагъа чарпыу салмаз жерге тийгенди,
Кёк кюкюрөп, жер тебренип болгъан кюйгенди.

Сау юч кюнню чарс басханлай турду Бийчесын,
Къоркъунч ишге къарадыла нартла болуп сын.

Тёртюнчю кюн танг алада чарс да чачылды,
Жарыкъ кюнню жылы бети жерге ачылды.

Белгисизликге таукеллик сезим къатланды.
Нарт аскери ол таш тийген жерге атланды.

Бир сейир зат башланады кенгден кёрюнюп,
Эме эди сейир жашчыкъ къанчыкъ бёрюню.

Улуй эди бёрю тюшген кибик къапханнга.
Жашчыкъ буууп, ышаныр зат къоймайды анга.

Жабышады эмчегинде болгъанча балы,
Кютю къойгъа ушай эди бёрюню халы.

– Жашчыкъ, кимсе? Не инсанса? – деп сорду Дебет.
Жашчыкъ айтды (сыфатында таныла келбет):

«Ёрюзмекме! Таш бла бирге кёкден тюшгенме,
Сизге ушаш болурча мен юч кюн бишгенме.

Бёрю сютню ичип, жерчи инсан болдум мен,
Мен келгенме сизни жерге Харра Тейриден...

Биз жашаек Къызыл Жерде кёрмей бир жарсыу,
Сиздеча, бизде да бар эди мелхум, аш, суу...

Бир заманда Желмауздан инсанла келип,
Бизни жерде бир бёлекден ала тюрп билип,

Тейрилесиз, – деп, сингдирип уу эслерине,
Ма ала да «харралабыз» деп кеслерине.

Тейрибиз бла, халкыбыз бла уруш ачдыла.
Желмауузну саууту бла барын чачдыла.

Жерибизде жашау этерча болмай мадар,
Къуш тюгюнлей аяусуз чачхан эди къадар.

Харра Тейри биргесине мени алгъанды,
Узакълагъа элтип, мыйыма эс салгъанды,

Жерчилеге къуугъун сал! – деп, манга айтханды,
Къадау ташха жыйып мени жерге атханды.

Энди ма ол «харралабыз» деген мурдарла,
Сизни жерге тюшгендиле жашыртын ала.

Ёпкелери келишмейди сизни хауагъа,
Тура-тутуп юйренирикдиле ала солургъа.

Алыкъа ала къарыусуздула, чыкъмайла,
Ма андан бугъунадыла, сизге чапмайла.

Кюч алсала, жеригизни сыйырып алып,
Ала сизни къул этерле, жасакъ да салып.

Ала билип ичселе уа бёрюню сютюн,
Ма менича жер адамгъа ушарла бютюн.

Ары дери, мен ёсерме, кючден толурма,
«Харраланы» хорлар кибик тулпар болурма.

Бу мен чыкъгъан ташдан къошуп этигиз сауут,
«Харраланы» кесер, тешер жангыз буду-буду!

Ма алайды мени сизге айтыр хапарым,
Энди жокъду мени артха къайтыр мадарым.»

Дебет айтды: «Менме нартла атасы Дебет.
Ахшы улан, къадарынгы сен бизни бла эт,

Ма онсегиз нарт уланны атасыма мен,
Онтогъузунчум болурса, ыразы болсанг сен.»

Ыразы болгъан Ёрюзмекни ол алып кетди,
Ёксюз жашны ол кесине къартлыкъ жаш этди.

Ёсе келип, болду нартны батыр уланы,
Кёп палахдан къутхаргъан эди ол аланы.

САТАНАЙ

Жер жюзюнде Сатанайгъа жетген къайда?
Озгун акъыл, ариулукъ да Сатанайда,

Дугъум кёзлю, къудас чачы – кюн таякълы,
Сютге тамгъан наныкъ сууча нюр жаякълы,

Эки къарыш къысар бели, тюз аякълы,
Сёз табылмаз Сатанайны махтар чакълы.

Кюндю ариу Сатанайны атасы уа,
Айды аны тапхан татлы анасы уа.

Суу Желмаууз Сатанайны бек суйгенди,
Суймекликге жууап тапмай, бек кюйгенди,

Ахырында, хар атламын марагъанды,
Къыз суу жагъагъа келгенлей, урлагъанды.

Сатанайны айрыкамда жашыргъанды,
Жесир болуп, къыз бёлек жыл ашыргъанды.

Ай тутулуп, жарыкъ бети къаралгъанды,
Бушуу эте, тансыкъ болуп таралгъанды.

Ай да, Кюн да аны ючюн тутулалла,
Бир кезиуде къарангыда жутулалла.

Ала жерден жарыкъларын тыядыла,
Жилясала, жулдузланы жоядыла.

Ала жерге бийикледен къарайдыла,
Сатанайны кёралсакъ деп, марайдыла.

Не болгъанын, къайдагъысын табалмайла,
Желмаууздады деп ишек эталмайла.

Ай жилиса, кёзлеринден жауун жауа,
Кюн бушуудан кюйсе, жерде кьаудан жана.

Сатанайны Суу желмаууз а бермейди,
Айрыкамда аны киши да кёрмейди,

Айрыкамны юсюн туман бла жапханды,
Кеси тенгизге киргенди да жатханды.

Сатанайгъа Суу анасы къарагъанды,
Къудас чачын кьор кьолу бла тарагъанды,

Желмаууздан кёп саугъала келтиргенди,
Сатанай а: «Керек туююлдю!» – дегенди.

Сатанайны кюню аман бла батханды,
Тенгиз тангы анга аман бла атханды.

Бёлек жылны жилий-жилай да тургъанды,
Бир кече уа кьачаргъа деп, ал бургъанды.

Бетин бояп, ол жагъагъа эннген эди,
Излеп, жассы кьанга табып, миннген эди,

Эки кьолун кьалакъ этип тартхан эди,
Жел да сюре, къара жерге атхан эди.

Алмастыла кёрюп, аны алгъандыла,
Бир чегетге элтип, аш-суу салгъандыла,

Ала анга тамыр ашла бергендиле,
Сатанайны кемсиз сыйлы кёргендиле.

Алмастыла, кымылдатмай эринлерин,
Ич ушакъ бла сезгендиле бир бирлерин.

Тамамлыкъгъа чек салса да билимлери,
Къартайгъанды да аланы юзюклери,

Сабыр-сабыр эрий барып хар нелери,
Къалмагъанды алгъын кибики деулюклери.

Сатанайгъа ала кёп зат юйретдиле,
Ич дуниясын, сыфатынча, нюр этдиле.

Бир кюн ала дары излей кетгендиле,
Бара барып, бир тебеге жетгендиле,

Ол тебеден ийис уруп башлагъанды,
Къарт алмасты, харип, эсин ташлагъанды.

Ол ийис алмастыны улутхан эди,
Жюрек къанын, мыйы къанын уютхан эди...

Жашыракъла, къоркъуп, артха къачхандыла,
Тюк-тюк болуп, ол журтладан учхандыла.

Уллу тебе къарт эмеген эди дейле,
Ёпкелери уу хауадан эди дейле,

Журтлагъа белги къазыкъ ургъанды дейле,
Дунияда жети жюз жыл тургъанды дейле.

Къарт эмеген ёрге туруп тебирегенди,
Атламындан аны жер да тебренигенди.

Хей, жукъуму бёлдюгюз! – деп чамланнганды,
Ол алмасты элге таба атланнганды.

Сатанай а къачалмайын къалгъан эди,
Ол бетине кийиз элек салгъан эди.

Къарт эмеген атлап ташны жаргъан эди,
Сатанайны тутайым деп баргъан эди,

Сатанай нюр бетин ачып къарагъанды,
Эмегенни жангыз кёзю къамагъанды...

Жангыз кёзю жукъ да кёрмей къалгъан эди,
Ачыуланып, къая ташны алгъан эди,

Къайры болса, ары ташла ата эди,
Жерден алып, топуракъны жута эди,

Келе келип, тик къаядан жыгъылады,
Тебе саны чауулагъа жагъылады.

Кеси жангыз къалгъан эди кыыз Сатанай,
Чегетледе айлана эди жаланлай,

Бара барып, таш-агъачха абынады,
Себеп излеп, Жер Тейриге табынады.

Ариулугъу тауланы жарыта эди,
Хар бир затны кесине къарата эди.

Баргъан суула анга тохтап къарай элле,
Кечегиде таула, тюзле жарый элле.

Кёп айланды къыз Сатанай эл, журт тапмай,
Тиши чайнар кибик бурху азыкъ къапмай,

Къадар аны жел чёпнюча къуугъан эди,
Хурла-Кёлде ол санларын жуугъан эди,

Биязырда желге къучакъ керген эди,
Тёбенде уа от жарыкъны кёрген эди.

Танг алада ол нарт элге кирген эди,
Элде аны къуртха къатын кёрген эди.

Сейирсинип, эринлерин къапхан эди,
Акъ санларын жаулугъу бла жапхан эди.

Юйге элтип, эс жыйдырып жашыргъанды,
Гёзенинде ол кёп заман ашыргъанды.

Сатанайны къуртха къатын ёсдюргенди,
Бир кюн къызны Ёрюзмекге сездиргенди.

Нарт Ёрюзмек бир кёргенлей суйген эди,
Кёпге соймай, келечиле ийген эди.

Сатанай да жаратып, сёз берген эди,
Нарт арбазгъа келин болуп кирген эди.

Ёрюзмекни сыйын ол бек кёре эди,
Сезими бла мыйысына кире эди,

Мыйысында не болгъанын биле эди,
Жигитлигин акъыл сёз бла билей эди.

Сорса, анга тюз оноула эте эди,
Ёрюзмек да муратына жете эди.

Кюч бла акбыл бирлешселе, тыйгыч жокъду,
Ол бирлешлик онгсузгъа – бал, жаугъа – окъду.

Нарт Ёрюзмек нарт аскерге ата болду,
Сатанай да нарт элине ана болду.

НАРТЛА БЛА ХАРРАЛА

Харрала уа жер киндикде жашай элле,
Къызылтюкле кюнде отча жашнай элле,

Адамлагъа ала кесек ушай элле,
Ханс, жаныуар айырмайын ашай элле.

Инсанланы тынчылыкъларын бёле элле...
Бир бёлеги солуялмай ёле элле,

Къалгъанлары къанжиликле болгъан элле,
Урлукълары «кир» затладан толгъан элле.

Бёлек жылны абындыла, сюрюндюле,
Ахырында жер жашаугъа юйрендиле.

Юйреннгенлей, кёбейдиле, тонгузлача,
Жер киндиги бир тар болду, зиндандача.

Аш, суу излеп атландыла, шашханлача,
Желли кюнде къуу къауданда от жаннганча.

Жакъсыз жерни жалап баргъан кибик эте,
Башладыла сора нарт элине жете.

Ёрюзмекни нарт эл башчы этген эди,
Дерт алыргъа анга заман жетген эди.

Къарт Дебетге кёп ишлерге кезиу жетди,
Ташны къошуп, Ёрюзмекге къылыч этди.

Къарт темирчи солуу алмай, бара тери,
Башдан-аякъ сауутланды нарт аскери.

Харралагъа бетден-бетге туберге деп,
Зорчуланы къара жерге кёмерге деп,

Нарт аскери, ачыуланьп, алгъа кетди,
Харраланы кенгден кёрюр жерге жетди.

Он тасхачы кетип, толу къайтмадыла,
Къайтханла уа къолай хапар айтмадыла...

Харраланы аскерлери кёпдю дейле,
Саутлары бизден кем туююлду дейле,

Хорлам келмез, ачыкъ уруш этсек дейле,
Беиш болур, къоркъуп, артха кетсек дейле.

Башчыла бла кенгеш къурду нарт Ёрюзбек,
Бир оноугъа келалмай, жарсыйды бек,

Ахырында оноу мен этейим деди,
Жау башчы бла кесим сермешейим деди.

Келечиле ол оноуну айтхандыла,
Харрала да ыразылла деп къайтхандыла.

Харраланы башчылары алгъа чыкъды,
Ёрюзбек да чыгъып, аны уруп жыкъды,

Къоба келип, Ёрюзбекни ол да урду,
Ёрюзбек да жыгъылды да, женгил турду.

Артха, алгъа женгил-женгил атлайдыла,
Къылычладан элияла чартлайдыла...

Уруш барды жети кюн бла жети кече,
Бир сауутдан бир сауутха ала кече,

Бир бирине чыртда бир жукъ эталмайын,
Андан ары къарыулары жеталмайын,

Саутларын къолларындан атхандыла,
Экиси да сылыт болуп жатхандыла.

Къарт Дебет а, юйде чёге, арыгъанды,
Къалкъый келип, аны эси жарыгъанды,

Жарый келип, кюн жарыкъдан толгъан эди,
Шамла тургъан дорбундача болгъан эди.

Ол мазаллы инсан жерде олтурады,
Жети кьучакъ жетер жерни толтурады,

Мангылайында да барды аны кёзю,
Чыкьмай турду да ауузундан чырт бир сёзю,

Бир кесекден титиреп, жашнагъан эди,
Дебетге былай айтып башлагъан эди:

«Сау кел, Дебет! Ма, тюбешдик биз жангыдан,
Кёп жылланы чыкьмай турдунг мен айтхандан,

Ниетинги тазалыгъын сакълагъанса,
Къарыуунга кёре халкъны жакълагъанса,

Кишиге да къалмагъанды сени хакъынг.
Алай бюгюн кьоркьуудады сени халкъынг,

Таза уруш этгенликге, хайыр болмаз,
Нарт аскери харраланы хорлаялмаз.

Харралагъа Желмауузну ол бергени...
Къарау сокьур этерикди нарт аскерни,

Андан сора аллай сауут чыртда жокьду,
Сиз билген а – кьурч къама бла садакъ окьду.

Ёрюзмек бла ала ойнай турадыла,
Кёз ачаргъа аллай безиу кьурайдыла,

Хар заманда амал хорлар аманлыкъны,
Амал жокьда, аман хорлар тазалыкъны!...»

Андан ары не этерин юйретгенди,
Къарт Дебетни жюз акъылын минг этгенди.

Дебет ма ол сейир тюшден уянганды,
Амал тапдым! – деп, бек кемсиз кьууанганды,

Аякъларын ол ат этип чапхан эди,
Эки кьолун къанат этип учхан эди,

Уруш тюзге мычымайын жетген эди,
Ёрюзмекге былай оноу этген эди:

«Сенде жокъду харраланы хорлар аскер,
Къыркъ инсанны Кукуртлугъа сен терк жибер,

Къыркъ батман кукурт алсынла да жетсинле,
Акъ кюмюшню унун къошуп, от этсинле.

Танг алада жаула таба жел урлукъду,
Уу ийисни жау аскери солурукъду,

Солусала, ала бирден эс ташларла,
Сора, нартла чабыуулну терк башларла,

Бетлерине кийип кийиз элеклерин,
Хайда сора, къандырырла жүреклерин.

Къарт Дебетни оноууча этгендиле,
Кукуртлудан кукурт алып жетгендиле,

Акъ кюмюшню унун къошуп тындырдыла,
Жаула таба жел ургъанлай, жандырдыла.

Уулу ийис харралагъа терк жетгенди,
Танг ала жау аскерни шалтсыз этгенди.

Ёрюзмек да къобаргъанды нарт аскерин,
Бетлерине кийип кийиз элеклерин,

Мычымайын жау бетжаннга жетгендиле,
Харраланы къобалмазча этгендиле.

Нарт Дебет да ызларындан жетген эди,
Нарт аскерге уллу ыспас этген эди:

Балаларым, бек тилейди Дебет сизден,
Кетермегиз бу нарт сёзню эсигизден;

«Хар заманда амал хорлар аманлыкъны,
Амал жокъда аман хорлар тазалыкъны!»

ЁРЮЗМЕК БЛА КЪЫНА САКЪАЛЛЫ КЪЫЗЫЛ ФУК

Нарт Ёрюзмек саулай нартны башыды,
Тюз кертиси – Ючхуркёкню жашыды,

Къыйгъан къонгур мыйыкълыды, мор кёзлю,
Жарыкъ къанлы, ётюрюксюз бир сёзлю.

Нарт Ёрюзмек деген бир нарт ёзденди,
Къыйынлыкъгъа ол кёп кере тёзгенди,

Къызыл Фукну халларындан безгенди,
Сабийликден хар зорлугъун сезгенди.

Ол онеки жылында къой кютгенди,
Къызыл Фукдан къоркъмай, жууап этгенди.

Керек жерде ол юлюшюн алгъанды,
Гитчеликден Фукга къоркъуу салгъанды.

Фук баргъанды Ёрюзмекни къошуна,
«Къойла бер!» – деп, борч салгъанды башына.

Ёрюзмек бир бызанк къойчукъ бергенди,
Къызыл Фукну ачыуун бек кергенди.

От къамчисин Фук къолуна алгъанды,
Сабий сыртха къамчи ызла салгъанды,

Фук онеки къойну зор бла алгъанды,
Жаш Ёрюзмек дертли болуп къалгъанды.

Къыргъый санлы, аслан кёллю Ёрюзмек,
Сермегенин жыгъылтырча ёсдю бек.

Сатанай бла байлагъанда къадарын,
Айтхан эди анга Фукну хапарын.

«Мен сабием, Фуг’а, база кючюне,
Жыйыны бла келген эди юсюме,

От къамчи бла уруп жара салгъанды,
Онеки къойну да зор бла алгъанды.

Энди, кёплюк болгъан жерге жетеди,
Ма ол кюнню манга бедиш этеди.

Къызыл Фукну ол зорлугъун унутмам,
Нартны дертин анга дайым къурутмам!»

Къызыл Фукну барды желмаууз аты,
Кюн желледен эсе барады къаты.

Ачыуланса, кёзю отча жанады,
Силкинсе уа, жели къая жонады,

От къуйругъу желни артха тебере,
Таушундан кёк да, жер да тебине.

Нарт элинде аны жетер ат къайда?
Фукну тутуп башын кесер нарт къайда?

Ёрюзмекге юйретгенди Сатанай,
Энди Фукга этериксе сен былай:

Къарт алмасты къамишледе жашайды,
Хар кюнюне ол бир къоян ашайды.

Туумагъанды ол да жыртхыч жан болуп,
Ол эмегенни ийисинден солуп,

Къаны, саны болгъан эди къолайсыз,
Къан ичмесе, жашаялмай алайсыз.

Бир жанны да аяп къоймаз, табалса.
Къан аурууун жукъдурады, къабалса.

Къамишледе терен уру къазарса,
Къоян тутуп, тюз къатына тагъарса.

Кесинг, кирип, ол уруда бугъарса,
Ашхам бола ол келгенлей, бууарса.

Бар кючюнгю салып, уруп жыгъарса,
Ёшюнюне урсакъ тишни тыгъарса,

Сора, союп, сен терисин киерсе,
Фукну аякъ жолуна сен кирирсе,

Сени кёрсе, ташларыкъды Фук эсин,
Эсгераллыкъ тюйюлдю чыртда кесин.

Тыпырдаса, тиши тыймаз кёмюгюн,
Терк алырса бармагъындан жюзюгюн.

Ол жүзюкде барды тогуз ёлген таш,
Кюн тюбюнде тогуз жерден келген таш.

Бир жүзюкге салынсала ол ташла,
Керегича бурулсала ол ташла,

Кёк таякча, бир от чыгъар аладан,
Ол кюч тешип ётер темир къаладан.

Ол жүзюкдю Фукну кючю, мухуру,
Бий болалмаз, андан къалса ол къуру,

Атлан жолгъа, жолунг болсун мамукъдан,
Хайыр кёрме жүзюк берлик «зауукъдан».

Къолгъа тюшсе, Къара кёлге атарса,
Эсен келип, юйде ырахат жатарса.

Нарт Ёрюзмек кесине бек базгъанды,
Къамишледе терен уру къазгъанды,

Къоянланы къуууп, бирин тутханды,
Тюз да уруну къатына такъгъанды.

Кеси, чынгап, ол уругъа тюшгенди,
Кезлигини сап илгигин тешгенди...

Къарт алмасты да къоянны тапханды,
Ашайым деп, ары мыллык атханды,

Жетип, тутуп, эскинича сыкъгъанды,
Нарт Ёрюзмек урудан терк чыкъгъанды,

Алмастыны ургъанды да, жыкъгъанды.
Ёшюнюне урсакъ тишни тыкъгъанды,

Термилтмейин жанын алып, сойгъанды,
Ол тюрсюнлю кийим этип къойгъанды.

Сора, барып Фукну аякъ жолуна,
Букъгъан эди, кезлик алып къолуна.

Фук танг ала аякъ жолгъа келгенди,
Бир эриши алмастыны кёргенди.

Къызыл Фукну эси кетип аугъанды.
Бармагъында мухур-жюзюк болгъанды,

Ёрюзмек да аны тартып алгъанды,
Элте барып, Къара кёлге атханды.

Ол юйюне ёхтемленип къайтханды,
Сатанайгъа иги хапар айтханды,

Къайгъыланы мыйысындан атханды,
Акъ тёшекде ырахат болуп жатханды.

Фук деген а туююл эди болумсуз,
Бетсиз эди, дуня малгъа – тоюмсуз,

Нарт элге ауур жасакъ сала эди,
Тартынмай, нени суюсе ала эди.

Кюз башында жыйын бла келе эди,
Не айтырын арсарсыз биле эди.

Алтын жүнлю алтмыш ирик – излеми,
Жюз жыйырма къакъ къабыргъа – тишлеми!

Ачыуланса, къаргъышын эте эди,
Къаргъагъаны нарт элге жете эди.

Зорлукъ жетип Ёрюзмекни жанына,
Сауут-саба жарашдырып санына,

Къаны къызып, Къызыл Фукга келгенди,
Темирчилей, анга былай дегенди:

«Хей, Къызыл Фук, жутлугъунга жокъду чек!
Мындан ары санга жасакъ телесек,

Мен туююлме нартла башы – Ёрюзмек!
Этерикме сени учхун – гёбелек!..»

Жюзюгюнден къуру къалгъан Къызыл Фук
Ёрюзмекге айталмады бир да жукъ.

Чыдаялмай, башын алып къачханды,
Кёкге чыгъа, Къызыл жерге учханды,

Къаны къыза, тюкюрюгюн чачханды,
Саулай нартха аман аууз ачханды...

Тамчы таммай, кюн къууурсун! – дегенди,
Айтхан сёзю къабыл болуп кёргенди.

Ол къаргъышдан битмей элле сабанла,
Къургъакъ жерни сюре элле къабанла,

Агъач, къаудан жана эди къургъакъдан,
Нарт эли инжиле эди ачлыкъдан.

Жыйылдыла нартла, оноу этдиле,
Бирле Фукга баш урайыкъ дедиле,

Бирле хыйла тап къурайыкъ дедиле,
Бек кёплени ниетлерин билдиле,

Ахырында бир оноугъа келдиле,
Нарт Ёрюзмек Фукга барсын дедиле.

Сордула да оноу болгъан къартлагъа,
Сокъур къуртха къатын айтды нартлагъа:

Къызыл жерде барды Фукну къаласы,
Чыгъалмайды ары туугъан баласы.

Тилекчибиз сенден, тирил, къарт Дебет,
Кёкден тюшген ташны къошуп, къылыч эт,

Билеп, тутдур Ёрюзмекни къолуна,
Ол кесерча чыкыгъан затны жолуна.

Къаланы сакълайды тогъуз сюлесин,
Къылычы бла барысын да ёлтюрсюн!

Фук кёрмезча аны этген хыйласын,
Терилерин санларына байласын.

Алай этсе, къылыч кесмез, окъ алмаз,
Ёрюзмекге Фук бир заран салалмаз.

Ёрюзмекни кёкге къалай чыгъарын
Киши да билмейди эбин, мадарын.

Эл кьуртхала сагъыш эте кетдиле,
«Аликлада бир топ барды», – дедиле.

Жер тюбюнден аны къазып алыгъыз,
Сампалына Жанболатны салыгъыз,

Топха бир кьыркъ батман отну кьуюгъуз,
Ёрюзмекни кьурчлу кепге жыйыгъыз.

Кьурчлу кепни топ быргъыгъа сукъдула,
Жанболатдан кьалгъан нартла букъдула.

Топ атылды, кеп ичинде – Ёрюзмек,
Къызыл Фукну уясына жетди терк.

Эски кепге кюч жетди да аяусуз,
Бир кереден ары болду жараусуз.

Нарт Ёрюзмек кепден чыкъды тышына,
Сейирсинди топурагъына, ташына,

Бютюн сейир боллукъ нартны баласы
Олду – Фукну мияладан кьаласы.

Жылтырайды ол, кесине кьарата,
Къарагъанны кенгден кёзюн кьамата.

Сюлесинле мыллыкларын атдыла,
Ёрюзмекни кьылычындан жатдыла.

Тогъузун да терилерин алады,
Фук кёрмезча кьаплап, байлау салады.

Кьылычын да аркъасына тагъады,
Тыш кийимин кие, юсюн кьагъады,

Бет-къолуна оркъыт сууну жагъады.
Барып, Фукну эшиклерин кьагъады...

– Кюнюнг ахшы болсун сени, Къызыл Фук!
Сен кетгенли, иссиден битмейди жукъ.

Къор болайым, онгсузунга жарачы.
Баш кётюрюп, халкъынга бир кьарачы.

– Кюнюнг, кеченг аманлыкъдан толсунла!
Мыллыгынга жыртхыч къушла къонсунла!

Нарт жеринде мени сюре тоймадынг,
Энди, мында да жашаргъа къоймадынг.

Башыгъызгъа жетсе, мени излейсиз,
Жашаяллыкъ тюйюл эдигиз бийсиз! –

Деп, Фук башын ийип жерге къарады,
Ёрюзмек да тюз желкесин марады.

Къылычы бла уруп башын тюшюрдю,
Дертли ишин ол айыпсыз биширди.

Къызыл Фуг’ а, башсыз болуп аугъанды,
Сау кечени къызыл къаны жаугъанды.

Тангда таза жауун жаууп башлады,
Кюн ортада Жер фейрузча жашнады.

Нарт элине уллу къууанч салгъанды,
Деу Ёрюзмек «Фук-уяда» къалгъанды.

Аны халын сезген обур Сатанай,
Кёп оюмла этди, амал табалмай,

Алмастыла этген тюшюп эсине,
Жел ат этип, ийди баш иесине.

Нарт Ёрюзмек ол жел атха мингенди,
Кёкню алай кюкюретип келгенди...

Нартны Къызыл Фукдан азат этгенди,
Кеси тамам муратына жетгенди.

СОСРУКЪНУ ТУУГЪАНЫ

Нарт Ёрюзмек жортуулдан къайтханды,
Сатанайгъа хапарланы айтханды,

Сатанай а, шош тынгылап тургъанды,
Ёрюзмекни эсин шошлукъ бургъанды.

– Не эсе да бютюн шошса, бийчем, сен?
– Кёралмайма кьюуанырча чурум мен...

Сенсиз ётюп барады хар бир кюнюм,
Къатышханды, ийнан, тюшюм бла тюнюм...

Эрикгенме жангызлыкдан бютюн бек,
Сен а дайым жолоучуса, Ёрюзмек.

– Да, мен юйге кирип къалай турлукъма,
Оракъ алып, сабаннымы орлукъма?!

Мени ишим – халкъны жакълау, жортууул...
Нарт элибиз болмаз ючюн жаугъа кьул!

Эрикгенсе, ангылайма мен аны...
Адыл сууну жагъасында къаланы

Биз жокълайыкъ, анда кёз да ачарса,
Жюрегингден къайгъыланы чачарса.

Экинчи кюн жолгъа чыгъып кетдиле,
Бирге бёлек жумушчуну элтдиле,

Жер, суу кёре жолда, зауукъ этдиле,
Ашыкъмайын Адыл суугъа жетдиле.

Кимде болур болгъан зауукъ алада,
Иш жокъ, кюч жокъ, эркин къалып къалада,

Бир бири бла бал бла жауча болдула,
Алгъынча, ала насыпдан толдула.

Ёрюзмек бла Сатанайгъа жокъду сёз,
Айтырчады, тиймесин деп аман кёз,

Бир биринден жүреклери токъ эди,
Алай а не – сабийлери жокъ эди.

Ма бу затха жарсый эди Сатанай,
Болушалмай алагъа Кюн неда Ай.

Ёрюзмекге нартла иши – баш жумуш,
Ол айыпсыз билген – дайым къан-уруш...

Сабий-субий кьайгылы туююл эди,
Ата этер эр урлугъу кюл эди...

Ол жаны бла башхады ол инсандан,
Жаратылгъанды да башха топуракъдан.

Аны кеси да биле эди Ёрюзмек,
Сатанай а, суюе эди аны бек,

Аны ючюн кече эди хар несин...
Тешмесе да жүрек кьылда кюрмесин...

Ёрюзмекге кьуугъунчула жетдиле,
Уруш болады! – деп, алып кетдиле.

Жумушчулары бла кьалды Сатанай,
Биягъынлай кёлю болду аны сай.

Артыкъ исси болгъан эди ол жыл жай.
Бир кюн суугъа баргъан эди Сатанай,

Суу жагдада ташха салып кьошунун,
Суугъа салып кёрген эди ол кьолун.

Инсан сандан иги кесек суу – жылы,
Чопулдатып, юсюн этди ол мылы,

Жүрек кьылын жашлыкъ сезим тарады,
Сескенди да, тегерекге кьарады.

Кьарады да, сора, кёрмей кишини,
Ол башлады сабыр-сабыр тешинип...

Сатанайны сыйдам, субай санлары –
Дунияда тамамлыкъны хар бары!..

Шорхачыкъла кьошулгъанча Кьобаннга,
Хар ариулукъ кьошулгъанды бир саннга!

Адыл сууну сыйдам болду да юсю,
Жылтырайды кёксюл бетли кюзгюсю,

Суу кюзгюде кесин кёрюп Сатанай,
Сыфатындан ёз кёзлери да кьамай,

Къоллары бла чачын алгъа тарады,
Сууну ол бир жагъасына къарады,

Чач тюклени ортасы бла кѳргенди!..
Жюрек чархы къанын къаты сюргенди,

Къачып букъду сослан ташны артына,
Уялады, ташладан да тартына.

Сууну ол бир жагъасында, ханслада
Жатып тургъан Созук, бирси жагъада

Сатанайны акъ санларын кѳреди,
Жюрегине хагок сезим киреди,

Сатанайны тамам кемсиз сюеди,
Жеталмайын, ол жер тырнап кюеди,

Эсгермейин, урлукъ атып ийгенди,
Чартлап барып, урлукъ ташха тийгенди.

Ма алай бла бууаз болду сослан таш.
Сатанайгъа берген кибик ол кѳз-къаш,

Не болгъанын толусу бла сездирди,
Жюрек къылда ол кюрмесин тешдирди.

Сатанай а, терк огъуна кийинип,
Сослан ташха къарагъанды суйюнюп,

Женгил атлай, къаласына кетгенди,
Къайгъы сагъыш кѳлюн жесир этгенди.

Экинчи кюн айтады жумушчулагъа:
«Сослан ташны келтиригиз къалагъа!»

Келтирдиле ала ташны къалагъа,
Сатанай жукъ билдирмеди алагъа.

Ташны киши кѳрмез жерге жашырды,
Къайгъы эте, талай айны ашырды.

Ёрюзмег' а жазгъа дери къалгъанды,
Ол заманнга ташдан жашчыкъ туугъанды.

Сосурукъ деп атап аны атына,
Къоймай эди бир тиллини къатына.

Туугъан баласынча аны ийнакълай,
Сосурукъгъа ана болду Сатанай.

Ма алай бла кюнле, айла ётдюле,
Ёрюзмекден келечиле жетдиле,

Къанлы уруш бошалгъанды, энди терк
Журтха къайтсын деди делле Ёрюзмек.

Хазыр болуп, жолгъа чыкъды мычымай,
Сосурукъну таша элтди, апчымай.

Ёрюзмек бла тюбеширге учуна,
Не айтырын сюзе, жетди журтуна.

Ангыламай, сюрмесин деп терсине,
Баш хапарын айтды баш иесине.

«Бара-барып, болса сабий кюсеген,
Сосурукъну ол кюн танытырма мен!» –

Деп, Сатанай къаты оноу этгенди,
Ма алай бла бёлек заман ётгенди.

СОЗУК

Нарт Созук да къарт Дебетни бир сейирлик жашы эди,
Нарт Журтунда, тау сыртлада къойчуланы башы эди.

Минги Тауну этегинде бир жаякълап жашай эди,
Ол тёртсандыкъ хар кюнюне бир къара къой ашай эди,

Мюйюзлени къайнатып, ол къой ёт къошуп иче эди.
Бир къошунда кёп мычымай, башхасына кёче эди.

Къач келгенлей, ол къойларын Эсентюкге къууа эди,
Гыбыладан сакълай, малны гара сууда жууа эди.

Башы къысса, элиядан Созук жуммак тутта эди,
Къан жюрютюр, жан тирилтир ючюн аны жута эди...

Нарт Созук тишилеге кесин тамам сөйдюре эди,
Аны ачы урлугъу жетген жерин кюйдюре эди.

Ол юч кере къатын алып, юч кере да чачылгъанды,
Жарсыугъа бушуу къоша, жүрек жарасы ачылгъанды...

Къызыл Фукну къуу къаргъышы нарт эллени ургъан эди,
Элия болмай, жауун жаумай жети жылны тургъан эди.

Созук деген, мууал бола, ахырына жетген эди,
Элия кюсеп, себеп излей нарт элинден кетген эди.

Малын сюре, Адыл сууну жагъасына жетген эди.
Къат къамишни къаты эшип, айланжюкле этген эди,

Тереклени кесип, сора къыйырларын керкген эди,
Балас этип, анга салып, он улоугъа жекген эди,

Дуппур башда жел тараучу тюзге аллын бургъан эди,
Ары чыгъып, жерге сугъуп, айланжюкле къургъан эди.

Хар айланжюк бурулгъанда, элия кючню тута эди,
Нарт Созук да хар айланжюк тутхан кючню жута эди.

Алай-алай, сабыр-сабыр Созук эсин жыйгъан эди,
Адил сууну мелхумлугъун нарт эллеге жайгъан эди.

Бек тирилип, минг къой къурап, ызларындан чаба эди,
Желден, жерден, суудан Созук кереклисин таба эди.

Мелхум жерни кёрюрге деп, Ёрюзмек да жетген эди,
Сууну ол бир жагъасында къала ишлеп кетген эди.

ЁРЮЗМЕК БЛА НОГЪАЙЧЫКЪ

Ногъайчыкъ нарт Ёрюзмекге баргъанды,
– Хей, юйде уа ким барды? – деп соргъанды.

Жумушчу жашчыкъ эшикни кергенди,
Арбазында Ногъайчыкъны кёргенди.

– Къонакъ аламысыз? – деди Ногъайчыкъ.
– Айхай-айхай да алабыз! – дей жашчыкъ,

Тюш атынгдан, сыйлы кьонакъ, жууукъ бол! –
Деп, аллына атлап барып, тутду кьол.

– Мен сизге жылгъа кьонакъгъа келгенме,
Жюрегими Журтугъузгъа бергенме...

Хар кюн сайын мен бир ирик ашайма,
Атымы да бир гебеннге бошлайма...

Ол жумушчу жашчыкъ юйюне кирди,
Ногъайчыкъны бу хапарын билдирди.

Нарт Ёрюзмек арбазына чыкъгъанды,
– Кел,кел, жууукъ бол! – дегенни айтханды.

Ногъайчыкъны ол юйюне чакъырды,
Саутларын быкылагъа такъдырды,

Сау ирикни да салдырады къазаннга,
Ашармы деп, сынап къарайды анга.

Сау гебен да салдырады атына,
Сынап къарай, мал кьойдурмай къатына.

Ногъайчыгъ'а,ирикни да ашады,
Алашасы да гебенни бошады.

Ол багъыудан аны сау жыл бакъгъанды,
Нарт Ёрюзмек кьонагъына соргъанды:

«Сау жылны сен турдунг хазна дыф этмей,
Не, къалайса, турамыса эрикмей?»

– Аман эрик суу ичмегин, Ёрюзмек!
Эрикдирип ийдим дейме сени бек?..

– Таланмазлыкъ, бюгюн ачмы болгъанса,
Мени сен нек кьозутургъа къалгъанса?

Жетдиртме да, жумдур быдыр майынга,
Айт, не айып тапдынг кьонакъбайынга?!

– Мен ашаргъа азыкъ излей келмедим,
Киерге да кийим тилей келмедим,

Къонакъ болуп, нарт батыргъа келгенем...
Мен сени бла жол тутаргъа суйгенем.

– Алай эсе, бойнум къылдан иничке,
Тик сёзюмю такъма жүрек илкичге.

Сен къонакъса, керек эсе, болдум сир...
Айланырбыз сен излеген чакълы бир.

Экиси да жортууулгъа чыкъдыла.
Жол азыкъгъа маралла да жыкъдыла.

Узакъ эди, къыйын эди жоллары,
Кёп жүгенни юзгенелле къоллары.

Тылпыулары туман болгъан атлары,
Кулдаланы быргъай элле налары.

Туякъ тюпде кенг чунгурла къалалла,
Тер тамчыла тузлу кёлле болалла.

Ол барыудан кёп жерледен ётдюле,
Ат солутур бир къонушха жетдиле.

Нарт Ёрюзмек айтды: «Энди тюшейик,
Не тапсакъ да, бу жерледен сюрейик».

Ногъайчыкъ да айтды, бизни чачханча:
«Къатынладан гюттю урлап къачханча,

Кесек малны сюрюп къайры барлыкъбыз,
Ёмюрлеге бедешликге къаллыкъбыз».

Ёрюзмек да айтды, жая къолланы:
«Тауусханма мен шагъырей жолланы».

«Алай эсе, сен ызымдан жолгъа чыкъ!» –
Деп тебиреди, алгъа чыгъа, Ногъайчыкъ.

Бири бири ызларындан кетдиле,
Бара барып, жылкыы къошха жетдиле.

Тёгереди темир буруу этилип,
Эшиги да къадау бла бегитилип...

«Энди, – деди Ёрюзмекге Ногъайчыкъ, –
Боллукъ туююлма сёзню этмей ачыкъ.

Ма бу къошда юч эмеген жашайла,
Къарындашла эгизлеге ушайла.

Барды сейир ажирлери аланы,
Ичиндеди тогъуз къатлы къаланы.

Чачалсанг да тогъуз къатлы темирни,
Токъсан тогъуз кёз сакълайды ажирни.

Ол кёзледен бир инсан да бугъалмаз,
Ол ажирге башха ие болалмаз.

Башха къол тийсе, болады гинасуу,
Иеси минсе, болады бютюн туу.

Акъкъалайдан чачакълары чохуну,
Мулдасындан ёрюш чыкъгъан тохуну.

Эки къулакъ ортасында кюзгюсю,
Ол кюзгюде кёрюнеди жер юсю.

Чапса, жерни къара къанын ичеди,
Ат сыфатдан къуш сыфатха кёчеди,

Хырзалары айланжукча бурула,
Бурулсала, къоба желле, боранла.

Акъ кюмюш унну ашайды учханда.
Бир магъана жокъду андан къачхандан.

Биз жылкъыны сюрюп, алып тебресек,
Баргъанлайыкъгъа кычырымча бир кесек,

Тебрэндире жерни, къобара желни,
Ажир жетер алып бир эмегенни.

Эмегенни ёлтюрсек, ажир кетер,
Мычымай экинчини алып жетер.

Ючюнчюню ёлтюрсек, кютю болур,
Кишней келип, жылкъысына къошулур.

Энди сакъ къарайым мен ары-бери,
Сен бурууну эшиклерин ач кери».

Темир эшикле уа бегипдиле бек,
Кёп кюрешди ачалмайын Ёрюзмек.

Ногъайчыгъ 'а халгъа къарап тургъанды,
Къарай кетип, табаны бла ургъанды,

Къурч эшикни къадауларын чачханды.
Ыстауатха Ногъайчыкъ жол ачханды.

Кёп жылкыны ала мукъут этдиле,
Ызларындан жел толкъунла жетдиле.

– Нарт Ёрюзмек, хайда къатдыр энди бел!
Душманны ат тылпыууду ма бу жел.

Мычымайын ызыбыздан жау жетер,
Сюйсенг, атланы сюр, бошалгъынчы тер,

Сюйсенг, къал да, эмегеннге къажау чыкъ,
Оноунгу терк айт! – деди Ногъайчыкъ.

Нарт Ёрюзмек айтды: «Хайда, сен анда!
Тюбешейим жау бла мен а былайда».

Бир кесекден ахырзаман жел урду,
Ёрюзмекни жылкы таба учурду.

Ногъайчыкъ да сорду: «Терк нек жетдинг сен?»
«Учуп кетдим ол ажирни желинден!» –

Деп, амалсыз ышаргъанды Ёрюзмек.
Жел сюреди къачханланы бекден-бек.

– Да, Ёрюзмек, энди сен сюр жылкыны,
Мен сакълайым сюрюп келген атлыны,

Сен къутулуп узакъ кетсенг, сакъларса,
Мен ызынгдан жетмей къалсам, жокъларса,

Ёлюп тургъан болсам, жерден алырса,
Къанжыгъамда кебинликге салырса,

Ёлюгюмю атха кьаты байларса,
Кеси баргъан жары атны айдарса, –

Деп, Ногъайчыкъ бетжан кьуруп жатханды.
Эмегенни кёзюн марап атханды,

Жангыз кёзге уулу садакъ киргенди,
Деу эмеген мычымай жан бергенди.

Эмегенни аты чабып кетгенди,
Экинчисин алып алай жетгенди,

Экинчи да биринчилей ёлгенди,
Ат ючюнчю эмеген бла келгенди,

Тылпыуу бла тереклени аудуруп,
Шытылары жауунланы жаудуруп...

Эмегенни кёралмагъанлай ачыкъ,
Садакъдан атады жаугъа Ногъайчыкъ,

Уу окъ аз-маз бир жанына кетгенди,
Эмеген да мычымайын жетгенди.

Эки тулпар бир бирге ал бурдула,
Бири бирин аямайын урдула,

Экиси да чортлап барып жатдыла,
Кьоба келип, садакъладан атдыла.

Эки окъ да учдула да тюзюне,
Бири кирди эмегенни кёзюне,

Деу эмеген аууп тюшдю дыркъыгъа,
Ажири уа кишнеп кетди жылкыгъа.

Ногъайчыкъгъа ажал кьучакъ кергенди –
Садакъ окъ тюз киндигине киргенди.

Киндигинден садакъ окъну алгъанды,
Акъ башлыгъын жарасына салгъанды,

Кючден-бутдан Ёрюзмекге келгенди,
– Осуятымы толтур, – деп ёлгенди.

Ёрюзмек да кебинликни алгъанды,
Ногъайчыкъны чырмап, атха салгъанды,

Къаты байлап, ахыр жолгъа ашырды,
Кёз жашларын жаугъан жауун жашырды.

Мылы аяз эжиу эте кюйюне,
Ол жылкъыны сюрюп кетди юйюне.

Андан бери талай заман озгъанды,
Ёрюзмекни кёлю кесек тозгъанды,

Ногъайчыкъны къыстаса да эсинден,
Нарт Ёрюзмек кеталмайды кесинден.

Ногъайчыкъны ким болгъанын билирге,
Танышларын, ахлуларын кёрюрге,

Нарт Ёрюзмек айта юйде хапарын,
Эмеген къарындашланы атларын

Адеж тартып, узакъ жолгъа атланды,
Кёп тауладан, сууладан да атлады.

Тау журтлада жукъ да билмей кетгенди,
Тюзге тюше, Адыл суугъа жетгенди.

Бир элчикни къыйырындан киргенди,
Къарт амма бла бир жашчыкъны кёргенди.

– Кюнюнг ашхы болсун! – деди Ёрюзмек.
– Ашхылыкъ кёр! Сабырчыкъ бол бир кесек,

Жашчыкъ юйге кирип суусап чыгъарсын,
Ол чыкъгъынчы, жүрегими жарасын

Сел этерча, айт дуниядан хапар...
– Жюрегинги жарасына бир мадар

Этер кибик, аны несин билейим?
Сен биринчи айт деп, сенден тилейим...

– Онгмагъандан хапар сорма, жашым, сен...
Дунияда нени кёрмегенме мен...

Бар эдиле баш ием бла юч жашым,
Дагъыда илячинча къарындашым.

Насып кючлеп, жашау эте тургъанлай,
Бир кесекден болдукъ биз буз ургъанлай.

Бизни журтха юч эмеген келдиле.
Ма аланы къолларындан ёлдюле...

Алгъы бурун баш ием, къарындшым,
Дертли болуп – эки абадан жашым,

Кетдиле да, башсыз болуп къалдыла,
Жюрегиме уллу жара салдыла.

Ючюнчю жаш а кёп сагъыш этген эди,
Ол нарт Ёрюзмекни излеп кетген эди,

Ёрюзмекге ышанады жарлы жан.
Ол болушса, аллыкъма дей эди къан.

Жыл озса, къайтырма деп айтхан эди,
Алай атда сал болуп къайтхан эди.

Къудурет, дуня деген жалгъанды.
Эркегырыу болуп ма бу къалгъанды,

Ногъайчыкъны жангыз ёксюз баласы
(Жюрек ауруу табып, ёлдю анасы), –

Деп, къарт амма, шош хапарын терк юздю.
Суусап алып келгенчикни кёргюзтдю.

– Анам, менме ол Ёрюзмек деген нарт.
Табу – уллу Тейрибизге! Тюзлюк бард.

Мен а, сизни жер-жерледе изледим,
Буйрукъ болуп, ахырында тюбедим! –

Деп къучакълай Ногъайчыкъны анасын,
Эркелетди, уппа этди баласын,

Соруулады хар бирини къадарын,
Башдан-аякъ айтды болгъан хапарын,

Жукъ керекли болмаз кибик зат берди.
Ногъайчыкъны жашчыгъына ат берди –

Эмегенле миннген атха миндирди,
Атанг кибик жигит, тулпар бол деди.

Учунады Ногъайчыкъны баласы,
Къууаннгандан жиляйды къарт анасы,

Сау болгъанча баш ие, къарындашы,
Хорлам алып къайтхан кибик юч жашы.

Хар не кереклерин этди Ёрюзмек,
Экисин да къууандырды бир да бек,

– Энтта сизни жокъларма, – деп, къол тутду,
Нарт Ёрюзмек Нарт журтуна жол тутду.

НАРТЛА ЭМЕГЕНЛЕНИ КЪЫРДЫЛА

Нартла, жорта, таудан, суудан ётдюле,
Кёсе Тауну тийресине жетдиле,

Тёбелеча эмегенле кёрдюле,
Хазырлыкъгъа кесгин буйрукъ бердиле.

Тизилишип, бетжанланы къурдула,
Жауларына къурчатарны бурдула,

Къурчатардан талай кере атдыла,
Сора, сынжыр болуп, алгъа чапдыла.

Къурчатарла къаяланы ойдула,
Эмегенле къалабалыкъ болдула.

Нарт батырла къылыч уруш ачдыла,
Эмегенле Къула Тюзге къачдыла.

Деу Ёрюзмек буйрукъ берди, хахайлап,
«Къачханланы иймегиз!» – деп тууайлап,

Нарт Ёрюзмек от сырпынын булгъайды,
Аууз желинден а булут къайнайды,

Сырпынындан элия мюйюз чыгъады,
Тийген-тийген эмегенин жыгъады.

Сюйсе, сырпын кычырымгъа созула,
Ишин эте, терк ызына жыйыла,

Нарт аскери арымады-талмады...
Къула Тюзде сау эмеген къалмады.

Токъсан кюнню уруш этди Ёрюзмек,
Тейриле да болушдула анга бек.

Нарт аскерле кёп жигитлик этдиле,
Хорлам алып, эллерине кетдиле.

ЁРЮЗМЕК БЛА ФУК УЛУ ЖАНБАРАЗ

Къызыл Фукдан къутхаргъанлы Ёрюзмек,
Он жыл толгъан кюн къууанч уллуду бек...

Уллу иште кыызгъанчылыкъны кьойдула,
Аликлада кыркъ бугъаны сойдула.

Той барады таш тешелген арбазда,
Бирлик макъам согъулады къобузда,

Тейрилеге махтау сала жырчыла,
Къызыл Фукга кьозгъуч кьурай чамчыла...

Тутушалла, таш аталла уланла,
Жатма тюпде къайнайдыла къазанла.

Тепси жанда чёкген алыкъа жокъ тилли,
Ёрюзмекни сакълайды нартла эли.

Ёрюзмег' а чакъырылмай бармайды,
Чакъырыргъа аны киши базмайды.

– Нек турасыз Ёрюзмекден сиз кьоркъа?
Мен барайым! – деди сабий Сосрукъа.

Баш жартыдан тилни жыртып къапханды,
Ёрюзмекге келечиге чапханды,

Кьоркьмай-юркмей, Ёрюзмекге келгенди:
– Мени элинг келечиге ийгенди,

Кючбюсюреу болмай, элни ыразы эт,
Мычый турмай, Аликлагъа женгил жет!

– Хей, халисиз, хей, сен ёлгюн кёмеден!
Базып, манга тик сёлешген кимсе сен?! –

Деп, Ёрюзмек, марап аны аягъын,
Жашчыкь таба быргъагъанды таягъын.

Табанына тийип, таякь сынады,
Жашчыкь аны истем этмей кьояды,

Артха кьарап, ышаргъан да этеди:
Келмей кьалма! – деп, ышарып кетеди.

Сатанайгъа кьарап, айтды Ёрюзмек:
«Уллу болса, бу кьалмазлыкь бек халек

Зат боллукьду деп, алайды акъылым.
Ким биледи, нёгер болур не кьанлым...»

Сатанай а, бир жомакьлы ышарды,
Не эсе да айта тебиреп, жашырды...

– Сени ары бош чакьыра болмазла,
Жаулукь этер итле болмай кьалмазла...

Тейри кесин сакьлагъанны сакьлайды,
Сакь болмагъан уянмаздан жукьлайды! –

Деп, Сатанай Ёрюзмекни сакь этип,
Бир кесекге аны боюнун кьакь этип,

Богьурдагъын тешип быргъы кийирди,
«Боза ичсенг, ма муну бла ич», – деди.

Аман инсан аман урлукь кьояды,
Аманлыкьны ахшы улан жояды.

Иги жашла кёп болсунла, аман – аз.
Кьызыл Фукдан туугъан эди Жанбараз.

Фукну жашы Нартда жашап кьалгъанды,
Фук жашына чола кьанын салгъанды,

Атасыча, ол да кьутсуз, жалгъанды...
Ёрюзмекни жояр акьыл алгъанды,

Кеси кибик бир кьауумну тапханды,
Дуния мал бла ауузларын жапханды,

Ёрюзмекни жокълап, тёрге кьарайды,
Кёрмейди да, келлик жолун марайды,

«Уу ичирип ёлтюрёйик!» – дегенди,
Ол оноуун Сатанай да сезгенди...

Кёп да турмай, сора келди Ёрюзмек.
Харс урады, табынады бир бёлек...

Уллу кьууанч жангы кюч бла ашланды,
Кьурч садакьдан атыу эриш башланды.

Жюз атламдан ийне учну марайла,
«Ай, жаш заман а...» – деп, кьартла кьарайла.

Ийне ушча жютю кеси садакь окь,
Жаш кьауумдан тийдиралгъан киши жокь.

Ёрюзмекге тутдурдула жаяны,
Бюсюреусюз кьолгъа алды ол аны,

Жая кьылны тартхан кибик этгенди,
Садакь окь да мычымайын жетгенди,

Терсеймейин, ийне учха тийгенди,
Садакь учда ийне бишип, кюйгенди.

Ол окь барып батханды темир чыпыннга,
Тартып киши кюч эталмады анга.

Жаш Сосурукь жетип, тартып алгъанды,
Гёжефлеге жүрек кьайгьы салгъанды.

Фукну жашы: «Сырпынланы сынайыкь,
Ат жал тюкню кёкге атып урайыкь,

Олду – аны уруп эки эталгъан –
Усталыкъда тамамлыкъгъа жеталгъан».

– Жашчыкъ, мен да нарт ичинде ёсгенме,
Бу сырпын бла кёп баш токъмакъ кесгенме,

Бу сырпынды бугъа этле биширтген,
Атангы баш токъмагъын тюшюртген,

Ийилчи! – деп, тобугъундан салгъанды,
Тулусундан тюгюн жыртып алгъанды,

Къызыл тюкню «уф» деп, кёкге учурду,
Сырпыны бла элия кибик урду,

Къызыл тюкню эки кесек этгенди,
–Юйренигиз! – деп, ышарып кетгенди.

Ёрюзмекни чакъырадыла тёрге,
Унамайды ол да ёрге ётерге.

Къызыл Фукну жашы бютюн бетсинди:
«Атам ючюн жууаплы болмам!» – деди,

«Нартла башы сенсе, сенсе, Ёрюзбек,
Атамдан да сени сую эдим бек!

Дерт къалмазча, биз бир бирни кечейик,
Ант этейик да, бозадан ичейик!» -

Деп, Фук улу уу бозаны тежейди.
Ёрюзбек да айтылгъаннга хоу дейди,

Ыразы эте, жүрекдени «къандырды»,
Бозаны ол быргъысы бла бардырды,

Уулу боза, жерге тама, кёл болду.
Фук улу уа этген муратым толду

Деп, суююнуп, Ёрюзбекке къарайды,
Къачан эсин ташлайды? – деп марайды.

Болмады да, келечиле ийгенди...
Аман тилли Гилястан да келгенди,

Бергендиле анга «алгыш» аякыны,
Чапылдата эки кыангич жаякыны:

«Кыабантишни эки тиши ууалсын,
Хар бир санын шинкыарт тили жаласын,

Кюл тегене болсун жатхан обасы,
Кюлю болсун калак желле табасы!» –

Деп, Гилястан бетин кезбау этгенди,
Керюнмейин, туруп, чыгып кетгенди.

Керюзмекни сез жанына жетгенди,
Керге туруп, ол ма былай дегенди:

«Кыабантишни эки тиши ууалмаз,
Кыурч ашкынын бозадагы уу алмаз,

Кюл тегене болмаз жатхан обасы,
Биргесинде эсе сауут-сабасы!» –

Деп, эшигини кыылычларын салды,
Кыылычы бла сермеп, башларын алды.

Деу Керюзмек адам кыаннга батханды.
Сосурукъ да кесин юйге атханды,

Эшиклени чачып, юйге киргенди,
Керюзмекни жунчугканын кергенди,

Инбашына салып, алып чыккыганды,
Элтип, аны шорха суугка тыккыганды,

Кканын-ккунун да тазалап, ышарды,
Атха миндирип, юйюне ашырды.

Сатанай а Керюзмекке соркыганды:
«Кчууакъ ккюнде жибирча, не болкыганды?»

– Да, иссилеп, кесим суугка киргенме...
Ой, мен бюкюн бир тамаша кергенме...

Бюкюн бизге келип кетген баланы
Кеп мычымай келир керти заманы,

Терсеймесе, ол боллукъду нартха баш,
Насыплылла ёсдюргенле аллай жаш...

– Ол къарындаш болса санга сюрменг,
Къууанса – къууанып, кюйсе кюерменг?

– Онглу болсанг, къарындаш – къарындашды,
Онгуз болсанг, жүреги къууду – ташды.

– Сюерикменг жашынг болса ол сени?
– Жюрек жарамы къозгъама сен мени!

Манга къайда ол насып дуняда...
Жангыз терек ёсген кибик къаяда,

Адамым жокъ, аусам, сарнап жилиргъа,
Тур, атам, – деп, жаягъымы сыларгъа...

Мен эсем да нартла башы Ёрюзбек,
Бушууума жокъду, жокъду, жокъду чек!

Кёз жашларын сюрте обур Сатанай,
Тау артындан чыкыгъан кибик толгъан ай,

Жарыды да, Ёрюзбекни къаратды,
Къарамы бла шош жүрегин жарытды,

Айтды сора, Сосурукъну хапарын,
Аны ташдан жаратылгъан къадарын...

– Хазыр тюйюленг аны жаш этерге,
Сакълай эдим мен бу кюннге жетерге,

«Хау!» десенг, ол энди сени жашынгды,
Къартлыгъынгда керти къадау ташынгды!

Жаш тууду! – деп, насыбына болмай чек,
Къууанганды нартла башы Ёрюзбек.

СОСУРУКЪ СОСУРУКЪ БЛА ЭМЕГЕН

Нарт батырла жортууулгъа чыкыдыла,
Ала жолда къуусуз, отсуз къалдыла.

Ачы сууукъ замансызлай жетгенди,
Хар бир жанны жик-жигине ётгенди.

Сосурукъ да ол жыйында болгъанды,
– Бир от алып келейим, – деп, жортханды.

Жорта барып, таудан, суудан ётгенди,
Бир дорбунда от жарыккыны кёргенди.

Тору атын дорбун таба бургъанды,
Атдан тюшмей, ары кирип баргъанды.

Чыкъмады ауаз хош кел, не кир деген,
От жанында жукълай эди эмеген.

Нарт Сосурукъ отха жууукъ баргъанлай,
Атдан тюшмей, бир кесеуню алгъанлай,

Жылыныргъа кирген желчик дорбуннга,
Кесин ышый Сосурукъну къолуна,

Чартлатханды кесеюнден жилтинни,
Ол кёзюне тюшеди эмегенни.

Тюшюн бёлмей, эмеген узалгъанды
Сосурукъну къолгъа ат бла алгъанды.

Экисин да кёз ичине атханды,
Жукъусуну теренине батханды.

Сосурукъ кёз ичинден чыгъалмайды,
Эмеген да жукъудан уянмайды.

Деу эмеген жукъ да сезмей жукълайды,
Кёзюнден а от жилтинчик чартлайды.

Бир заманда ол уянып эснеди,
– Бу жукъуму бёлген бу зат, бу неди...

Чёпмю тюшдю? – дей, кёзюне узалды,
Кёз ичинден ол атлыны чыгъарды.

Сейир болду: «Кимсе, къайдан келгенсе?
Кёзюме уа къалай, къачан тюшгенсе?»

– Биз, – дегенди, – нартла, жолгъа чыкыгъанек,
Заман ёте, къуусуз, отсуз къалгъанек.

Акъсакъалла кесек кенгеш этдиле,
Арта мени от алыргъа ийдиле.

Жорта келип, дорбунунгу эследим,
Кёсеу алып, мен ызыма тебиредим,

Сен а, сермеп, кёз ичинге салгъанса,
Уяннгынчы, барамталап къойгъанса.

– Сиз нартлада Сосурукъ бармыды,
Хапардача, ол пелиуанмыды?

Оюнларын билемисе сен аны?
Биле эсенг, манга да айт аланы!

– Айхай барды, иги таныйма аны,
Кёп кёргенме ол этген оюнланы.

Аны оюнлары бир да кючдюле,
Алай санга кереклиси ючдюле.

Бири буду: мен таугъа мине эдим,
Къаяны оюп, андан ие эдим,

Сосурукъ тау тюрбюнде тура эди,
Къаяны ол башы бла ура эди.

Ургъан ташы чартлай эди ызына...
Эмеген да къарыууна базына,

Сосурукъгъа: «Кел, кёрейик!» – дегенди.
Нарт Сосурукъ тау башына мингенди,

Къаяланы уллуларын сайлайды,
Бирем-бирем таудан ийип башлайды.

Эмеген да учуп келген ташланы
Жангыз бирин жибермейин башлады!

Тюшген ташны ол башы бла урады,
Ургъан ташы терк ызына чыгъады.

Бир-бир ташла кьушла кибик учдула,
Сосурукъну тѣппеси бла аудула.

– Сосурукъча ойнаймамы, айтчы, мен?
Деп сорады, ташны ура, эмеген.

– Айхай, – деди, – андан иги ойнайса,
Сосурукъну бу оюн бла онглайса.

Эмегенни жүреги хош болады,
– Экинчиси уа неди? – деп сорады.

– Ол а, – дейди, – алтмыш сабан темирни
Бирге жыйып, алып андан хар бирни,

Отха салып, кьып-кьызыл кьыздырады,
Жутады да, артха да чыгъарады.

– Ол да жарайды, темирле жый да, жет.
Отха сал да, иги кьыздыр, хазыр эт.

Сосурукъ, темир жыйып, кьыздырады,
Эмегенге: «Жут да кѣр», – деп айтады.

Деу эмеген темирлени алгъанды.
Жутуп, артха чыгъарып да баргъанды.

– Ай, бу ахшы оюн нечик терк тынды,
Сууукъ кьарным бир кесекге жылынды!–

Деп, эмеген нартха башын бургъанды,
– Ючюнчюсю уа неди? – деп соргъанды.

– Сосурукъ кьамиш кѣлге кире эди,
Тѣрт санын саулай суугъа бере эди,

Ол башын мени таба бура эди,
Тѣрт санын кьымылдатмай тура эди,

Кьыш чилледе чѣге эди беш кюнню,
Кѣл бузласа, кѣтюре эди кѣлню.

Кьамиш кѣлге кирген эди эмеген,
Сосурукъ да тилей эди Тейриден:

«Уллу Тейри, кыыш чиллеча ий сууукъ,
Кёлню юсю болур кибик бузлауукъ!»

Тилегича бузлагъанды кыамиш кёл,
Эмеген кёл болмагъанды аз да сел.

Кючюн жыя, кымылдатды санларын,
Кыамиш кёлню чыкырдатды бузларын.

Ол заманда нарт Сосурукъ кыоркыгъанды:
– Жангылгъанма, ашыкыма! – дей чапханды.

– Сен керексе энтта кесек сакыларгъа,
Мен чыкы десем, кюреширсе чыгъаргъа, –

деп, Сосурукъ эмегенни алдады,
Эмеген а биягынлай ийнанды.

Нарт Сосурукъ кыамиш башла ташыды,
Бу кёлню жарылгъанларын жашырды,

Андан сора ол Тейриден тиледи:
«Сен бешжыллыкы сууукыну бир ий!» – деди.

Келди аллай бир сууукъ – ахырзаман,
Кёл бузлады, кыатды ташдан да аман.

Сора айтды: «Хо, эмеген, силкинчи,
Кючюнгю бузлагъан кёлге билдирчи!»

Эмеген силкинирча болалмады,
Кыысыр бузгъа ол кыарыу эталмады.

– Ай медет, нарт улу, болушсанг а сен,
Бу оюнда болалмай кыалгъанма мен...

– Кыарт эмеген, нарт Сосурукъ ол менме!
Сизден жетген кёп зорлукыгъа тёзгенме!

Энди мен сени башынгы кесерме,
Отну алып, нарт жыйыннга кетерме.

– Сен кыаягъа чыгъа туруп сезгенем,
Сосурукыса, – деп, аз ишек этгенем,

Ай, байтамал! Энди кесмей кьоймазса,
Мен сау кьалып, сен тынчлыкьлы болмазса!

Манга сени кьылычынг жукь эталмаз,
Боюнуму сенде кьылыч кесалмаз.

Чач тьобюмде кьылычымы ал да сен,
Ма аны бла кесериксе, сермесенг.

Сосуругь'а сескеклирек болады,
«Хыйла этер бу аман» деп, кьоркьады,

Излей кетип, эмен кьазыкь табады,
Чач тьобюне аны бла узалады.

Олсагьатлай кьылыч чынгап башлайды,
Жетген жерин кесип, юзюп ташлайды.

Ол кьазыкьны тынч кесгенди сабындан,
Сосурукь да сермеп тутду сабындан.

Эмегенни уруп, башсыз этеди.
Отну алып, нарт жыйыннга кетеди.

Не менме деген адам да, жашаугъа тюз багъа бичип къоялмайды. Хар иш да, аууз бла айтханча болуп бармайды. Алай суратлау сёзню, публицистиканы усталары кеси жазыуларында, кёзюбюзню кёп затха ачадыла.

Биз бюгюн Шауаланы Хасанны, журналыбызны проза бёлюмюню таматасыны, милетибизни белгили адамларыны юслеринден жазгъан жюрек сёзюн, халкъыбызны культурасына, литературасына тутхан ёз ниетин ачыкълагъан, бу арт кезиуде жазылгъан очерклерин бла эсгериулерин «Минги-Тау» журналны бу китабында басмалайбыз.

КЮН САЙЫН ЖОКЪЛАЙМА СЕНИ, НЁГЕРИМ А – БИР МУДАХ АУАЗ

Бюгюн мен сени атынгы жаза туруп, сарын таууш жюзеди къанымда. Ауазынгы эшитеме, кёреме огъурлу сыфатынгы, адамлыкъны жылыуу ургъан бетинги, ушагъыбыз алгъынча татлы, хар сёзюнгде игиликни къачы... Эрттен сайын ишге бара, сен жашаучу юйню терезесине, арбазына къарайма, сен жюрюучю – алада жашау жашайды, сен а жокъ. Жер бла ушакъ этерге ырысладым. Къалай насыплыдыла саула – хар эрттенликден алагъа салам береди танг жарыгъы, кюн жарыгъы да алай. Эрттен сайын сен университетге жаяу жюрюучю жолла турадыла, алгъынча, адамладан толуп, сен а жокъ. Саулагъа алгъыш этеме, аланы араларында сен а жокъ. Мени къыйынлыгъымы да чеги жокъ. Ашхамды жашауум.

Эсимдеди хар зат да: литератураны юсюнден кесинг айтхан керти сёзге кесинг толу ийнанып, анга бизни да ийнандырыучунг, къолунгу да ёрге тутуп, хар сёз айтханынг сайын, аны хауада ойната туруучунг. Сени юсюнгден эсгериулерими къагъытха тюшюре тургъан ишчи отоуумда сени суратынг турады жанынгдан суйген жазычуланы, алимлини суратларыны къатларында! Анга къарап, бушуу ауурлугъу да, сени ушагъынга термилгеним да биргеме.

Кёлсюзлюкню хорларгъа кюрешип, сени юсюнгден «Минги-Тау» журналны окъуучуларына хапар айтыргъа таукел болдум.

* * *

Толгъурланы Хамитни жашы Зейтунну юсю бла литературада, илмуда да бизге жангы бийиклик ачыкъ болгъанды. Аны алайлыгъын ангылагъан сагъатымда мен жашау эки кезиуге юлешиннгенине ишексиз

Солдан онгга: Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Гадийланы Ибрагим

болуп тохтайма: Зейтунну прозасы, сора литератураны, илмуну юсюнден жазгъанлары бир кезиуню, анга дери айтылгъан оюмла башха кезиуню тутадыла. Жылланы саркъыуларында Зейтун ниет байлыкъны юсюнден анга дери айтылгъан оюмланы чыртданда сансыз да, бырناق да этмегенлей, аланы юслеринден да тийишли сёзюн айта, жангы оюмланы ачыкълагъанды бизге.

Къалай хычыуун эди, къалай хайырлы эди анга ушакъ нёгер болмакълыкъ, терен оюмлу сёзюне тынгыламакълыкъ. Бюгюн атын айтханым сайын, аркъа жиклерим къалтырай сагъынама ансыз заманны, Антлы тенгими, шуёхуму – къарындашымы эсгере, аны романларын, повестълерин неда илмуда этген жетишимлерини, терен магъаналы, философия оюмлу статьяларын санай турлукъ туююлме. Ол терен билимли профессор, фахмуну жазыучу, устазланы да устазы, адамлыкъны да устазы болгъаны, жашауну, адамланы да бек суююучюсю эрттеден белгилиди халкъгъа. Миллетни бек суюген адамы, эсде болмай тургъанлай, дуниядан кетип, артыгъыракъда бизге – аны антлы тенглерине, уллу азап сынатханын ачыкъларгъа сюеме.

Ол барыбызгъа да юлгю эди. Зейтун дуниягъа айтылгъан литературабыз бла ёхтемленгенди, аны болдургъан адамларыбызны юслеринден керти, кёзбаусуз сёзюн айтханды, бир жангыз билимли адамны айтханын къайтармай. Жашауда ниет байлыгъыбызны ёсдюрюуде юлгю кёргюзтген кимле болгъанларын суратлау сёзню кючю бла, оюмлу статьялары бла ачыкълагъанды Зейтун. Ол къуру малкъар-къарачай

*Солдан онгнга: Гуляланы Башир, Гуртуланы Эльдар,
Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан.
КъМАССР жазыучуларыны VIII съездини делегатлары. 19.06.80 ж.*

халкъны жашау жолуну, илмусуну жетишимлерин, кемчиликлерин ачыкълау бла чекленмегенди, битеудуния жашаугъа да, артыгъыракъда литературагъа тийишли багъа бичерге къолундан келгенди – ол затха билими, фахмусу кимден да бек жетишгенди. Биз, бош хар ким да жазаллыкъды аллай назмуланы деген чыгъармалагъа ол бичген багъа; ол ачыкълагъан магъана барыбызны да сагъыш этдирмей къоймагъанды. Ол затда кёрюнеди Зейтунну ким болгъаны.

Тюзлюкню, азатлыкъны, кюйсюзлюкню суратлагъан назму тизгинле, проза чыгъармала аны илму мурдорда жазылгъан статьяларыны баш магъаналарын тутхандыла. Эрттенликде халкъны ийнакълай чыкъгъан кюннге, ингирликде тау артына халкъгъа мамырлыкъ тилей аугъан кюннге баш ургъанды Зейтун. Озгъан заманланы, бусагъат заманны да сур жылларын, не къыйынлыкъда да кишилике жол салгъан – къыйынлыкъдан эр жүректери, оюмлу, тергеулю иштери къутхаргъан адамларыбызны атларын, халкъгъа туура этерге да ёч эди Толгъур улу.

Бюгюн а аны аты сагъынылгъан сагъатда сарын таууш эшитиледи къулагъыбызгъа. Анычала кёп анагъа туумагъан эдиле. Не этейик, бизни – ёксюзлени, къууанч къуумагъанды, тюзлюг' а зорлукъну кезиуюнде бууалмагъанды.

2016 жыл август айны ал кюнлеринден биринде, Яникой элни огъары жанында сыртылкъда – къабырла болгъан жерге ёрлеп, Зейтунну къабырыны аллына тобукъланып, амалсыз ушакъ этеме, кёлум толуп.

«Билеме, Зейтун, сен да, менича сынадыңг ёксюзлюкню, учузлукъ-ну; урушда таматалагъа атылгъан ушкок окъла бизге да атылдыла, башха тюрлюрек: сабий жүрегибизге дарман болушмазлыкъ жара салып, «анам» деген сёзню айтыргъа термилтип, ол сёзню айтыргъа Аллах насып берген тенглерибизге сукъландырып. Кюйдюк-бишдик, ёксюзлюк бузгъан жашаугъа жангы жол ызлай; насыпны къайдагъысын а ангыламай эдик, билген да этмей эдик ол не магъананы тутханын.

Ёлмедик, сабанланы, тереклени, гюллени чакъгъанларын, къышлыкъда къалын дурудан ангылашынган ийисни хычуунлугъун да сынадыкъ, сабий къууанчы юйюню ичин, арбазны да толтургъанын кёрдюк, устазларыбыз башыбызны сылагъан чакъда насыпны не зат болгъанын ангылай башладыкъ.

Алай къыйынлыкъ жашлагъыбызны къанатларын сындыргъан заманларыбызны уа унутмадыкъ, мудахлыгъыбыз аман кюнлю этди. Омарны, Исмайлыны, Галинаны, Кулинаны, Алимни, Фатиманы жырларына тынгылагъан сагъатыбызда окъуна ачылмады мудахлыгъыбыз, къыйынлыкъны суратлагъан китапларыбызны къайтарып окъугъан сагъатыбызда уа бютюнда бек.

Насыпны кюнлерибизни, ол къууанчха элтген жолларыбызны уа унутургъа жарамагъанын биргебизге жүрютдюк. Харамлыкъ этгеннге халаллыкъ этдик. Ниет кюрешде жаланда эсли сёз хорларыгъын ангылагъаныбыз болушду. Тарыкыгъан этмедик, сабийликде сынагъан къыйынлыгъыбызны суратлау сёзню кючу бла ангылатдыкъ ёсе келген тёлюге, – кеси сабийлерибизге, туудукъларыбызгъа. Бизни китапларыбызны окъуп, кеслерини керти сёзлерин айтханлагъа жүрек сёзюбюзню – жүрек ыразылыгъыбызны байракъ этдик. Ол а ёхтемлигибизге, жашауубузгъа, ишибизге, къууанчыбызгъа шагъат болду...»

Бизни Зейтун литературагъа, илмугъа къаны-жаны бла берилген адам эди. Хар чыгъармагъа (проза, поэзия болсун) илму мурдорда тийишли магъана берип, миллет адабиятны даражасын кётюрюуге кёл салгъанлай келгенди. Таза, жарыкъ умутлу статьяларында магъанасы терен, суратлау кючу менме деген литература чыгъармаланы къыйматларына келишген назмулагъа, поэмалагъа, повестьлеге, романлагъа Зейтунча багъа бичерге кёп адамны къолундан келмегенди. Жазычу ол неда бу чыгъармасына сыйындыргъан жашау халны ташалыгъын – жаз тил бла айтылгъан оюмланы бизге туура этерге фахмсу, билими кимден да бек жетишгенди.

Прозасында, кесамат жазыуларында да айтыр сёзюн къычырмай, сабыр кюйде суратлагъанды. Халкъ аллында – жазычула, алимле алларында да адепли, терен оюмлу сёз айтыргъа къолундан келгенди. Кязимни, Керимни, Къайсынны, Танзиляны поэзияларында ниет тазалыкыгъа, суратлау жаны бла кючлюлюкге, чыгъармаларында миллет илишанла баш жерни алгъанларына энчи эс бургъанды. Кесини «Жетегейле» романын ал сёзлеринден окъуна боллукъ ишлеге сагъайыулукъ окъуучуну

тынгысыз этеди. Халкъны жашауунда эртте болгъан ишлени кёз туурабызгъа ашыкъмай келтиреди.

Былайда Зейтун башха жазычуланы юслеринден айтхан сёзлени аны кесини юсюнден айтыргъа сюеме: ол, кёзбаулукъгъа хорлатмай, намысына бла кишилигине кёре сёз айтхан, ниет байлыкъгъа табынган литература эски болмайды.

Анга кёре багъа бичсек, хар ишинде Зейтун ёз ниетин ачыкълагъан жазычу эди, алим эди, инсан эди. Ол бу кыйын, кючбюсюреу заманда да седиремей, тозурамай этгенди кеси ишин. Кёчгюнчюлюкню заманында кыйрал башчыла этген ишлеге да тюз багъа бичерге кюлундан келгенди аны. «Кыйрал кесин кюруулатып, – деп, жазады ол статьяларындан биринде, – керексиз заманда уланлыкъларын излеп, артда уа кюм аулакълагъа кысталгъан халкъ, аны келечилери кимле эдиле, бармы эди аланы терсликлери, ниет кертилик кюлайлары чурумму эдиле деген соруугъа малкъар литература чыгъармала ийнаныулу, керти жууап бергендиле. Соруу бир болгъанлыкъгъа, хар жазычу кесича жууап бергенди...»

«Сен литературабызны жарыгъыса», – десек, ол сёзюбюзге артыкъ бюсюремегенди Зейтун. Не заманда да жашау жашаулай къалгъанына ийнанып, бирге айланган сагъатларыбыз, тюз боюнлу ушакъларыбыз насып не зат болгъанларын кёргюзтген саугъады деп чертгенди ол.

Кертиси да, аны таза сёзлери бизни – тенглерин кюуандыра жашадыкъ, жокъча бир хата, бир аманлыкъ да, шошлукъну, ырахатлыкъны Зейтун келтиргенине ишексиз болуп жашадыкъ, насыплы кюнлерибиз тамбла да келликлерине толу ийнанып, жангы тангны атарын сакълап.

Бюгюн а танг атхан сайын, кюн бетибизни жылытхан сайын, Зейтунну ауазы кюлагъыбызгъа эшитиле, ол ауаз жүреклеге ёхтемлик, таукеллик да бере жашайбыз.

«Литература – миллетни ниет байлыгъыды, – кесини айныу жолу, тарыхы да болгъан, – деп жазгъанды Толгъурланы Зейтун, – жамауат жашауда тюрлениуле аны да тюрлендиредиле, жангы борчлагъа бойсундура. Хар заманны ёз бети, излемлери, кылыкъ-ылыгъы барды, литература иште да алайды. Чыгъарма ол керти да, суратлау искусствону даражасына жазылгъан эсе, ёмюрле бла эришгенлей барады, бир тёлюден башхасына ёте, магъанасын жангырта, жашнап турады».

Зейтун чыгъармагъа багъа биче туруп, къарыусуз затха тюбесе, авторну намысы бла ойнамагъанды, ийнаныулу ангылатханды аны ким болгъанын, суратлау чыгъарманы жазаргъа фахмусу жетишген адам, дунягъа ол иш ючюн туугъанын – шош, кычырмай ангылатханды.

Фахмулу, билимли, жазычубуз, алимибиз урушну жылларында Черек ауузунда болгъан артыкълыкъланы – мурдарлыкъ ишлени Беларусьда Хатынь элде немислиле 149 адамны, ол санда 75 сабийни кюйдюргенлерин, совет аскерле уа Малкъарда 700 адамны ол санда эки

жюзге жууукъ сабийни кюйдюргенлерин жюреги кюе жазады «Кёк ге-леу» деген суратлау чыгъармасында. 20-чы ёмюрге малкъар халкъны кыйынлыкъларын, миллетни бушуулу къадарын да суратлайды автор ол романында.

Кыйынлыкъларыбызны ачыкълагъан шартла тарых документ-леде да толу жазылмагъан эселе да, Зейтун суратлау чыгъармасында ачыкълайды аны – халкъны жюрегинде сакъланган кыйынлыкъланы. Жоялмагъандыла миллетни, кёп затха тездю ол. Зейтун кибик адам-ларыбызны уа адамлыкълары, билимлери, фахмулары хорладыла харамлыкълары жашау жоругъу этген къантулукъланы. Толгъур улу Совет властыны заманында аны къубултуп, бийикге кётюрген байракъларын, ниет байлыкъларын малтап, аланы юслери бла атлагъан, анга кёре уа ниет байлыкъ, кёз къарам сайлауда экили болургъа, арсарлыкъгъа хор-латхан жазычуланы юслеринден да сёзюм ачыкъ айтханды, жазгъанды кесини статьяларында.

Ата журт урушну кезиуюнде кишиликлерин кёргюзтген поэтле-рибизни фахмуларына, адамлыкъларына бир ёлчемде багъа бичгенди Зейтун. «Бизни поэтлерибиз, – деп жазгъанды ол, – ардан-артха, уруш-ну, душманны жаныгъандан азатланып, аны къанлы ишлерин, кюйсюз бетин суратларгъа, ачыкъларгъа жетишгендиле. Ол затда Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Маммеланы Ибрагимни чыгъармала-рыны магъаналары уллуду».

Малкъар халкъны поэтлери жашауну къайсы бетине эс бурсала да, ала жетишимли болмай къалмагъанларын да оюмлу сёзю бла ачыкъ-лайды Зейтун. Фикирлерин ачыкълауда жангы атлам этгенлерин, жангы суратлау мадар тапханларын энчи белгилегенди ол. Поэзияны илишанын айнытыугъа Къулийланы Къайсын, Зумакъулланы Танзиля, Бабаланы Ибрагим, Мокъаланы Магомет кёп кыйын салгъанларын энчи черте-ди ол. Кязим патчахлыкъ заманда, артда да поэзияны керти сёзюнден тоймагъанын да эслегенди Зейтун. Малкъар халкъны поэзиясы, дейди Толгъур улу, жашау бла, тарых бла тенг атлап, айныгъан, ёсген поэзияды. Ол жашау кертликни бир заманда да кем этмегенди.

Ол эм башха затладан оюм этсек, Толгъурланы Зейтун къырал ма-гъанасы болгъан илму кенгешледе, литература тубешиуледе да атлары дунягъа айтылгъан алимни, жазычуланы кесине тынгылатыргъа, мил-летибизни келген жолун романларына, повестьлерине сыйындырыргъа фахмусу, билими жетишген адам эди.

Бу сёзлени бирин да кётюрюп, оздуруп айтмай, битеу халкъгъа белгили шартланы энчи чертирге суйгенлигимди. Мен аны таныгъан алтмыш жылны ичинде учхара ишин кёрмегенме, кыйлыкъсыз, оюмсуз сёзюм эшитмегенме, айтханына табылмагъан заманына да тубеменге.

Зейтун, – халкъ сыйын кёрген, адамла тенглигин излеген, студент-ле дерслерине суйюп баргъан, алимле билимине бийик багъа бичген инсан эди.

САБИЙЛИК УРЛАННГАН ЖЫЛЛА

Бюгюн, Отарланы Муталипни жашы Магомет шуёхуму юсюнден жүрек сёзюмю жазар акъылгъа келгенимде, озгъан заманларыбызны эсгериюню дурус кёрдюм. Бу сайлаууму оюмсузгъа санамасын Магомет, ол дайым да биргеме жашайды мени.

Кюнню чууагъын, умутсуз заман миллетге жыр орунуна жилиу бергенин да кёрдюк, жаханимни кесин хорлагъан жашауну да сынадыкъ, алагъа да тездюк, хауача, сууча багъалы тенгликни, шуёхлукъну уа бир кере да эски этмедик, хар атламыбызда кёре келдик сёзюбюз кёзбаусуз болгъанын.

Къыргъызда бизни бла бир элде жашагъан таулу жашла, къызла (ёлгенлерибиз жаннетли, сауларыбыз узакъ ёмюрлю болсунла) башхалагъа ахшы юлгю кёргюзте келгенлери Магомет, сени, мени да бюгюн да къууандырадыла. Къалай унутурбуз огъурлулукълары, ниет тазалыкълары танг жарыгъына ушагъан, дуниядан замансыз кетген адамларыбызны: Отарланы Хызырны, Сюлеменни, Илиясны (Чапайны), Сафарны, Анашны, Салихни, Аминни, Ханапийни, Малкъарланы Шаухалны, Улакъланы Сюлеменни, Камалны (Какушну), Ануарны, Зауалны, Хусейни, Хызырны, Локияланы Хызырны, Шаухалны, Муссаны.

* * *

Жолубуз тик да, тар да, ташлы да болгъанды, ёзен туман басхан кибик къарангы да. Сабийлигибизни сыйыргъан зулму кюч гыржыннга, баш эркинликге да термилтгенди бизни, ашыкъ, чюйке оюнубузну къара ишни ауурлугъуну боюнсасы, алышындыргъан заманла жүрегибизге ёмюрлюк къара ызлыкъла салгъандыла, киндик къаныбыз тегюлген жерибизге термилтгендиле. Алай тюзлюкню жолуна чыгып, кёкде булутланы азат жүзгенлерин, жулдузланы бир бирлерин тойгъа чакъыргъанча сюзюлгенлерин кёрдюк, кёкге къарап термилиучю жаунубузгъа да жибидик, акъ башлары кёкге тирелген тауларыбызны кёрюп, тансыкъладыкъ, жаныбыз саулукъда алача бек да, кючлю да болургъа ант этдик.

Кёчгюнчюлюк – жашау солуубузда, жүрек тебиуюбюзде, къаныбызда кесине жер табып тохтагъан эди, ол юйретди кесине, сабий оюмну жубанчына сокъурандырмады. Сабийликни сайлаун оюмсузлукъгъа санамай, зулму кючле сынатхан азап дунияны кертилигине сокъураннган окъуна этмедик. Алай, оюмсуз оюмну туудургъан терсликни кеч ангылап, айтыр сёзюбюзню жерлеп тохтадыкъ. Алай къыйын сагъатыбызда бизни тёрге ётдюрген халкъны жыры, адет-тёреси, алгъа – келлик керти

*Солдан онга: Магометни атасы Отарланы Муталип,
анасы Айшат туудукълары бла*

жашаугъа кёллендирген кючюн сынап, андан башха – кыргыз жашаудан башха жашау болмагъанына, болгъан да этмезлигине ийнанып, ол халкъны жырын айтып, школунда окъуп, тил байлыгын, маданиятын да теренирек билирге кёл салып, ала кеси миллетибизни ниет байлыгын сунуп, ол тауусумубузгъа ишексиз болуп, жашау байрагъыбызны чайкыалгъанына кыууана, жаланда алгъа барыуну хар атламыбызгъа жорукъ этип тохтагъан эдик.

Бир да унутмайма, 1953 жылда Отарланы Магомет сегизинчи класда окъугъан заманында «Орто-Азия» орта мектепни комсомолчулары, аны бир кибик ыразылыкъда кеслерине башчыгъа сайлагъанларын. Ала уа кёп эдиле. Джалал-Абад областьны Сузакъ районуну ол тийреде эллерини биринде да орта мектеп жокъ эди – кыалгъанлада жетижыллыкъ школла. Аны себепли жетижыллыкъны тауусхан жашла бла кыызла бир да кыалмай бизни школгъа кыууола эдиле. Бизде да жетижыллыкъ школну онжыллыкъгъа директорубуз – урушда уллу жигитлик этип келген, адамлыгъына, билимине, кыурау иште хунерине халкъ сукъланган Ахмадалы Базаров областьны, районну оноучуларына жюрюй кетип ачдыргъан эди бизде орта школну.

Кыысха заманны ичинде школда, Отарланы Магомет кыурагъан тойоюн, кыауумну жырларына тынгыларгъа, сахна оюнларына кыараргъа, айтханымча, ол тийредеги элледен кёп адам келиучю эди, жыл санлары жетген акъсакъалла окъуна. Къоншу элледе жашагъан таулула уа бири да кыалмай деп окъуна айтайым. Нек дегенде, бизни миллет тепсеулери-

Магомет бла Жаухар сабийлери бла

бизни кѣргюзтюучю эдиле школчула, Отарланы Аминат да кѣбуз согъуп. Малкѣар жырла да айтыла эдиле. Не уа, Магомет кеси кѣыргыз жырланы айтса, Отарланы Амаш бла Шауаланы Магомет юзбек тепсеулени тепсеселе, клубну ичи жарыкѣ кѣарсладан топпа-толу болуучусун бир да унутмайма.

Мен кесим Шоомот Бѣкембаевни «Алтын кѣыз» деген драмасында баш ролюну – Жапарны ролюн ойнагъан эдим. Анда Жапар айтхан жырны бу тизгинлери да эсимдедиле:

*Оюн кѣурагъан келин-кѣыздар,
Оюндарынг кѣут болсун.
Жангы турмуш кѣркую болуп,
Эрке ойнагъан кѣыз болсун.*

Магометни да эсинде болур, эллиуюнчю жылланы ал кезиулеринде колхозда, школда да таулуланы бек иги кѣармашхан заманлары эди. Тѣрт колхозну бирге

кѣошуп, бир мюлк кѣурагъанларында уллу колхозну – Жданов атлы мюлкню председателини малчылыкѣ жаны бла экинчиси – Аппайланы Хамбий, алгъын «Орто-Азия» колхоз энчи болуучу эди. Артда да жангы кѣуралгъан уллу мюлкню бир бѣлюмюне саналып кѣалды. Анга башчыгъа уа Атабийланы Магометни салдыла, аты областъха айтылгъан алчы сют-товар фермагъа таматагъа Османланы Мурадинни тийишли кѣрдюле, колхозну баш механигини экинчиси Отарланы Хызыр, ара складны ишин жюрютген Чочайланы Шамшудин, бухгалтер Чочайланы Хасан, эришиуде анга жан жетмеген ийнек саууучу Кѣудайланы Мазан, арбачыла Улакъланы Хусей бла Хасан, тракторчу Улакъланы Зауал, Отарланы Сюлемен, Токълуланы Магомет, мамукѣ бахчада ишлеген алчы кѣызла: Жолайланы Бийгъа, Люба, Шауаланы Фатимат, Жанатайланы Зоя, Локияланы Зайдат, Фатя, Лейля. Устазла Отарланы Муталип, Жашууланы Жамал, Улакъланы Аныуар...

Школда кѣп таулу жаш, кѣыз окъуй эдиле. Джалал-Абад шахарда педучилищеде, эл мюлк техникумда, тауусулмагъан бийик билим берген педагогика институтда да. Былайда айта кетейим, таулулагъа окъуп билим алыргъа тыйгъыч жокѣ эди. Бизни школда окъууда Отарланы Магометге, Малкѣарланы Шаухалгъа, Шауаланы Магометге, Улакъланы Борисге жетген кѣп адам жокѣ эди. Артда бийик билим берген окъуу

Магометни жашы Мухтар кызычыклары бла

ойге тюшерге атланганларында да Отарланы Магомет математика бёлюмню, Шауланы Магомет химия бёлюмню, Улакъланы Борис тыш кырал тилле бёлюмюн сайлагъан эдиле. Кёчгюнчюлюкню заманында окъуна ала ахшы муратларына жетгендиле.

Башханы кьой, школда окъуучу заманыбызда жылны сентябрь айындан башлап, декабрь айны ахырына дери жашауубуз мамукъ бахчада эди. Къыралгъа бизни окъууубуздан, саулугъубуздан эсе мамукъ бек керек эди. Бу затны сагъынганым, мамукъ жыйыуда школну комсомол организациясыны секретарыны – Отарланы Магометни, аллына бир жангыз адам, колхозчуладан окъуна киши ётмегенди. Джалал-Абад областны «Сталинчи жол», Сузакъ районну «Сталинчи» деген газетлеринде Отар улуну юсюнден жазылгъан махтау статьяла бюгюн да кёплени эслериндеди. Ол заманлада кесим да жазыучу эдим газетлеге материалла кыыргъыз тилде. Магометни юсюнден «Къыргъа чыкыгъан Оторов» деген ат бла жазгъан репортажым а эсимдеди.

Алгъаракъда айтханымча, кыыргъыз жырланы Магометча ариу айтхан ол миллетни кеси жашларында окъуна кёп туююл эдиле школда. Бусагъатда Магометге тюбеген сагъатымда – туугъан элибизде болсун, неда Нальчик шахарда болсун, аны бла ушагъым миллет адабиятыбызны, маданиятыбызны юслеринден болуучусун белгилерге сюеме. Къыргъызда жашауубузну уа тюз анда тургъан заманыбызны башхала эсле меген аз затчыкъланы окъуна кёз тууранга келтирир оюмлу сёзлери бла.

– Мени акъылыма кёре, – деген эди бир жол, – адамлагъа адабиятны – прозаны, поэзияны сюююгюз, ол хар инсанны кёзюн жангы жашау-гъа, жангы оюмгъа ачады деп, къайтарып айтып турууну кереклиси жокъду. Адабиятны терен магъанасын жашау кеси ангылатады ол ма-

Солдан онгнга: Ёзденланы Альберт, Шауаланы Хасан, Отарланы Магомет

гъананы ангылагъанлагъа. Жашауун адабият бла маданият бла байламлы этмеген адам ниет жарлысыды. Ала жаланда филологга керекдиле деб а бек эссиз адамла айтадыла. Газетле бла журналла хар юйюрню бек сыйлы къонагъы болургъа керекдиле.

– Магомет, бек тюзсе, – деучюме мен да аллай кезиулерибизде. – Искусствону хар жанрыны кесини дуниясы барды. Хар жазыучу, хар жырчы, ол сейирлик дуниягъа кесини юлюшюн, кесини ангылаууна, билимине, фахмусуна кёре къошады. Алай барысыны да этген ишлери бир мурагъа тутады – искусствону адам улуна тохтамай къуллукъ этерик дуниясын суратлау сёзню кючу бла ачыкълауду, ол а искусствону тилин ангыларгъа да болушады. Къыргъыз адабият, къыргъыз жырла, къыргъызны сахна оюнлары бизни тёлнюю кёп затха юйретгенлерин унутмайыкъ.

Мен кеси сынауумдан билеме, бу жазыу иш бла кюрешген адам, кесини жашауунда билген, кёрген затларын юлгюге алмай чыртда мадары жокъду. Кертиди, белгили шартланы хайырланыуу бла чекленмей, кесингден да бир затла къошмай болмайса. Алай Отарланы Магометни юсюнден а аны адамлыгъыны, ишини, бек алгъа тенглигини бла окъутуу-юйретиу ишге салгъан къыйынын халкъгъа туура этерге къолдан келсе, аны иги таныгъанланы кёллерине жетериги бизге чыртданда ишеклик жокъду. Билмейме, деберли комсомол секретарьны эсинде болурму, 1953 жылны декабрь айыны ахыр кюнлеринде, Магометни башчылыгъында школубузда ёлка орнатханлары. Назы терек туююл эди ол, чырпысы сыйынгысыз къарагъач терек эди. Бу затны сагъыннганымы хыйсабы, мен колхозда малчы болуп, артда трактор жүрютюп, школгъа хайт деген заманымда баргъан эдим, директорубузну Ахмадалы Базаров-

ны зорлугъу бла. Ол кюннге дери ёлка не зат болгъандан хапарым жокъ эди. Бек сейирлик терек, уллу класс отоуну тюз ортасында орнатылып, бутакълары уа тюрлю-тюрлю илляула бла жасалып.

Ол кюн устазла, Отарланы Магометге айтхан махтау сёзле, школча-ла бла ата-аналада болгъан къууанч бюгюн кибик эсимдеди.

Андан берисинде Магомет шуёхум узакъ жолну арытханды. Орта билим алгъандан сора, Шауаланы Магомет бла – антлы тенги бла бирге Ош шахарда педагогика институтха кирирге таукел боладыла. Бередице экзамен, кишиден артха къалмай. Ол 1955 жылда эди, болсада сынаудан ётмейдиле. Экзаменледе аладан кёпге аз багъа алгъан къыргъызлы къызла, жашла кирдиле, была уа угъай. Былайда да кёчгюнчюлюкню бек уллу азабын адамлыкъдан узакъда болгъанларын сынаидыла жашла. Кетиб’ а къалмайдыла. Школда окъургъа чырмаулыкъ жокъ эди. Бийик окъуу юйлеге уа жол къысха эди.

Ош шахарда бухгалтер усталыкъгъа юйретген биржыллыкъ школгъа кирип, анда окъуйдула. Экинчи жыл а биягъы институтха ёшюн урадыла. Къуралады бу жол ишлери – Отар улу бийик билим берген окъуу юйню математика бёлюмюне, Шауа улу уа химия бёлюмюне тюшедиле. Анда бир жыл окъугъандан сора, Къабарты-Малкъар къырал университетге кёчедиле.

Бийик билимли Магометле кеслери сайлагъан усталыкъларын жаш тёлюге билим бериуге, тюзлюкге, ариу ниетге юйретиуге къуллукъ этдиргенлей келгендиле. Магомет Муталипович Кёнделенде биринчи номерли орта школну завучу болуп беш жыл, директору болуп 19 жыл ишлегенди. Магомет Исмаилович а – химия илмуланы кандидаты, доцент Къабарты-Малкъар къырал университетде элли жылдан артыкъ ишлегенди. Бир заманда кеслерине махтау, неда саугъа излемегендиле, шуёхлукълары уа кючлене баргъан болмаса, бир кюнде да сел болмагъанды. Аланы ол ишлери да, жаш адамлагъа ахшы юлгюдю, мен ангылагъандан. Керти шуёхлукъ хар жаш адамгъа дуняда тенгсиз, жүрек жылыусуз жашаргъа жарамагъанын ангылатады.

Отар улу бла манга терк-терк тюбеширге тюшеди, телефон бла да ыйыкъдан эки-юч кере сёлешибиз. Кёбюсюнде Магомет ол неда бу жазыучуну китабын окъуй тургъаны «Заман» газет бла «Минги-Тау» журнал аны жол нёгерлери болгъанларын айтыр.

Филолог болмагъанына уа институтда окъугъан заманындан бери сокъуранады. Алай – ол сёзледен сора бир кесек сагъыш этип, математика искусствону, литератураны сюерге чырмау болмагъанын айтыр, хычыуун ышарып, онг къолу бла къулакъ артын тынгысыз этиучю адетин да къатлап.

Аны ол оюмуну кертилигин газетлеге, журналлагъа жазылыу баргъан заманлада окъуна ачыкъ кёргюзтюр. Магометни хайырындан бусагъатда Кёнделенде юч жүзден артыкъ адам алады «Минги-Тау» журналны.

– Мен, – дейди Улакъланы Башир, – Магометни айтханын сансыз этмей, кесим ахча берип, он адамгъа «Минги-Тау» журналны жаздыргъанма. Магомет школда ишин жаш адамлагъа къоюуну дурус кѳрген сагъатында «жолунг мамукъданды!» демегендиле кѳнделенчиле. Элге таматагъа айыргъандыла. Ол къуллукъда ишлеген заманында да, не жаны бла да халкъны ыразы этиую, кесини баш борчуна санагъанлай тургъанды. Анга дери, элге суу моторну кючу бла келиучю эди. Мотор ишлемеген, адамла бек жарсыгъан кюнле болгъандыла. Кече жатмай кюрешгенди Магомет, ол кемчиликни кетерип, хар юйге суу, быргъыла бла барырча этгенди. Дагъыда кѳп иш жалчытханды, элни администрациясыны башчысы.

Бусагъатда ол Кѳнделенде ветеранла советни председатели, къадарында хар атламы, хар сѳзю, хар иши адамланы жашаулары бла байламлыды. Ата журт урушда жоюлгъан кѳнделенчи жашлагъа (алада 800 адам, урушха битеу да 1500 кѳнделенчи кетген эди) эсгертме ишлерге кереклисин да бек алгъа Магомет алгъанды къолгъа. Бусагъатда Кѳнделен аягъында Бахсан аузуна баргъан уллу жолну онг жанында сюелген сейирлик эсгертме хар жолоучуну эсин кесине бурады.

Бу затда да Магомет махтауну кесине алмайды. Элбрус районну башчысы Уяналаны Кязим, анда администрацияда ишлеген Энейланы Махмуд, районда пенсиячыланы таматасы Тѳппеланы Шаухал, дагъыда кѳп башхала бу бек керекли ишге уллу къыйын салгъанларын айтады.

Ма алайды Отарланы Магометни келе келген жашау жолу. Юй бийчеси Сотталаны Жаухар бла бирге (жаннетли болсун, замансыз кетгенди жашаудан) эки жаш бла бир къыз ѳсдюргендиле. Махти Москвада Бауман атлы бийик техника училищени (бусагъатда университетди) бошагъанды. Андан сора Махтини ишлерге Украинагъа жибередиле. Бир ауукъ замандан Нальчикге къайтып, машинала ишлеген заводну оноучуларындан бирлери болуп тургъанды. Бусагъатда къырал жумушдады.

Мухтар Нальчикде агромилиоратив институтда (бусагъатда эл мюлк университет) эл мюлкню механизациялау бѳлюмюн тауусханды, кесини усталыгъы бла ишлеп тургъанды Элбрус районда. Бусагъатда Тырнаууз шахарда профтехколледжни директоруду.

Светлана Магометовна миллетни эсли къызларындан бириди. Врач. 1986 жылда бийик билим алгъандан сора Чечен-Ингушда бир жыл ишлегенди. Андан бери уа Жанхотия элде амбулаторияда баш врачды. Ол юйюрю бла Нальчикде жашайды, сабийле ѳсдюреди. Алай районну оноучулары да, эллиле да аны Жанхотиядан кетерин суймейдиле бюгюн-бюгече да, ол кюн сайын Нальчикден жюрюп ишлейди, аланы тилеклерин толтура.

Магомет шуѳхум туугъанларына, туудукъларына къууана ашырады хар кюнюн, аланы кюлгенлери, ойнагъанлары танг жарыгъындан да жарыкъ кѳрюне.

ЖАШАУНУ ЖАЯУ ЖОЛООЧУСУ

Хар этген ишинде кесини тюзлюгюне ий-наннган инсанды кьазахлы кьарындашыбыз Абдул-Гапар Алишев. Башхаланы да айтхан сёзюне, жазгъан жазыууна ийнандырыргъа кьолундан келгенине, ол затха билими, фахмусу жетишгенине да сейир этерге тюшеди. Миллет ючюн – кьарачай-малкьар халкъ ючюн излеу-тинтиу ишин аллай бир кёл салып бардыргъан адамгъа жүрек ыразылыгъыбызны билдирмей, сансыз этип кьойсаг'ъ а болмагъан чурумла бла кеси кесин жубатхан адамгъа тенг болуп кьаллыкъбыз.

Отуз жылдан иги да атлагъанды Алишев бизни халкъыбызны башланнган жолуну тамырын излеп, тинтип кюрешгенли. Алимлени араларында окьуна бардыла Алишевге кесинге жетмеген ишни кьолгъа алгъанса дегенле. Башха миллетлени адамларындан а сен малкьар халкъны юсюнден ёмюрде болмагъан шартланы туурагъа чыгъарыргъа кюреше дегенле. Алишев кёп жылланы ичинде жазгъан затларын жыйышдырып, кьагъытха тюшюрюп, биреуню энчи китап басмасына элтип бергенинден сора, аны чыгъарырны мадарын этмей, бек керекли, бек керти шартла жазылгъан кьагъытланы «жокъ этип», бизге аллай затла келтирмегенсе деп кьойгъанла да болгъандыла.

Бу, кьадары кьубултмагъан, кьууандырмагъан адам, дуняда бола келген затланы тюзюн билиу, тюзюн айтыу ишге кёл салып келгенине ыспас этер орунуна аллай башда айтылгъанча сёзлени кьолгъа алмакълыкъ бек ушагъысыз халды. Абдул-Гапар ишин излей, тинте туруп, жаланда анда болгъан жашырынлыкъларгъа эс буруп чекленмей, жамауат жашауну теренлигин ачыкъларгъа да магъана береди. Аны игирек билирге итинеди. Башхача айтханда, тарых шартлада болгъан жашырынлыкъланы табийгъат бла, дуниялыкълар бла байламлыкъларын белгили этиуге кёл салады. Аны себепли илмуну кьайсы бир бутагъы да биз айтхан затланы тинтиуге кесини юлюшюн кьошады. Былайда мени тюз ангыларыгъызыны тилейме: мен Алишев терен билимли алимди демейме, этген ишин алимлени ишлери бла тенгleshдиргенлигимди. Профессор А. М. Коршунов кесини «Познание и деятельность» деген китабында былай чертеди: «Без философии нельзя сделать в исследовании сознания».

Философия оюмну ауурлугъун биргесине жүрютмеген алимни уа хазна табарыкъ туюлсе. Терен илму мурдорда жазылгъан китапланы, статьяланы окьуп, ол жаны бла билимин, ангылауун ким да сейир этерча ёсдюрюп, кьолгъа алгъан ишине башхала сёгюм салмазча халгъа келтирирге кюрешеди Алишев. Анга болушургъа, кеси саулукъда кьарачай-малкьар халкъны тарых жылларындан жазылгъан затланы кьолгъа алып

*Абдул Гапар Алишев.
1962 ж.*

бардыргъан илму-тинтиу ишлерин китап этип чыгъарыргъа борчлубуз. Къарачай-Малкъар миллетде, насыпха, ол болушлукъну этерге къолларындан келлик жашла, къызла бардыла.

Алишев излеу-тинтиу ишинде къыйынлыкъгъа, апчытхан затха тюбесе, кеси оюму бла кеси демлешеди. Аллай кезиуде къыл къобузун къолгъа алып, аны «сарнатады», кеси макъам салгъан жырланы айтыргъа ёчдю:

Танзиляны «Кюн ахшы болсун, адамла!» деген жыр китабыны кёз туурасындан кетермейди. Макъамын Абдул-Гапар Алишев этген онбир жыр барды анда.

*Таиха, суугъа, таугъа да
Журтумда ие болуп,
Жиляйма къууаннгандан,
Суу бойнунда олтуруп.*

*Бюгюн мен насыпдан
Жыр сунама жилямукъ,
Сейирсинип къарайды
Ариу кёзлю жумарукъ...*

(«Гирхожан сууну бойнунда»).

Зумакъулланы Танзиляны «Ашхам жулдуз» деген назмусунда магъананы уа кесини жангызлыгъы, ачы къадары бла тенглешдирген тизгинле бардыла. Аны ючюн сюеди Абдул-Гапар ол жырны шош макъамын, терен оюмлу сагъышларында къатларгъа.

*Ашхам жулдуз жанады
Кёкде кеси жап-жангыз,
Кёкню кюню къарангы
Болуп къалгъанча ансыз.*

Дуния жаратылгъанлы да зорлукъну, артыкълыкъны хаталарындан кёп миллетлени жер, суу байлыкълары, тил, ниет байлыкълары алгъыннгы иелеринден айырылып, башхалагъа татлы азыкъ болгъандыла. Аллайладыла бюгюнлюкде да аз санлы халкълагъа баш кётюртмегенле, аланы жашауларын окъуна кеслерини сунуп тохтагъанла. «Ахшы кийим – эт жылытханын, ахшы сёз а – бет жылытханын» унутадыла ала.

*Аллах да залимле жанлы,
Не этейим халкъгъа мен жарлы?
Намазым, тилегим жетмейди,
Сёзюм чапыракъдан ётмейди,–*

дегенди Кязим хажи.

Алишевни, бир кѡауум статьясын ѳз тилибизге кѳчурюп, журналда, газетде басмалагъанма. Аны ѳтген иши бла кѳпден-кѳп шагъырей бола баргъаным сайын, ѳртте-кеч болса да, аны юсюнден жазаргъа тюшерикди манга деген оюмну ююрегимде сакълагъанма. Ол оюмуна жууаб'а излемегенме кишиден. Къабыргъалары келишгенле бла бек жарашып жашагъанына да бюсюрейме аны. «Къарангы кюнюнгу жарыкъ кюн жутсун» дейме бююнлюкде Абдул-Гапаргъа тюбегеним сайын. Аны жангызлыкъ тозуратханын кѳрсем, тѳзалмай айтама ол сѳзлени, анга кѳл ѳтдирир умутда. Ол а кесини излеу-тинтиу ишлерини халпарлдарын айтыргъа кѳчер аллай сагъатлада да.

А. Алишев. Бахчисарайский фонтан деген спектакльде аскерчини ролю

– Билемисе, – дейди Абдул-Гапар, – Немировский Александр Иосифовични 1983 жылда Москвада «Билим» деген басмада «Этруски» деген ат бла чыкъгъан китабы тюшеди къолума. Аны окъуйма, анда болгъан белгисиз жазуулагъа сейир ѳтип къарайма. Ала чыртда тынчлыкъ бермейдиле манга.

Китапда айтылгъанына кѳре, ол жазуулары тарыхлары былайды: 1885 жылда французлу археологла Ж. Кузен бла Ф. Дюрбох Леленос айрыкамда бир сейирлик жонулгъан таш тапхандыла. Аны бир жанында сюнгилюю аскерчини сураты бла эки жазуу бардыла. Алимле ол жазууну этрусск тилге ушатхандыла. Болсада тарыхчыла, лингвистле У. Виламович-Мелендорф, Г. Де Санките, К. Белох, Н. Фил, П. Кречмер, В. Брандент-Шитин, Г. Риск, В. Георгиев, В. Грозный аланы сбор европалы тиллени бирине да келишдиралмагъандыла. Къысхасы, жазуудагъы сѳзлени бирини да магъанасын билалмагъандыла.

Ийнанамыса, мен ол жазуулары (алада 17-18 белги барды) тинте келип, саулай окъугъанма. Биринде былай айтылады: « Холай, мени жазуууму жартысын кесинг ал, жыйып, бирге къош. Зивай – Аппа, Зевсде жыр айт. Зивай, юй ѳтилер ючюн, эки сыйырылгъан атны ал. Мени сыбызгъымы жерине такъ».

Лемосда табылгъан ташда жазылгъан жазуучуну бир жартысы алай кѳчурюледди. Алишевни «Лукумон-Локъман», «Печенег» халкъны туудукълары», «Белгисиз жазуула» «этрусскла тюрк тилде сѳлешгендиле», «Бильбао шахордан ибирей харфлыкъ», «Сарматдыла» дегенча илму статьялары, дагъыда кѳп башхалары, ким да ѳс бурурча жазылгъандыла.

А. Алишев. Антон Рубинштейнни «Демон» деген операсында баш ролунда

Абдул-Гапар Алишевни юсюнден бир кѳауум сѳз. Ол Кѳазахстанда туугъанды, анда ѳсгенди. Совет властны заманында Ленинградда хореография училищени, ызы бланда Чайковский атлы музыка училищени бошагъанды. Алма-Атада Абай атлы опера эм балет театрда ишлегенди. Ол заманда «Бахчисарайский фонтан», «Голубой Дунай», «Жизель», «Шурале» спектаклде Антон Рубинштейнни «Лезгинка» деген чыгъармасында, баш рольланы ойнагъанды. Кѳазахстанда бармагъан шахары кѳалмагъанды дерге боллукъду. Хар жерде да Алишевни фахмусуна уллу багъа бичгендиле. Ол Сибирьде, Узакъ Востокда да кѳргюзтгенди хунерин. Ол пианинону, кѳыл кѳобузну уста согъады, кеси ишлеген суратлагъа уа тохтамай кѳарап турлугъунг келеди. Бир фахмулу художник ишлеген сунарыкъса аланы.

Кѳабарты-Малкѳаргъа кѳалай тюшгенини юсюнден сейирлик хапар айтханды. Фатар да бермей, зар ниетли адамла ишине, тейри, фахмусуна да онг бермей тебирегенлеринде, ол кѳыйынлыкъны кѳтюралмай, сѳйген ишинден кетип, бир антлы шуѳхуну хайырындан Североуральскийге барып, анда ишлей, баш кечиндире айланган заманында, анда эки таулу жашха тюбеп кѳалады. Шофѳрла, ары иш бла келип. Ала манга: «Кѳазахлымыса?» – деп сордула, – дейди Алишев.

– Хау, – дедим. Хапарлашдыкъ. Ала малкѳарча, мен кѳазахча сѳлешибиз. Малкѳар тилни биринчи ол кюн эшитдим.

Кавказдан – Тырнаууз деген шахардан келгенлерин, ары барсам, анда иги иш табыллыгъын айтдыла. Келдим, аланы юйлеринде жашап турдум бир кѳауум заман. Культура юйде балетмейстр болуп ишлерими да тийишли кѳрдюле шахарны оночулары.

Ишледим, жашадым иги адамланы араларында. Алай эрттеден бери мыйымы тырнап тургъан оюм – тарых жашауну кѳолгъа алып, излеутинтиу ишни алдаусуз бардырыргъа таукел болдум ахырында.

Андан бери кѳп жыл озду. Кеси айтханнга кѳре, болмагъан сылтаула бла юйюрюнден да айырылады. Сабийлери да, кѳатыны да, Абдул-Гапарны Тырнауузда кѳюп, Сибирьге кѳчюп кетедиле. Андан бери ол аланы кѳайдагъыларын да билмей жашай келгенди, – жангызлай жашаусуз

жашауну сюрюп. Кёп кыйынлыкъ сынагъанды, бир жерден экинчисине кёчюп. Нальчикде кырулушлада да ишлегенди. Солургъа чыккыгъанында да кыуандырмагъандыла – бек аз ёлчемде тохташдыргъандыла пенсиясын. Жашай келгенди, тенгленди, танышланы болушлукълары бла. Излеу-тинтиу ишин а тохтатмагъанды бир кюнде да.

Абдул-Гапарны бек кыуанчлы кюнлери да болгъандыла. 2012 жылда Айгуль деген кызындан алгъан письмону кыуанчын ёмюрде да унутурукъ туююлду. Ма ол: *«Дорогой папа! Извини пожалуйста за беспокоитсво, но я решила всё-таки сообщить тебе о моей свадьбе. Я живу сейчас в Осло с моим мужем Симьенем. Желая тебе всего наилучшего. Твоя дочь Айгуль и твой зять Симьен».*

А. Алишев бусагъатда

Ач кыонакыны хапар бла ашыргъанча болмайыкъ, Алишевни юсюнде, «Арыгъан атха кыамичи да ауур», – деучюдюле таулула. Бусагъатда Абдул-Гапарны жашауу тюз алайды. Болсада кыачан эсе да бирде жерленген атха арсарсыз минип, жолгъа кюнню ызын тутуп атланган жаш эди. Этген иши китап болуп чыккыса, кёрген кыйынлыкъларын унутурукъду кызахлы кыарындашыбыз.

Хар нени да багъасын – кыйматын билирге кыолларындан келген адамларыбыз – алимле, жазычула, культураны, искусствону келечилери, кёпдюле. Ала энчи оюмлагъа, ахшы ниетлеге кыуллукъ этиулери бла айырмалы инсанладыла. Аланы чыгъармачылыкъ ишлеринде миллетибизни сыфаты, ахшы тёрелерибизни шарт илишанлары жашайдыла. Мен Алишевни аллай адамларыбызны бирлерине санаргъа базаынама. Бетсизлик, игиликге жол тартханны ниетин угу-жугу этгенин да тюз ангылайды ол. Аны бла ушакъ этген сагъатымда Абдул-Гапарны аллай илишанына да кыуаннганма мен. «Зарлыкъ не жютю ауузлу эсе да, игини тутхан ишинден тыялмайды», – дейди Алишев. – Аны айтханым, бетсизлик бла тюзлюк демлешселе, билек кюнню ниет кюч хорлайды».

Миллетибизни атыла-чачыла айланган тил, ниет байлыгын, тарых тутхучлугун туура этерге кёл салып кюрешген кызах кыарындашыбызгъа жүрек ыразылыгъыбыз бла бирге саулукъ, узакъ ёмюр тилейик.

ОТАРЛАНЫ ОМАР

Мени сабийлигим озгъан ёмюрню 60-чы–70-чи жылларына тюшгенди. Ол кезиуде республикабызны кырал радиосуну эм кючлю, къан къайнатхан заманы эди. Бусагъатдача, Интернет жокъ эди. Телевиденияда да жаланда эки канал ишлей эди. Дуниядан хапар бизге радио айта эди.

Отарланы Омарны, Алтууланы Зояны, Беспайланы Сергейни, Жанатайланы Исмайылны, Гергокъланы Тамараны эм башхаланы жырларына тынгылыргъа суююп, хар кюн сайын радиону эфиринде малкъар тилде баргъан музыка бериулени сакълап туруучу эдик.

Биз сабийликден иги ангылаялмагъанлыкъ-гъа, тамата тёлю уа Омарны жырларына хар сёзюне терен, энчи магъана берип тынгылай эдиле. Атабыз а: «Омар «Чийгошаны» жырламазмы?» – деп сакълай эди...

Мени да, Омарны ауазына бек бюсюрегеним себепли, гитчелигимден да анга хурметим болмагъанча уллу эди.

Омарны харкюнлюк жашауун кёргенме, билгенме десем, ётюрюк боллукъду, нек дегенде, аны иш бла байламлы таныгъанма. Тюбешгенибиз, сёлешгенибиз да иш бла байламлы болгъанды. Мен 1993 жылда, Къабарты-Малкъарны кырал телевидениясыны «Малкъар» биригиуюне, музыка бериулени редактору болуп, ишге тохташхан эдим.

Ол сагъатда журналистикада биринчи атламла эте келген манга Омар бла тюбешген, аны бериулериме чакъыргъан уллу насып эди. Биринчи кере Ногмов атлы орамда орналгъан радиокомитетге барып, хорну репетициясы бошалырын сакълап, алай танышхан эдим. Омар бийик санлы, келбетли адам эди. Ышарып, ким болгъанымы да соруп, Асанланы Хажимуратны жырын сагъына, кёп зат айтхан эди. Жаш заманында Мухолгъа концерт бла келгенлерин да эсгерген эди. Мен да, къууанып, тёппем кёкге жетип, кёлленип кетген эдим.

Андан сора биз кёп кере тюбешген, сёлешген да эте тургъанбыз. Ийменчеклигим хорлап, айтыр сёзюмю айтыргъа, соруууму да тынгылы сорургъа уяла эдим. Омар, аны сезип, манга не заманда да, тиширыу намысымы кёре, кёл этдириучюсюн унуталмайма. «Къызым», – деп, сорууларымы да тюз ангылап, бютюнда тынгылы жууап бере эди.

Омарны мени эсимде къалгъан сыфаты айтып-айтмазча жарыкъды. Айтхан затын жүреги бла, ётюрюксюз, татыулу, болгъанны болгъаныча айта эди. Омар кеси, телерадиокомпанияны хору бла бирге да, телевиденияны студиясына келип, кёп бериуле, концерт программала жаздыргъанбыз. Дагъыда ПТС бла табийгъатха чыгып жаздыргъан концертлерибиз да эсимдедиле. Телерадиокомпанияны хорун чачханлары анга уллу бушуулу иш болгъан эди. Хорну жангыдын жыяргъа деп, ол башха

Отарланы Омар бла Асанланы Кулина

белгили жырчыла бла бирге кѣп кѣуллукъчуланы алларына да барып айланганды. Алай бары да бош эди. Культурада ишлеген адамланы даражалары да, культура кеси да учузланганларына ала толу тѣшюннген эдиле. Озгъан ъмюрню 30-чу–60-чы жылларында аллай бир кыйын салынып кѣуралгъан ахшы ишни аяусуз чачханлары болмагъанча терс эди.

Артда уа биз Омарны юйюнде иш бла байламлы кѣп кере бола-бола тургъанбыз. Кѣп зат эсинге келеди.

Бир жол, «Сарыбий бла Къарабий» деген халкъ жырны тарыхы бла байламлы, тѣшюнлей эфирде баргъан бериуге чакъыргъанымда, Омар, ол жырны халкъны тарыхына байлап, кѣп сейирлик хапар айтхан эди. Бериуню жазып бошагъандан сора, Омар дагъыда, жортууулгъа жораланган жырланы сагъына, «Чюерди» деген жыргъа жетген эди. Жырны алыкъа жаздыралмай тургъанына да жарсый, сюжетине, тарыхына да кире, биз билмеген кѣп шартны айтхан эди. Биз ол жыр бла байламлы бериу этерге да келишген эдик. Алай нек эсе да ол умутубуз толмагъан эди. «Къызым, жаздыралгъанынги жаздырып кѣой ансы, артда Омарны тапмазса», – деп, кѣп кере айтыучусу эсимдеди. Айтханыча болду. Не кѣп жаздырыргъа кюрешген эсем да, азлыкъ этеди.

Биз барыбыз да билгенден, Омар жашауунда кѣп сынауладан ътгенди. Дунияда нени да багъасын, магъанасын, кыйматын да билген адам эди. Ол себепден бир киши да аны бир зат бла да сейирсиндираллыкъ тѣшюл эди. Аны жюрегин жылытхан, сейирин кѣозгъагъан да жаланда чынтты адамлыкъ илишанла эдиле. Адамланы ахшысын, осалын а Омар бек терк ангылап кѣоя эди.

Къаллай бир бериу этген эсек да, камерасыз ушакъ этгенде да, мен Омарны бир адамгъа аман айтып эшитмегенме. Аллай затладан кенг эди ол. Аны кьой да, кесин жалгъан дау бла сибирьге ашыртхан адамны да, ким болгъанын биле тургъанлай, Омар кечерге кюч, къарыу да тапханды. Андан да сейири уа – ол адам бла чыгъармачылыкъ ишин андан ары бардыргъанды. Ма адамлыкъны даражалы да, бийик да юлгюсю.

Ол жылланы Омар артыкъ сагъыныргъа да суюмейэди, алай, бек къадалсакъ, бир кесекчикле айтыучу эди. Ол хапарлада айтхан татран тузлу жашау кертилик, жандауурсузлукъ А. Солженицынни чыгъармаларыны жигитлери тюрмеде сынагъан затлагъа келише эдиле.

– Мени тюрмеде жыр сакълагъанды. Бир такъыйкъам да жокъ эди ичимден билген жырларымы къатлап жырламагъан. Ол болум мени дагъыда эсими да бек къаты, кючлю этгенди, – дей эди Омар.

Омар сабийлигини юсюнден да кёп хапар айтыучу эди. Эсимде къалгъаны:

– Мен бек чёрчек, хыпыяр, хыличи да сабий эдим. Биз, ууакъ тёлю, Гирхожанда кышхыда чанала бла учуп, зауукълукъгъа къалыучу эдик. Мени уа андан суюген затым жокъ эди. Гирхожан а, анда болгъан адамла биледиле, къаяны этегинде орналгъаны себепли, тик энишгеди. Чана бла элни башындан тебиресенг, элни кыйырына дери учханлай бара эдинг. Гирхожанны ортасында уа абаданла ныгъышха жыйылыучу эдиле. Биз учхан жер ныгъыш къаты бла озады. Къалын къар жауады, биз учаргъа талпынабыз. Тюш ортада бир жангы келинчик (мен андан ариу дуниягъа жан жаратылгъанды деп билмейме) къайын анасы бла келгени, биз да, учуп, энишге эннгенибиз болады. Тамата тиширыу, алгъаракъ болуп, жолну ётеди, келинчиги уа энди ётейим дегени, мени чанам бла жетгеним болады. Чанамы тыялмай, келинчикни аякъларына ышырылгъанлай, ол, къоркъуп, учхалап, тюзюнлей, топ деп, къалай эсе да мени кьоюнума тюшюп къалады. Чанадан да тюшалмай, абызырап, ауазын да чыгъаралмай, не этерге да билмей, асыры амалсыздан, мени да чимдий-чимдий, энишге учуп кетебиз. Ныгъышдагъы къартла да кюле, къайын анасы да армау болуп, бизни ызыбыздан къарап къаладыла. Мен, кесим да билмей, ол огъурлу тиширыучукъну бек уялтхан эдим. Алай сабийден не сурау? Элде барысы да биле эдиле мени кылыгъымы, чам атым да «Элкъурут» эди. Бек хыпыяр эдим. Чамны, лакъырдамы бек жюрютген, ангылагъан да халкъбыз, – деп кюле, хапарлай эди огъурлу Омар.

Ол жыллада телевиденияда жаздырылгъан бериуле кёбюсю сакъланмай эдиле. Нек дегенде, плёнка кыт эди. Бир рулонда жазылып тургъан бериуню кырып, башхасын жаздырыргъа тюше эди. Аны себепли Омар бла, башхала бла да этген бериулерибизден бюгюннге бек азы сакъланганды. Тюзюнлей эфирге баргъан бериуле уа жаздырылгъан да этмей эдиле. Алай ол сакъланган бериулеге да – Аллахха шукур!

Дагъыда бир аман кылыгъыбыз: бюгюн биргебизге жашап тургъан адамланы ёмюрлюк сунабыз. Уллу кёллю болабыз.

Омар, кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора, Москвагъа, жашагъан юйюне барып, белгили орус жырчы Лидия Руслановагъа тюбеп, анга

таулу халкъ жырланы да эшитдиргенине бек ёхтемлене эди. Заманны толкъунлары кёп затны батдырадыла, букьдурадыла, жашырадыла.

Бир кере биз Омаргъа жангыдан бериу алдырыргъа барабыз. Ол жол мени режиссёрум Шаханланы Нафисат эди. Хар замандача, Омар, бизни кёргенинлей, «Кулинаны» жырлайды. Нафисат а, Омарны чамчы болгъанын эсине ала, ёпкелеген халда:

– Къуруда Кулинагъа жырлап турмай, манга да бир жырласанг а!– дейди.

Мычымайын, Омар жигер урунган, ийнек саууучу Нафисатха аталгъан жырны жырлайды. Нафисат дагъыда дау этеди:

– Кулинадан ариу кёрмегенме деп, мени уа ийнек саууучу нек этгенсе?– деп.

Барыбыз да кюлюп-ойнап, съёмкаланы алай башлагъан эдик. Ишибизни бошагъандан сора, Омар бизни аш юйчюклерине кийрип, аузландырмай къоймагъанды. Кеси къолу бла этген бишлакь, айран, чайкъалгъан жау, юйюнде болгъан аш-азыкъны чомарт къолундан бир адамгъа да къызгъанмагъанды. Сора таурух, жыр, чам, лакъырда... Къалай ариу бара эди заманыбыз Омарны от жагъасында!

Жюрегиме тюрелген дагъыда – Омар бла Бийгъатны арасында болгъан чексиз жылыулукь. Бийгъат, бизге тепсини жарашдырып, кеси уа бир заманда да стол артына олтурмагъанды. Арлакьчыкъда сюелип, аш къангада не зат жетишмейди деп, сакь болгъанлай туруучу эди. Сора, Омарны айтханын бир кесек жаратмаса, жаулукь къыйырчыгъына тие тие, акъырын, бир-эки сёзчюк къошар эди.

Мен жашаумда, иш бла байламлы да кёп юйюрледе болгъанма, алай ол Омар бла Бийгъатны арасында болгъанча жылыулукьну бир башха жерде эслемегенме. Бюгюн да ол мени эсимден кетмейди.

Омарны жюрегин кюйдюрген дагъыда бир зат – къызчыкълары гитчелей Орта Азияда арыкъда батып, шургулу ёлгени. Ол жара аланы экисини да жашауларын мутхузландыргъанлай тургъаны хакьды. Алай Омар, жашау сындыралмагъан адам, кёлюн жарыкъ тутханлай туруучу эди.

Биз Омарны юйюне ахыр кере баргъаныбызда, эсимдеди, хар замандача, Бийгъат нени да жарашдырып эди. Съёмканы аллында Омар, столгъа жууугъуракь олтурама деген умут бла тепгенинде, къалай эсе да бармагъын эздирген эди. Сора, ол ачытып, аны сылагъанлай тургъаны эсимден кетмейди. Ол бериу бизни фондубузда сакьланганды. Мен, хар анга къарагъанымдан, Омарны ачыгъаны эсима келип, кёз жашларымы тыялмаучума.

Сыйгъыз тёппемдеди, баш ием – суратчы Бакуланы Владимир бла биз Омарны терк-терк сагъыныучубуз. Аны атасы Омар бла татлы шуёхла болгъанларын эсгериучюдю. Ол, юй бийчесин да алып, Омарлагъа терк-терк барыучусун да сагъынады. Бакуланы Къаншауну къадары да, Омарныча, ныхытлы эди. Тогъуз жылны тюрмеде жашауну ачысын кёргенледен эди. Бирге тюбеселе уа, аланы ушакьлары, кёп

затла бла байланып, узакъгъа созула эди. Ала бири бирине ахшы ушакъ нёгерле эдиле. Дагъыда жалгъан сёз бла къара чёпге тюшген, къарачай халкъны маданиятыны мурдорун салгъанладан бири – жырчы Сымайыл бла да татах эдиле. Семенланы Сымайыл Къабарты-Малкъаргъа къызына келсе (ол Жангы Малкъарда жашай эди), Омаргъа къайтып, бир кесек турмай кетмегенди. Сора ма зауукълукъ – жыр, таурух, тарых элпек тёгюле, нечик сейир бара болур эди бу эки байжан акъылманны кенгешлери! Сымайлыны «Минги тау», «Анама», «Акътамакъ» эм кёп башха жырларын Омар, кеси хунерин да къошуп, напчалап жырласа, миллет сагъайып тынгылай эди.

Халкъыбызда «Къан жууукъдан эсе, жан жууукъну сайла» деген сёз барды. Бизни таматаларыбыз бир бирлерине сакъ эдиле, кёрюрге, ушакъ бардырыгъа, кенгеширге да итине эдиле. Ол а араларында бир бирге суймекликни, ариу ниетни ышыргъанлай туруучу эди. Бизни ол затха сууукълугъубуз жашауубузну татыусуз этген шартды.

Аякъ тырнагъындан тёппесинде чач тюгюне дери жаны-къаны бла да Омар халкъ жырда эди.

«Ай, медет! Бир беш тынгылы эжиучюм болса эди къатымда, андан сора жукъ да излемей эдим Аллахдан», – деп кючсуне эди Омар. Эжиу этген а, тышындан къарагъанлагъа тынч кёрюннгенликге, кеси аллына бийик искусстводу. Аллах энчи берген, хар адамны да къолундан келалмагъан, хунерлиги жетмеген.

Кёлюнден билген, жүрегинден кетмеген, алай жаздыралмай тургъан жырларын халкъгъа баям эталмагъаны Омарны эсин тынчайтмай эди. Ала эдиле жүрегин кюйдюрген, тынчлыгъын алгъан да. Аланы халкъгъа эшитдирирге териле кетди Жыр Башчыбыз...

Сексен беш жыл жашагъан Омаргъа мен ол жашаудан замансыз кетгенди деригим келеди. Ол бизге къоюп кетген жыр байлыгъыны къыйматы айтып бошамазча уллуду, магъаналыды, теренди.

Айтхан сёзюм махтанганча кёрюнемсин, алай Омар бла не жерде тубесек да, кимлени къатында болса да, ол, мени кёргенде, «Кулина» деген эрттегили халкъ жырны жырламай къоймагъанды. Аны уллу жырчыбызны жүрек тазалыгъын, ниетини ариулугъун, кёлюню байлыгъын кёргюзтген шартха санайма мен. Омар манга саугъагъа берген чёмюшчюк бла къашыкъчыкъ юююмде бек сыйлы затлагъа саналадыла. Алагъа тийгеним сайын, Омарны бла Бийгъатны огъурлу бетлери кёз аллыма келедиле.

Не заманда да огъурлу, намысы деу къалача бийик Омаргъа жууукътенг, таныш болургъа суйгенле кёпдюле. Ол игиди. Аны бла таныш болгъан, биргесине ишлеген, жырларын суйген адамла, Омарны хар бирибиз да энчи, кесибизча таныйбыз, ангылайбыз.

Жатхан жеринг жарыкъ болсун, кенг болсун, огъурлу Омар!

*АСАНЛАНЫ Кулина,
КъМР-ни искусстволарыны сыйлы ишчиси*

ЖЫРЧЫГЪА ДУНИЯ ЭРКИН

«Жыр кѳанат керип жетер, жырчы ат алып кетер», – деп, Отарланы Омарча адамлагъа айтылгъанды. Нек дегенде, жыр халкъны халкълыгъын сакълагъанды не заманда да, аны тарыхын, адетин, тѳересин, халын, жюрегини тепгенин да. Жырны жолу – жюрекге дегенни да эртте эслегенди ол. Халкъны миллет этген ышанладан эмда багъаналадан бириди да жыр. Жырны келтире да, айта да билгени бла байламлыды жырчыны уллулугъу, аны бийиклиги, даражасы, намысы-сыйы да.

Омарны ауазы тюзлюк бла суймекликни ауазыды. Анга ийнанган этесе, жюрегинг бла кѳысылыргъа кюресесе, аны бла бирге тѳппенг жулдузлагъа тиеди, ѳхтемлигинг да кѳадау мурдорлу болады – оюлмазлыкъ, бюгюлмезлик, эмен тамырлача да тереннге бараса.

Бир-бирде тенгleshдиреме дегенде, тенгleshдирирге бир жукъ да табалмай кѳаласа, сѳз орунуна; кюн, ай, жер, Ата журт, ана тил... Не бла тенг этерге боллукъду быланы, – бир кеслери бла жаланда, башха бир зат бла да угъай. Отарланы Омар да алайды, анга тенг этер кибик ким барды!

Ёзденланы Альберт да бошдан да, анстан да айтмагъанды былай:

*«Жашил чепкен кийген таула талай бар,
Акъ чепкенли Минг тау а – ол Омар!»* – деп.

Омар жаны бла теппе-тенг кѳрген халкъы бла бирге сынагъанды сюргюнню, аны кѳыйынлыгъын да. Аны бла да кѳалмай, Отар улу андан ары – Кѳалымагъа ашырылгъанды тил этерге, сатаргъа жаратылгъанладан биреуню хайырындан. Алай ол аллай бош затчыкълагъа уллу магъана бермегенди кѳачан да. Аны ючюн Отарланы Омар бир кишиге да, ауузун ачып, сѳз айтмагъанды, дерт тутмагъанды; жарыкъ эсе – кимден да жарыкълай, насыплы эсе – кимден да насыплылай, оюнчу эсе – кѳайсы бирибизден бегирек оюнчулай кѳалгъанды.

Ачыуун суймекликге буралгъан, кѳыйынлыкъ жюрегин жютю тырнакълары бла терен алып, кенг алып тырнай тургъанда да, бош дыгъыл бола тургъанча кѳргюзтюп, алай жашай билген.

Омарны кишилиги кѳайсы менме деп тургъан адамгъа да юлгюлей кѳаллыгъына, битеу бар кѳалгъан ѳмюрюне дерс болуп турлугъуна бир тюрлю бир ишегим жокъду.

Кѳачан эсе да бир, кѳайда эсе да узакъда, ѳмюрлени теренинден келген, сейир кѳалыубалада болуп, бошалып, унутулуп кѳалгъан ишлени Омар эси бла, жюреги бла да ѳтдюре, ата-бабаларыбызны суйдюмлю, бирде уа суйдюмсюз сыфатларын, бизни барыбызны да кѳз аллыбызгъа келтирип, туура этеди.

Отарланы Омар айтхан жырланы кѳайсы бири да терен акъыллы, ауур акъыллы, юзюлмеген сюжети бла, юзюлмеген жиби бла, тѳлюден тѳлюге ѳтерик аллай жырладыла.

Къаллай адамны заманында жашагъанбыз биз! Къалай кеч ангылайбыз ол кезиуню тюрсюнлю сыфатын, аны жай жылыуун да. Отарланы Омар бир да болмагъанча бай, къууатлы къошумчулукъ этгенди бизни маданиятха.

Ол халкъ бла тюзлюкню, тюзлюк бла жашауну араларында таш кёпюр болалгъанды. Мындан арысында да аны иши ол кёпюрню къатылыгъын, магъанасын не аз да эниш этмегенлей, биргебизге жашатады.

Отарланы Омар – халкъны жашауундан не ары, не бери чыкъмагъанды. Къайда болса да, къайда жюриесе да, узакъ элдеде болсун, тау жайлыкълада бодсун, арыса-талса да, ол жамауатны аллына бир огъурлу нюрю бла, келир кюннге ийнаныуу бла чыгъа эди. Къайсы къыйын болумда да, анга аманлыкъ эте турсала да, Омарны баш суймеклиги адамла кеслери болгъандыла. Ол а аны файгъамбар ышанларындан бири эди.

Отарланы Омар жыр айтхандан сора да, жыр жаза да билгенди. Ол жырла халкъ жырланы магъаналарында жюриюдюле бусагъатда да. Аны жашау сую эди, ол а – жашауну. Ала экиси да бир бирлерин эм таза, эм уллу бийиклеге чыгъаргъандыла.

Андан келедиле бу тизгинле кёлюме:

*Адамланы адамлыгъы –
Отарланы Омар кибик адам.
Андан ары айтырыгъым –
Жюрегинде жашай эди алам.*

*Бир бек жетишмейди бизге,
Анда болгъан шауданча, тазалыкъ.
Артдан келир жерибизге
Аны атын жарыкъ бла жазаллыкъ.*

*Ёмюрлени къарангысын
Къыстау чачады бюгюн да жыры.
Туура ача тасхача ангысын,
Эсден эсге жолла салды, жырып.*

*Ётюрюкден тюбю жокъла
Къыйынлары бата баргъан суугъа,
Терсликлерин жырда жокълай,
Ауузларын къысадыла, бугъа.*

*Аямай ий къарамынгы,
Ёрню, тёрню да сабыры!
Жырла, жырла! Къарангыны
Жаланда кюндю, Омар, къабыры.*

ДОДУЛАНЫ Аскер,
«Минги-Тау» журналны баш редактору

КЪОЛУ УСТА, СЁЗЮ ДАРМАН

Насып неди деген соруугъа хар ким да кеси ангылагъанча жууап эте болур. Бирле къолайны сайлайдыла, бирле уа аны юйюр къурауда, тынчлыкълы, ырахатлы жашауда кёредиле. Ала да кеслерича тюз болурла, ол аланы сайлауларыды... Саулукъдан къыйналгъан адамгъа уа сорчугъуз, аны жууабы жаланда бир боллукъду. Дуния байлыгъы мюлкден эсе ол саулукъну сайларыкъды. Мен да ол акъылдама. Жашауда бек уллу байлыкъ адамгъа – саулукъду!

Жашау къадарым алай болуп, Урвань районну ара больницасында саулукъума бакъдырыргъа тюздю. Аурууум алайды, жармай жарарыкъ тюзюлдю, башха амалы жокъду.

Ол больницада онкология бёлномню таматасы – Бёзюланы Муратны жашы Залимхан бла тубешдим. Аны манга жууукъ адамым айтханды, бир да болмагъанча къолдан уста докторду деп махтап.

Мен биринчи анга тубеп, сёзюне тынгылагъанымда, сорууларыма да жууап алгъанымда, къалай эсе да ышаныулукъ келди жүрегиме. Кеси жаш адам болгъанлыкъгъа, уллу устача хапар айтханды, ишни болушун тюз ангылатханды. «Аурууунг къыйын тюзюлдю, алай жарыргъа уа керекди. Анда бир тюрлю сен къоркъурча зат жокъду, Аллах айтса, аллай жумушланы хар кюнден да эте турабыз», – деп. Ол, бир столдан китапны алып, экинчисине салгъанча, аллай бош затны юсюнден айтханнга ушай эди. Аны бла ушакъ этгенимден сора: «Мен бош къоркъуп тура кёреме», – деп, кёлуме алай келди, жүрегим хош болуп, санларыма да жангы къарыу киргенча кёрюндю.

Мен жатхан отоуда алты адам болабыз, асламысы уа абадан, къыйын ауруудан ауругъанла. Къыйналып, кече жукъламай чыкъсала, эрттенликде Залимхан отоугъа киргенлей, барысы да тынчаядыла. Ол а хар бирини къатына барып, анасы баласы бла, къарындашы эгечи бла сёлешгенча сёлешеди, андан сора халын сорады. Ала да, тарыгъыуларын айтып, бир Аллахдан сора андан болушлукъ сакълайдыла. Хар бирине ашыкъмай тынгылап, жапсарып, къол аязы бла сылап, битеу аурууларын алып кетгенча этер. Отоудан башха жумушларына чыгып кетсе, саусузла ызындан: «Муну сёзю дарманды, къоллары уа алтындыла. Аллах аны бизге жан аурутуп жибергенди. Быллай жашны ёсдюрген атагъа, анагъа минг кере ыспас», – дейдиле. Мени да, аны эшите, жүрегим таукел болады.

Ма бюгюн да келтирдиле бир абадан тишириуну, кеси да Ставрополь крайны Будёновск шахарынданды. Анга сексен сегиз жыл болады. Залимхан анга къарап, терк окъуна кесини биргесине ишлегенле бла

Бёзюланы Залимхан

Онг жанында кыйырма Бёюланы Залимхан коллегалары бла

Бёюланы Залимхан ишичи нёгерлери бла илму конференцияда

жарыргъа оноу этип, алып кетедиле. Сабийлери бек къайгъылы болуп сакълайдыла. Алай, бир талай заман ётгенден сора, аны жатхан жерине келтиредиле, ызы бла уа врач да киреди. Ишни болушун тынгылы ангылатады, аурууу къыйын болгъанын, мындан арысында анга иги къараргъа керек боллугъун да айтады. Бир-эки кюнден саусуз игиге айланады, аягъы юсюне да турады. Аналарын аякъ юсюнде кёрген сабийлерини къууанчларыны чеги жокъ эди. Мен да ала бла бирге саусузну иги болгъанына къууандым, алай андан да бег' а – бизде, жаш болса да, ишин билген, саусузларына билимин, усталыгъын аямай бакъгъанны кесини баш борчуна санагъан аллай врачыбыз болгъанына.

Мени кезиуум да жетди. Ауруууму терк окъуна кесип кетерип, ызыма къайтарадыла деп турама. Алай мен суннганча болмады. Тышындан къарап, адамны ичинде аурууну толусунлай билалгъанмы болмазла, огъесе доктор кёл этдиргенлигим болур эди?.. Алайчыгъын бюгюн да ангылаялмайма. Наркоз бергенлеринден сора, затымы да билмедим. Артда уянганымда, айтдыла эки сагъат бла жарым жаргъанларын, Залимхан терк-терк келип, халымы тинтип тургъанын да. Къуру манга угъай, ол хар саусузгъа да алайды.

Ким сюеди бичакъ тюбюне тюшерге, алай бирде ансыз болмай да къалады. Ол кезиуде билген врачны къолуна тюшсенг – ол уллу насыпды. Бир Аллахдан сора манга болушхан Бёзюланы Муратны жашы Залимханды. Мен кесим, ол бакъгъан саусузла, аланы адамлары да анга этген алгъышла жетсинле. Хар саусузну къатында аныча билимли, иш кёллю, ауругъаннга жарсый эм болуша билген адам табылсын.

Залимхан кертиси бла да аллай специалистледен бириди. Бираз игирек болгъанымдан сора, анга жолугъуп, жашау жолуну юсюнден ушакъ этдим.

Ушакъ нёгерибиз билдиргеннге кёре, ол сабийликден окъуна саусузланы кёре, алагъа жан аурутуп, болушургъа итинип тургъанды. Врач болургъа суюгени аны жүрегинден бир заманда кетмегенди. Ашыгъып да сакълай болур эди, школну теркирек бошап, суюген усталыгъын алыргъа, сора, врач болуп, ишге тохтаргъа. Ауругъан адамны багъып, сау этерге. Алай жылла ол суюгенча терк бармайдыла, заман сакълагъандача созулады.

Болсада заман озду, школ жылла да тауусулдула, уллу жашаугъа жол ачылды. Усталыкъ сайларгъа тюшгенде, кёп сагъыш этерге тюшмеди. Аны кёз аллындагъы бир эди: бир ауругъанны окъуна багъып, ол саулагъа къошулгъанны къууанчына къараргъа. 1998 жылда 12-чи номерли школну бошагъандан сора, ол жыл окъуна Къабарты-Малкъар къырал университетни медицина бёлюмюне киреди. Аны да айырмалы бошап, Республикалы клиника больницада хирургия бёлюмюнде интернатурасын жетишимли тауусады. Андан сора поликлиникада врач-хирург болуп, Республикалы клиника больницасында да ишлеп турады.

Бюгюнлюкде уа республикада бек сынаулу врачладан бирине саналады. Жыл сайын 300–400-ге жууукъ операция этеди. Врачха ауру-

гъанла барысы да бирча болгъанлыкъгъа, ол аланы хар бирине да энчи къарайды. Кёллерин алады, жүреклерине бал-жау жакъгъанлай этип, ырахатлыкъ салады. Хар операциясын, биринчи кередеча, кёл салып бардырады. «Операцияны тынчы жокъду. Жарым сагъат неда беш-алты сагъат жаргъан кезиулерибиз да боладыла. Ауруу женгил болуп, терк жаргъанлыкъгъа, андан сора анга иги къараргъа керекди, саусуз да, докторну айтханын этип, кесин тап жүрютюрге тийишлиди. Алайсыз гитче жарачыкъ окъуна терсейирге болады. Хирургияны бир адам бардырмайды, ол коллектив ишди. Бир адамны жаргъанда, къауум специалист къатышады. Биз кеси жаныбыздан бар амалланы аямай, барысын да этип, саусузну аягъы юсюне салыргъа кюрешебиз. Ол а, докторну айтханын этип, кеси да кесин сакъларгъа керекди», – дейди Залимхан.

Доктор ишинден тышында да тохтаусуз билимин ёсдюргенди. 2006 жылда КъМКЪУ-ни факультет эм эндоскопия хирургия кафедрасыны аспиранты, 2012 жылда уа Медицина илмуланы кандидатыды. Бююнлюкде Къабарты-Малкъарны саулукъ сакълау министрствосуну онкология эм малоинвазивный хирургия бёлюмюню таматасыды. Адамны ич органларында къаллай тюрлю жарыу ишле этиле эселе да, барысына да къатышады. Кеси да 2016 жылда июнь айдан бери жержерли медицина болушлукъну экспертлерини реестрлерини санындады. Коллекторальный технологияланы Евроазиат ассоциацияланы керти члениди. Къуру мында угъай, башха уллу сахарлагъа, тыш къыраллагъа да билимин ёсдюрюрге барады, атлары айтылгъан белгили хирургла бла операциялагъа къатышады. 2004 жылдан бери уа, адамны жарып, кеси багъыуун бардырырча аллай эркинлиги барды.

Хар хирургну да дайым эсинде тургъан ишлери болурла. Залимхан Къазахстанга стажировкагъа баргъанында, бир адамны бауурун алыша эдиле, операция оналты сагъат баргъанды. Аны бардыргъанла атлары айтылгъан врачла эдиле, Бёзю улу да ала бла тенг ол къыйын операциягъа къатышхан эди.

Белгилисича, илму жеринде турмайды. Кюнден-кюннге багъыу ишде жангы дарманла, технология амалла чыгъа турадыла. Аланы ангылар ючюн, врач дайым билимин ёсдюргенлей туругъа керекди. Залимхан ол ишин да тынгылы бардырады. Алгъаракълада уа больницагъа жангы оборудования келтирген эдиле. Ышанмагъанлай, эски амалны хайырланып тургъанла да болгъандыла. Бёзюланы Залимхан а аланы, арсарлы бола турмай, тийишли хайырланып тебирейди. Аны эшитип, башха жерледен да бери кёп саусузла келедиле. Ызларына ыразы болуп, къууанып къайтадыла.

Сёз ючюн, алгъаракъда бир саусузну жаргъан эдиле. Ол адамны бир жолгъа тёрт органына тиерге керек болгъанда, Залимхан, жангы технологияланы хайырланып, аланы барын да бир жолгъа жарып, ауругъан жерлерин кетергенди. Ол бек уллу жетишимди. Саусуз, къыйын аурудан къутулуп, бююн сау-саламат жашайды, врачына дайым сёлешгенлей, ыспас сёзюн айтханлай, халындан хапар билдиргенлей турады.

Доктор мени бла ушагъында былай айтады: « Кёп адамла, ауруулары оздургъунчу, кеслерини саулукъларына къарамайдыла, созгъанлай турадыла. Къоркъгъанлары да болур, алай бусагъатда, медицинаны иги кесек алгъа баргъаныны хайырындан, не къыйын ауругъанлагъа да болушурча кёп амалла бардыла. Тышыриула 35 беш жылдан, эркегырыула уа 40 жылдан башлап, кеслерине жылгъа бир кере къарата туругъа керекдиле. Заманында билинип тинтилсе, аурууну бакъгъан да, сау этген да тынчыракъ болады. Аны себепли кесигизни саулугъугъузгъа уллу кёллю болмагъыз».

Залимханны хазна бош заманы болмайды. Аллай бир кезиу чыкъса уа, ол назму окъургъа, ариу макъамлагъа тынгыларгъа, чабакъ тутаргъа, малкъар театрда концертлеге, оюнлагъа барыргъа да бек сюеди.

Ахырында айтыргъым, Бёзюланы Залимхан саусузлагъа жан аурута билген, ала да анга уллу хурмет этген, ишине къаны-жаны бла берилген докторду. Аныча, миллетибиз ёхтемленир жашларыбыз аслам болсунла. Ёмюрю узакъ болуп, ариу юйюрю бла кёп жылланы насыплы жашасын!

ЖАБОЛАНЫ Асият

ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим

КЪАНАТЛЫДА ЖЕЛ УЛУЙДУ

1

Дмитро Крепак кѐп кере сынай келеди, энди уа аны керти шартха санай да башлагъанды, – ол бек къууанса, ызы бла жүреги бир бек къыйналмай къалмайды. Кѐзю бла дайым кѐре тургъан затын керти шартха санамай да не этсин!

Ол кесини туугъан жери Винницаны душманладан азат этилгенин тюнене тюш бола радиодан эшитген эди. Олсагъатдан почтагъа чабып барып, аллы бурун анасына, эки эгечине да Сегизинчи Мартны байрамы бла алгъыш телеграмма берип къайтхан эди. Аланы сау-саламат болгъанларына уа бир тюрлю ишеги жокъ эди.

Къууанчын ичине сыйындыралмай келген Крепак, кѐргенине ий-наналмай, кѐзлерин уугъан да этип, терк къагъып да, кенг ачып да кюрешди, алай аны аллында болгъандан жукъ тюрленмеди. Тюздю, тюз, кѐзлери экили кѐрмейдиле, – аладыла, аны шуѐхлары, бакъсанчы жашла! Ол жатхан корпусну аллында кими шинтикге олтуруп, кими да атлаучлагъа чѐгюп, лахор эте, жарыкъ кюле турадыла антсызла, кѐрчю аланы, чалгъычыла суусап ичерге тохтагъан кибик!

Дмитро корпусха элтген тюз жолгъа чыкъгъанлай, жашла, тѐгерекни жабугъа алдырып, бир бирге ал бермей чабышдыла, Крепакны къолдан-къолгъа бере, къучакъладыла, къыяусуз къалгъанына таза жүрекден къууандыла. Бакъсанчы жашланы хар бири анга жууугъуракъ турургъа кюреше, тауда ол таныгъан къартладан, жашладан да салам бердиле. Сора Винницаны азат этилгени бла да, жангыдан къолун тутуп, къызыу алгъышладыла.

– Къыйынлыкъ сынамагъан азатлыкъны иги ангыламайды, – деди, Крепакга жууукълашалмай, бирсилени орталары бла къарай, аны таулу шуѐхларындан бири. – Мен Винница ючюн айтама... Азатлыкъны къалай жылытханын а бизден соруп къояргъа керекди!

– Къара сен анга, таулары тазалагъанда, Дмитро уа бизни бла тюй-юлмю эди!

– Ол бизни бла угъай, биз аны бла эдик, таулу!

– Охо, мен анга даулашмайма... Азатлыкъны багъасын аскерден эсе биз иги билебиз дерик эдим да, айталмай кюрешеме.

Ары дери бар айтханыгъыз да тюздю, кертиди дегенча, къуруда баш булгъай тургъан Дмитро былайда къолларын ѐрге кѐтюрдю.

– Угъай, жашла, угъай! – деди ол, – Сизге аны акъылгъа сыйындыргъан окъуна къыйынды! – дегенни къошду ол, шинтикге олтура,

жашланы да олтурургъа чакъыра. – Сиз туугъан жерин душманнга къоюп кетерге тюшген аскерчиге энди ол тийрени азат болгъанын эшитген анга къаллай къууанч бергенин аны кесича ангыларгъа... Угъай, угъай, хоу бир да!.. Жерин душмандан кеси азатласа уа, ол шахарны, элни – битеу тийрени адамын, жаныуарын, ташын-агъачын да къучакъларыгъы келеди, ол аланы барысы ючюн да, барысы тенгли да къууанады!.. Эх, жашла, шуѳхларым, адамгъа къанат бермегенин къалай терс этгенди табийгъат! Бусагъатчыкъдан жел этдирип жетип, таулуланы, тауланы да энтта да бир кѳрюп, энтта да бир кере ыспас этип, жүрек ыразылыгъымы айтып, андан учуп барып, ана жылыууна бирчик къысылып, эгешчиклерими да бирчик къучакълап, сора дагъыда частымы ызындан жетер эдим! Шѳндю мангача бир адамгъа бир заманда керек болмаз эдиле къанатла!..

Алай Дмитро Крепак тюнене къууана эди, сизни бери жиберген таулуланы хар бирине энчи салам айтыгъыз деп тилей, бакъсанчы жашланы артха тюнене ингирде ашыргъан эди. Тюнене энди ѳмюрледе да кѳкде къара будут кѳрюнмезлик суннган эди ол. Бир жолгъа асыры кѳп къууанч келгенден, ол сыналгъан шартын да эсине тюшюралмагъан эди.

– Насыбы тутмагъан алайды да! – деп кючсүндю Крепак. – Бирси кюн, тюнене, бюгюн эрттенли да урушха асыры кѳп адам ашыргъандан, Долинскени госпитальларын жабыпмы къоядыла деп айтдыргъандыла. Мен къалгъанма, менича бир къауум жаш офицер къалгъанды... Насыбы тутмагъанны кѳремисе!..

Керти окъуна, урмай-тюймей ѳлтюрген деп аллай бир ючюн айта болурла. Кесини ротасын жетип, нѳгерлери бла жолугъур муратда кюнлени угъай, сагъатланы санай айланнган жаш офицерге адам ангы ангыламаз жумуш буюргъандыла. Халкъны кѳчюрюрге жибередиле!.. Былтыр фашист мыллыгын Бакъсанны ыфчыкларына атханда, аны биргесине уруш этгенлени. Къанлары бир ташны жуугъанланы. Лейтенант Крепак бла, аны аскерчилери бла да бир аякъдан суу ичгенлени. Алагъа ахыр къабынларындан юлюш этгенлени... Нек? Нек сора?!.

– Сен бандитлени юйюрлерин кѳчюрлюксе! – деди аны ушакъгъа чакъыргъан майор, анга жукъ ангылаталмай, бир айтханын асыры кѳп къатлагъандан эригип, не этерин билмей, ачыулана.

– Таматаны айтханы кесине буйрукъ болгъанын унутханла офицерлени арасында да тюбей кѳреме да! – деп, башын да кѳтюрмей, тишлерин къаты къысханлай мурулдады, ала сѳлешгенде, майорну кабинетинде ушакъгъа къошулмай олтургъан энкавэдэчи кийимлери бла бир алаша бойлу, сары сепкилбет капитан, алай ол экиси анга эс бурмадыла, ауазын эшитмегенча этип къойдула.

– Былайда кесигиз айтхандан, менден эсе иги билесиз: таулада кишиликни, артыгъыракъда адамлыкъны сынаргъа алай кѳп керек тюйюлдю... Мен бек къыйын кезиуде аланы биргелерине юч айгъа жууукъ айланнганма. Тауда уа ол мамыр жашауда адам ѳмюрюне тенг заманды! Алайды да, ийнаныгъыз манга: мен тауда сатхыч юйюр кѳрмегенме! –

деди, ант этгенча, Крепак, ол кбыл чайнай олтургъан капитаннга къарагъан да этмей. – Ала жүреклерин манга кеслерини фронтда жашларына ачхандыла! Мен аланы жерлеринде кесими туугъан элимдеча жүрюгенме! Таулула...

– Лейтенант Крепак!

Андан кёп Крепакга майор да тынгылаялмады, секирип ёрге туруп, терезе таба атлады. Капитан да тюз алай этди. Алгъа жаш офицерни таулулагъа махтау сёзюн кесгин тохтатханы ючюн ыразы болуп, бети бир кесек жарыгъанча да кёрюндю. Болсада, не тюрлю сезимин да жумдурукъда тутаргъа юйреннген адамны бетинде ол аз эсленнген жумушакълыкъ кёп чыдаялмады, аны жаякъ сингирлери жангыдан къалтырай башладыла.

Капитан, кесини аладан иги да алаша болгъаны ючюн ийменнгенча, буюгъуп, биягъы жерине къайтыргъа да бир тебиреди. Сора акъылына келген оюмгъа къол булгъап, Дмитрогъа жууукълашды, кёз акъларын айландырып, экисине да тюбюнден ёрге кезиу-кезиу соруулу къарады. Майор бу жол да анга акъыл бёлмеди. Кесин тынчайтыргъа кюреше, къол аязы бла мангылайын сылады. Сагъышлы атлай, терезе аллына келип, жангыдан тютюн къабындырды. Эки-юч кере да жут тартып, папиросун терезеден сызды. Капитан да аны ауанасы кибик, ол этгенни къатлай айланды.

– Мени жаланда тукъумум Ростов туююлдю, мен кесим да ростовчума, – деди майор, сора, бир кесек тынгылап, сабырыракъ сёлешди. – Манга таулуланы юсюнден хапар айтыр кереклиси жокъду. Мен кесимден эсе аланы игирек окъуна таный болурма деп турама... Кёчюрюу, кёчюрюу!.. – деп, терен кючсюндю майор, капитан а, бетин терк кётюрюп, анга ангылашынмагъан бетли кёзлерин жандырды, эринлери къалтырай, ауузу кенг ачылды. Аллай буйрукъ барды, лейтенант, ангылаймыса?..

– Угъай, ангылаялмайма, жолдаш майор!.. Ангы-лаял-майма!.. – деп, несини эсе да ачыгъанына тёзалмай, адыргы этген адамча, жыйырылып, тегерек бурулду лейтенант. – Аланы къолгъа сауут алаллыкълары эрттеден да фронтлада болгъанларын кесигиз уста билесиз! Бизни къатыбызда уа аскерге чакъырылыргъа алыкъа ёрюмлери жетмегенле уруш эте эдиле, бизге жол да ала кёргозте эдиле! Ёрюмлери аскерге барырдан эртте озгъанла болуша эдиле бизге! Энди уа мен сизни къайры эсе да мырттыгъа кёчюрюрге келгенме деп, аланы алларына къалай барайым, жолдаш майор!? Аны ангылатчыгъыз манга, жолдаш Ростов!..

Лейтенантны соруулары кабинетде хауагъа къоргъашин ауурлукъ бердиле. Юч офицер да жерлеринден тепмедиле, иги кесекге дери бир бирге къарамай тынгыладыла. Капитан алгъаракъ эс жыйды, ол кесин шинтикге къуйругъу кичигенча ышыды. Аны бети адам къоркъурча агъарды, кёзлери от жандыла, сёз айталмай, эринлерин чайнады.

– Бери бир къарачыгъыз, жолдаш капитан, – деп, сабыр тиледи майор, лейтенантны соруулары аны жүрегине бизле болуп чанчылмагъанча, капитанны бети нек тюрленнгенин, аны ичинде неле къайнагъанын да

ангыламагъанча, къатына жууукъ келип, башындан энишге ышарыргъа кюреше къарады. – Мен алгъаракъдан да сорургъа ишин этип тургъан бир зат барды, Пантелей Мартынович, не тукъум билмечи адамды бу деп, кѣлюгюзге зат келмесин ансы... Эсигиздемиди, бир юч жылгъа жууукъ мындан алда республиканы тюзледе районларындан немислилени кѣчюрген эдиле?

– Эсимде болмай а, къара сен анга! Тюз бюгюн кибик эсимдеди, акт этейим! – деп жарыды ол сагъатчыкъда, ачыудан топ болуп, чачылыргъа аздан къалып тургъан капитан. – Мен кесим да ол кѣчюрюрге баргъанланы элтген офицерледен бириме, билирге суюе эсегиз. Кертиди, чыным бир кесек алаша эди, – деди ол, кѣз къыйырын Крепакга жетди-ре, – лейтенант эдим мен ол заманда.

– Болур, Пантелей Мартынович, болур...

– Не гурушхалыкъды ол? Тюзю да алайды, жолдаш майор! Алай... мен сизни ангылаялмайма, – шѣндюгю даулашха бурула башлагъан ушакъны юч жыл мындан алда немислилени кѣчюрюу бла не байламлыгъы барды?

– Мени сорургъа кюрешгеним да олду: былада бир тюрлю байламлыкъ бармыды? Малкъарлыланы да немислиленичамы кѣчюрлюксюз, огъесе?..

– Хоу бир да, къара сен анга! – деп, бир жукъдан бир тюрлю ангылауу болмагъан адамгъа кечгинлик бергенча, къужур ышарды капитан, сора, шинтиги бла бирге ары бла бери чайкъала, башын эки жанына аудуруп, майоргъа бла Крепакга кезиу къарады. – Бу бизни жумушакъ-жюрек лейтенантчыгъыбыз артыкъ кѣп къыйналлыкъ туююлдю, аны ючюн бир да къоркъмагъыз. Жыйырма неда отуз такъыйкъа, тергеуге алынмагъан затла чырмаргъа иш тюшселс уа – бир сагъатчыкъ керек боллукъду алагъа!

– Сора бек тынгылы хазырлангансыз...

– Не айтырыгъы барды аны! Баш оноучудан башлап, аланы жюкленгенде вагонну къатында сюеллик солдатха дери да хар адамны не этериги белгилиди! – дегенни уллу къууанч хапар келтиргенча билдирди ол.

– Ол вагонну аллында сюелген солдатны къолунда сюнгю салынган ушкогу боллукъ болур...

– Тюппе-тюз ангылагъансыз, багъалы лейтенант! Жукъдан къоркъгъан зат а этме – ма олду мен санга айтырыкъ! Сиз таулада этерик бир тюрлю башха иш жокъду: юйюрлени машиналагъа миндирип, белгиленген станциягъа келтирип къоярыкъсыз. Анда уа...

– Сизни ишигиз а былагъа буюрулгъандан башхамы эди? – деп, керти окъуна сейир этип сорду майор.

– Башха болмай а! Бизни лейтенантчыгъыбыз, сѣз ючюн, адамларын арбазлагъа жибереди да, кѣчюрюрге келгенлерин айтдырады. Алагъа берилген заманга биргелерине жукъ алалдыла эсе, алалмадыла эсе да, ол кѣчюрюллюклени ишиди. Сиз а, багъалы лейтенант, жамауатны машинагъа миндиргенлей, «Алгъа!» – деп, буюрасыз да, жолну кѣргюз-

тесиз, аны бла борчугъузну толтургъаннга санайсыз да къоясыз... Хы, сизге бир айтырым: машиналаны артыкъ ауур жюклерге керек туююлду, не айтсакъ да, тау жолла... Сора – сакълыкъ!.. Тауда жангыз бир таулу, – деп, бармагъын кёкге тиреп, была мен айтырыкъны ангылай болурламы дегенча, экисине да соруулу къарады, аланы ангылар халлары болмагъанын кёрюп, ол сёзню нек башлагъанын да унутуп, сархош болду, хуржунларына узалды.

– Тюздеде уа бекми къыйналгъан эдигиз? – деп сорду терен сакъышха кетген майор, башын кётюрмей, эртте ёчюлген тютюн къыйырын сылай.

– Къой-къой, биз а... Алыкъа ол иште бир тюрлю сынау жокъ эди! Биз, бабас килисасына жюрюгенлей, ненча кюн айланган эдик анда! – деди ол, быланы мудахлыкъларына къарай, ышаргъан адыргысын да тюшюрюп, сур бет ала. – Къоймазгъа ушайсыз, айтайым, – деп, уллу бууун сагъатына къарады, – заманчыгъыбыз да барча кёрюнеди, болгъанын болгъаныча айтайым... Биле да болурсуз, бу республикада немислиле кеслерини хуторларында жашай эдиле. Биз а, берилген буйрукъда кёргюзтюлгенича келдик да, битеу хуторну къуршаладыкъ, тамата офицерден эркинликсиз бирчигине да тышына чыгъаргъа жарамазлыкъын айтдыкъ. Во-о-от, значит... Биргелерине жашагъан башха миллетни адамына окъуна бир затчыкъларын сатаргъа неда саугъагъа берирге чырт эркинликлери болмагъанын да ангылатдыкъ. Кесигиз билгенликден, алагъа айтханынг мардады, немис аллай халкъды, бизникилегеча, ызларындан хахай-тухай этип айланыргъа керек туююлду. Во-о-от, значит... Трудоденьнге алгъанларынмы дейсе, кеслери ёсдюрюп жыйгъанларынмы дейсе, – мирзеуден бла жемишден бир жукъ къалдырмай, биз тохташдыргъан багъасы бла къыралгъа ётдюрдюле. Ууакъ, уллу малы, юй къанатлысы да бек кёп эди хар бирини, аланы да тюкен багъалары бла бердиле. Ундурукъдан чёгючге дери юйлерини ичинде болгъан затларын къалдырмай тизмеге тюшюрдюк, юйлерине, бауларына, жапмаларына да багъа бичдик да, мында быллай бир багъасы бла быллай бир затлары къалгъанды деп, къагъыт жарашдырып, мухур салып, къолларына тутдурдукъ.

– Сора уа?

– Сора уа – не?.. Ачхалары бочхаларында, къагъытлары къолларында, келип орналгъан жерлеринде керекли затларын аладыла да, жашайдыла да башлайдыла. Во-о-от, значит... – Энди сорлугъугъуз а бармыды огъесе айтханымы толу жууапха санаймысыз деп соргъанча, капитан офицерлеге кезиу къарады. Соруула уа бар эдиле.

Немисли тиширыу алгъанла, бирси миллетледен къатын келтирген немислиле да болур эдиле, ала уа?

– Ала уа... – Капитан арсарлы болду, билмегени кёрюндю. Аланы барысы да бир бахчаны кёгетлеридиле, айырып кюрешир кереклиси жокъду деп къойгъан эдиле.

– Къалай «бир бахчаны кёгетлери» болуп къалдыла быланы барысы да? – деп, керти окъуна ангыламады майор Ростов. – Ол немислиге баргъан тиширыу ким эсе да, сабийлеринден айырылаллыкъ туююлдо, ол ала бла барыр, юйюрю бла кетер, ол аланы бахчаларында кёгет ёсдюреди. Немисли тиширыу алгъан киши уа не этсин? Ол да ата-анасын, жууугъун-ахлусун къююп, къатыныны этегине жабышыпмы кетерге керекди?

– Ёзге уа?! – энди уа майорну сейирсиндирген сорууну капитан ангыламады. – Ол ары дери немисли тиширыу бла жашагъан киши мында къалса, алайлай а элин бизни къанлы душманыбыз немис алса, ол ким жанлы болуп тохтарыгъын билемисиз?

– Ким?

– Тюненеги немисли киеу?

– Да ким биледи аны уа? Адамлыгъына кёре...

– Тийишли жерде аны тергеуюн да этгендиле, жолдаш майор. Аланы барысына да оноу бир болгъанды: алагъа эрге баргъаны, аладан къатын алгъаны да бир жерде жашаргъа тийишлидиле – Азияда! Во-о-от...

Малкъарлыла уа къалай боллукъдула?

– Сен а ашыкъма, лейтенант шуёхум! Ол мен юйретгенлени да эсингде тут, неден башларыгъынгы бла не этеригинги уа толу ангылатырла анда, къоркъма сен!

– Ачыкъларгъа жарамангъан тасха туююл эсе, айтсагъыз а лейтенантха, ол жаш адамды, аллай ишге къатыша келмегенди, сен жашауда, къуллукъда да сынауу болгъан офицерсе...

– Тюз сабийлеге ушайсыз, ант этейим, ахырсы! – деп сейирсинди капитан, майорну ахыр сёзлери сепкил бетин жарытдыла. – Немислилени аланы миллетлери немисли болгъаны ючюн кёчюргендиле! Сора... келе тургъан душманнга да болушургъа боллукъ эдиле... Энди малкъарлыланы уа!.. Аланы уа... Ала Ата журтларынын сатхан этгендиле!

– Сиз кесигиз а анга ийнанамысыз, Пантелей Мартынович?

– Не тукъум сабий сорууду ол! Ийнаныргъа керекди, жолдаш майор, ийнаныргъа!.. Кел, къойдукъ даулашны, андан эсе бир иги тютюн тартдырчыгъыз, ол ишни оюм этилмеген жерин къоймагъандыла... – деди да, капитан хуржунундан сирнек тобун чыгъарды.

Лейтенант, бармакъларын къалын чачына батдырып, артха сылады. Ол капитанны ахыр сёзлерин эшитмеди, къыйын даулаш бардыргъанча, ауур ынычхай сёлешди:

– Бу къыйын заманда... уруш салгъан жараланы ачыгъаны да тохтагъынчы, кюйдюрюлген юйлени жинклери да ёчюлгюнчю... халкъны жеринден къыстагъан... фронтда ёлгенлени, сау къутулгъанланы да алларында... мурдарлыкъды!..

– Эркин этигиз, жолдаш майор! – деп тиледи капитан, къуйругъу кюе башлагъанча, жеринден секирип тура, сора эркинлик берилгинчи да тёзалмай, балан бармагъын лейтенант таба чоелтди.

– Бу Крепак дегенигиз... бу... бу офицер кийимлери болгъан адам биз кёчюрюрге келген таулуладан да аманды! Владимир Иванович, мен акъыл этгенден, муну... Дагъыда бар эселе, муну кибиклени барысын да... – Капитанны ауuzu кьургъакъсыды, кёзлери тапсыз жандыла, акъ сепкил бети, кюннге кюйгенча, бир тюрсге кьызарды, къан тамырлары турдула.

– Пантелей Мартынович, барчыгъыз хауада бир кесек айланыгъыз, – деди майор анга. – Кесигиз да шёндю госпитальны таматасын излей келген эдигиз да?

Капитан экинчи тилетмеди, сир туруп, чурукъ табанларын таууш этдирип, чыгъып кетди. Эшик этилгенден сора да ала капитан кетген жанына къарагъанлай иги кесек сюелдиле.

– Буйрукъ, багъалы Крепак, буйрукъ, къарындашым Дмитро!.. – Майор, тишлерин къаты кьысханлай барып, кимни эсе да уругъа керилгенча, къолун бийикге кётюрюп, тютюн кьыйырын терезеден тышына сызды. Сора, алайда кёп сюеле кетип, баштёбен этгенлей къайтып келди да, жерине ауур олтурду, жилигъанын тохтата башлагъан адамча кючсундю. – Алада бир бандити болмагъан хазна юйюр жокъду, – деди ол, капитанны ызындан этилген эшик таба кёз жетдире, сёзлерини хар бирин ким эсе да жазып бергенни кёлден харфын тюрлендирирге кьоркъа окъугъанча энчи соза, сора, жукъусун аяздырыргъа кюрешген кибик, башын къашыды, эки къолу бла да, къадалып, бетип сылады, бир кесекден а, артха - шинтигине таянып, сыр сагъышха кирди.

– Туура алай эсе окъуна... алай а тюйюлдю да тюйюлдю!.. Мен айланган таулу элдеде бандитге чыгъар адамлары жокъду!.. Охо, таула бандитден гумулжук уяча болуп къалгъанды дей эселе, алагъа ийнанган окъуна этейик, уруш мында бурунгу жыл бошалгъанды... фронт бюгюн Карпат таулагъа жетгенди, майор! – деди лейтенант, бу адам улу эшитмеген ачы буйрукъну майор Ростов берип, ол а аны терслигин ангылатыргъа кюрешгенча. – Биз а сора анда бир таулу элде къайсы эсе да бир кюлтыпыс кьоркъакъ жанын алып къачханды аллы айланган жанына деп, къартын, сабийин да...

– Бир болушлукъ тилей келген бла сёлеширге окъуна унамайдыла. Фронтну излемин да толтуралмайбыз деп, ауузларына ургъанча этип къоядыла! – деди майор, кеси кеси бла сёлешгенча. – Халкъланы кёчюрюрге уа къаллай бир адам, ненча эшелон...

– Аны тергеуюн эталлыкъ тюйюлме, – деди Крепак, майор Ростов сагъышларына жууапны андан излеген кибик, – алай мен билген, мен толу ийнанган бир зат барды: алагъа айтылгъан аманлыкъ – жалгъан дауду!

– Билмейме, жаным, билмейме...

– Мени эсеме бир кьужур соруула келдиле... Ол кишиликлери бла уллу орус жазычуланы сейирсиндиргенле, ол шуёхлукъну жанларын-

дан да къаты сакълагъанла кеси халкъларын да, къоншуларын да сатып, душман жанлы къалай болуп къалдыла?!

– Ой, билмейме, билмейме!..

– Угъай, ала алгъыннгы таулуладыла! – деп, ол кесини биринчи «къужур соруууна» жууапны кеси берди, сора, башын къол аязлары бла къаты къысып, олтургъан майоргъа да кёз жетдирип, экинчи «къужур сорууун» да айтды. – Бу немис келген жерледе, тюз ол басып алгъанлай, жашау тохтап къалмагъанды, битеу халкъла партизаннга чыгъып да кет-мегендиле. Жан сакълар ючюн ала ишлеген да этедиле, алада да бардыла къоркъакъла, сатхычла, итден туугъанла! Алай, нек эсе да, алада сатхыч да, мурдар да кеси ючюн кеси жууап береди, мында уа... Битеу халкъ – уллусу, гитчеси, тешекдеги, бешикдеги, урушдагъы...

– Болду! – деп, майор, башын да кётюрмей, эки къолу бла да столну урду. – Ол оноуну этгенле нек эсе да бизни акъылыбызны сорургъа унутуп къойгъандыла!.. – Секирип туруп, аузуна тютюн алды, эки-юч сирнек да сындырып, кючден къабындырды. – Бу таулада бир жангыз таулу жан къалдырмай кёчюрюрге буйрукъ барды!.. Буйрукъну тохташдырылгъан замандан кеч къалмай толтурур ючюн, болушургъа аскерчилени келтир деп жибергендиле сен былайда кёрген капитан Скулинни, – деди да, бир-эки тартхан тютюнюн, алгъынча, терезеден сызып къайтды. – Алагъа адамла керекдиле, кёп адам! Адамла уа кёкден тюшмейдиле, жерден къазып чыгъара уа мен да билмейме... Къысхасы, – деп, ол бууунунда уллу «Кировский» сагъатына къарады, – сиз, жолдаш лейтенант, бусагъатдан башлап, майор Тупинни оноундасыз! Ингирде Тырнауузгъа атланырыкъсыз. Ары кече белинде жетериксиз. Анда уа...

– Бир тилек, жолдаш майор! – деп, лейтенант Крепак майорну сёзюн бёлдю да, жеринден секирип турду. Жаланда бир тилек, Владимир Иванович! Къарайма да, андан сора жукъ тилерге да тюшерик болмаз...

– Тынгылайма... Дмитро Григорьевич! – Жаш офицерге майор кёллендирирге кюрешгенча къарады, къолу бла олтурургъа чакъырды.

– Терскъолдан, Байдаладан, Тегенеклиден да... жашла келип кетгендиле. Къартла жибергендиле деп, саугъала да алып, тынчлыкъ-саулукъ сора келген эдиле... Алыкъа юйлерине да жетген болмазла... Тауда бизни бла бирге болгъанла, ол тийреде элледе жашагъанла да салам айтдыргъандыла. Къарт Чопай а ариу ишленнген бир аламат жугъутур мюйюз жибергенди... «Мындан бара Винницада ананга къоя кет да, Хорлам бла къайтхандан сора уа, байрамда, бизни барыбызны да эгерип, муну бла бир чагъыр ич!» – деп тилегендиле... Къыны бла бир жараулу таулу бичакъ да келтиргендиле, кеси къоллары бла бир ууатылгъан немисли топну сыныгъындан ишлеген бир тап бичакъ...

– Айтыгъыз, не тилерик эдигиз? – деп ашыкъдырды майор Ростов, андан кёп тынгылап туралмай.

– Бир тюрлю бир онгугъуз бар эсе, мени... бу ишге къатышдырмагъыз, ротамы ызындан барыргъа къоюгъуз, бек тилейме!..

– Офицерлени тизмеси майор Тупиндеди, менде болса уа... – деди Ростов, жашны кырамындан бетин букьдура.

– Аллай бир амалсыз эсегиз... мени бир башха тау ауузгъа жиберигиз!.. Ол тийреде мени танымагъан азды... Мен аланы бетлерине кыраям... Иш тапсыз бошалыргъа окъуна тюшер... Болалмам, майор!..

– Ахшы... Къолумдан келгенни этерме. Барыгъыз!

Лейтенант, чурукъ бурунларындан кырамын айырмай, тюп эринин да чюйюп, башын сагъышлы кымылдата, энтта айтырына арсарлы болгъанча, дагъыда бир кесек сюелди.

«Терслигине женгдирген школчу кибик сюеледи, – деди майор ичинден. – Керти окъуна, мунуча, айтханындан кыайтыргъа сюймеучю сиркиуле болуучудула тамата класслада. Кеси уа бир сюйдюмлюдю, антсыз, керти субай жаш! – деп жаратды ол Крепакны. – Бийик акъмангылай, кыалын кыаракъаш, уллу кыаракъез... Къошарыгъы, кыоратырыгъы да болмай, бизни дончу кыазакъ жаш де да кыой, ант этейим!.. Бек тюз ниетли кёрюнеди кеси да... Кыыйын болады аллайлагъа жашаргъа!» – деп жарсыды Ростов.

– Барыгъыз, Дмитро Григорьевич, мен Тупин бла сёлеширме.

– Сау болугъуз, Владимир Иванович!

«Аперим! – деп махтады Крепакны майор ичинден. – Сёзюнде тура билген жашды... Тауда муну кеслеринден супуп кыоярыкъдыла!»

Кючлю «студебеккерлени» башындан кыарап ахыры кёрюнеген колоннасы Нальчик шахардан ашхам кыарангысында чыкъды. Алда машиналада бу таугъа ёрлеген жолну таныгъан офицерледен бирсилени кыалайтын, кыайры, кыалай баргъанларындан не хазна хапарлары болур. Узакъ жолгъа чыкъгъанда болуучусуча, кеси кереклерине бурулургъа эркинлик берилгенде, бир лакъырда эшитдирген неда, былача, тизилип баргъанда радиаторгъа суу кыуяргъа зат тохтагъанда бош анстан сёлешген адам окъуна жокъду. Машиналаны элтгенле да, кыатларында олтургъан офицерле да мудахдыла, сагъышлыдыла. Аскерчиле да ауаз эшитдирмейдиле.

Лейтенант Крепакны кыатында шофёр жукъусун аяздырыр муратда сёз башларгъа да бир киришди, алай андан жууап алалмазын ангылагъандан сора, ол да кыатында адам олтургъанын унутду, кырамын кыаялагъа кыысылып баргъан тар жолгъа кыадады. Дмитро кеси уа, бюгюнлюкде кыанлы жауу жаланда ол кибик, шахарда кыалгъан ростовчу майорну сыфатын кёз аллына келтиреди. Сёлешгени, урушханы, даулашханы да аны блады. Ротасын жетерге боллукъ кюнлерин тауда ётдюрюрге тюшгени да аны хатасындан сунады.

«Минглени ичинден сайлап алгъан кыауумуна элтип мени кыошмаса, битеу Долинскеде анга бир акъсакъ лейтенант табылмаймы эди?.. Ротамы жетерге сюйгеними кыулагъына да алмады. Таулу жашчыкыла тамата кыарындашларына санагъандыла бизни, таулу атала бла анала жашым деп сёлеше эдиле дегенимде да, тишлерин кыаты кыысханлай

тынгылап тургъанды! Ауур жаралы болуп, бурдумда чынгыл бузну юсю бла сюркелип келгенимлей, дагъыда окъла тийип аудургъанда, таулу къарт, къочхар тонуна чулгъап, кёкюрегине кыысып эндиргенди Терскъолгъа дей ушай эдим да мен анга! Энди уа ол мени жанымы сау къалдыргъан тонунгу да къолтугъунга ал да, сибирьге тебиреми дейим?.. Къарачы сен анга – «адамла кёкден тюшмейдиле, жерден къазып чыгъара уа ол да билмейди!» Сора, аманлыкъ этерге адам табалмайма деп, адамлыкъны малтаргъаamy керекди?..

Къарт Чопайны жарасы сау болгъанды дегендиле жашла. Да жанылары къошулуп башлагъандыла ансы, окъ жараларым а мени да болгъандыла сау...

Тохта, бош ачыулана болурмамы мен ол майоргъа? Урушха ашырып къояргъа къолундан келмеди, алай тилегими да сансыз этип къоймагъанды. Ма-а, Тырныауузну орунуна Черек ауузуна бара турама, – ол а гитче болушлукъмуду! Мында бир деп бир танышым жокъду. Сора мен... жаланда буйрукъ толтурама, уруш баргъан кезиуде аскерчиге буйрукъ берилсе...

Къалай тёзюмлюдюле къартла! Исмайылны базыкъ бутунда окъ жарасы болгъанды. Мени кётюрюп келе да, абынып, бирси аягъын аурутханды. Болсада, болушлукъ излей айланыргъа заманын къоратмай, кеси танычу кысха жолла бла келип, мени кече ортада Терскъолгъа жетдиргенди!.. Чопайча сабыракъыл адамгъа уа шёндюге дери бир да тюбемегенме. Туугъан жерин аны кесича суйген адамгъа да – угъай!

Чопай хар ыфчыкны, ауушну, кийик жолну, къар юзюлюучю, таш келиучю жерлени, суу ызны, кырыны, дорбунну, таш тюбюн, таш башын да таныйды! Къалайда къайсы гараны жылны не заманында къаллай татыуу болгъанын, чегетле бла кюнлюмлени къайсы атламында неле ёсгенин биледи! Биз, аскерчиле да, ол тийрени таулучукълары да жаланда бийикледе кийикле айланган жоллада угъай, суу боюнунда, буз юсюнде жюрюрге да Чопайдан юйреннгенбиз. Къаллай бийикликде солуубузну къалай алыргъа керек болгъаныбызны, бек арыгъанда неда жолда кеч къалгъанда къаллай жерде тохтасакъ иги болгъанын да ол юйретгенди... Былай бир солургъа олтурсакъ неда, аллай насып болуп, бизге бир тынчылыкълы кече келсе уа, – бурунгулу таурухла, жомакъла, хапарла! Бизни бек сейир этдиргени – нени да башлардан алгъа ол Кавказ халкъланы къайсыныкы болгъанын ангылатханы эди. Аланы барысын да алай эсинде тутуп туралгъан!.. Чопай кеси уа заманында аты айтылгъан къаячы Ахиягъа окъуна нёгерлик этип айланган киши болгъанды деучю эдиле жашла.

Бу ауузда уа болмазламы дейсе Исмайылла, Чопайла? Болмай а, башха тюрлю малкъарлыламы жашайдыла мында, бу таулада...

Тик ёрге кыйын чыгып баргъан «студебеккер» жолну жингирик бурулгъан кесегинде, къарылгъан этгенча, бир тюрсге тёгюп баргъан ауур таушун терк тюрлендирип, ачы ёкюрдю. Таулагъа да, кечегиде аны бери сюргенлеге да ачыулана гюрюлдеди. Крепак аллайлагъа юй-

реннген болур эди, элгенмеди, жеринден да тепмеди. Эси уа, Нальчикни да, Терскъолну да жерлеринде кьоюп, кабинагъа кьайтды.

Шофёр, узун иничке боюнун созуп, рульгъа кьапланганды, сакъ кьарамын аллында машинадан айырмайды. Жаш солдатны кьарыулу кьоллары рульну асыры кьаты кьысхандан агъаргъандыла, баям, арыгъан да этгендиле, алай аланы ычхындыртыр кюч а жокъду.

Лейтенант Крепак терезеден кьарады, кесини ауанасындан башха жукъ кёрмеди. Бир кьаты шууулдагъан таууш эшитилди. Кесин кьаялагъа ышый жюзген шатык тау желмиди огъесе, ташланы бирлерин сюре, бирсилерини юслери бла секире, энишге ашыкьгъан эмилик тау керекмиди – айырмады.

Адам эси сагъышсыз туралмайды. Ол биреуден бир зат сорургъа, этеригин сюзерге, этгенин эсгерирге, бирле бла даулашыргъа, бирсиле бла жарашыргъа керекди. Крепакны уа эсине тюшген элгендирди. Майордан башха ауузгъа жиберт деп тилегенинде, кёчюрлюклерини угъай, кесини кьайгъысын этгенди. Кьартланы кьарамларын кётюралмам, танышларымдан уялырма деп кьоркьгъанды. Алай туююл эсе, кьыйынлыкъны мени терслигимден келмегенин ангыларла, мен а, барайым да, кьолумдан келген тенгли болушайым десе эди уа! «Иш тапсыз бошалыргъа окъуна тюшер», – деп кьоркьютургъа кюрешмей, аланы жашауларына шагъырей болмагъанла ол огъурлу адамланы жүреклерин бютюнда бек ачытырла, мен а, артыкъ уллу болушлугъум тиймесе да, жапсаргъандамы этмем, Терскъол жанына барайым деп тилесе эди уа! Алайды-алай, кесине тапны излегенди ансы, Малкьарда тау ауузланы кьайсысына барса да, не башхалыгъы барды? Ол толтурлукъ жумушну ачы магъанасы кьайда да бирди: малкьарлыланы ата журтларын кюч бла сыйырады, кьартын, жашын, сабийин да туугъан жерлеринден кьыстайды! Ол бандит, дезертир дегенле уа кюйсюзле жарашдыргъан жомакъды!..

Тардан чыкьгъандан сора машинала, чыракъларын да жандырмай, минала салыныргъа боллукъ жерге кётюрюлгенча, тынч барадыла. Андан болур алай – жол бек узакъ кёрюндю.

Таугъа танг атаргъа кёп кьалмай жыйышдыла. Алда машина кьыйырда элчикге жетерге аз кьалып тохтады. Аны ызындан бирси машинала да тохтадыла, тюшерге уа кишиге буйрукъ берилмеди. Биреу онг жанлары бла айланып, шофёрланы кьатларында олтургъан офицерлеге, кичи командирлеге да, кьол кётюрюп, белги бере барды. Ол колоннаны ахырына чыкьгъанлай, моторланы шумсуз этдиле. Чыракъланы уа былайда да жандырмадыла.

Дмитро бир жерде кёп олтурса неда, бир тюшмей, былай узакъгъа келсе, аякълары «жукълап», иги кесекге дери атлаялмай туруучу эди. Мында уа, аякълары жерге жетгенлей окъуна, юсюнден жүгюн атханча, кьалай эсе да бир женгил болуп кьалгъанды. Ол, ёпкелерин толтура эркин солуду да, кьолларын кенгнге жайып, керилип, энишге ийилип,

терк сюелип, ёрге къарады. Терскъолда кёк былай алаша болмаз эди деп келди лейтенантны кёлуне. «Да анда уа кёкге къарай айланыргъа заманынгмы бар эди, тели!» – деп ышарды ол къарангыда.

Кёкге, тегерекге да къарай, таза мылы хауаны зауукълу тогъуй, ол черекни тауушу келген жанына эки-юч атлады. Таугъа кётюрюлюп келе жол жингирик бурулгъанда эшитилген шууулдагъан таууш ала жагъасында тохтагъан суунукъу болгъанын ангылады. Жулдузла да бир уллула деди ол кесине, жанында сюелген адам бла ушакъ этгенча. Кёк да, бусагъатда жууулуп жайылгъан кибик, бир таза. Бу черек да Бакъсан черегинден бегирек шууулдагъанча кёрюнеди. Тауушу Тау Артында окъуна эшитиле болур. Керти, Терскъол тийресинде Тау Артына ауушла бардыла. Тырнауузну адамын, комбинатны мюлкюн, артда уа жаралыланы да алайлары бла ташыгъан эдиле Гюржюге. Былайтын а болурламы ауушла? Болмай а – тауну эки жанында жашагъанла бир бирге жюрюмейми турадыла?

Бу черекни саркъгъан ызы тигирек ишми болур, огъесе суууму кёбюрекди? Бир салкъын хауа жаяды тегерекге кеси уа – бугъойла узакъ болмазла.

Бакъсан ауузунда элчикле черекни жагъасында анга кьошулгъан ууакъ суучукъланы эки жанларында узунлугъуна дери салыннгандыла. Кёбюсюнде – кюнлюмледе. Башындан таш тюшер кьоркъуу болмагъан жерледе. Биздеча, агъач ичинде неда агъач кыйырында талачыкълада элле жокъдула, къасмакъ ёсген жерледен окъуна кенгирекдиле. Мында уа, къарайма да, бир кесек башхады – элчикле, жулдуз чомчукъла кибик, битеу аузда къая этеклеге жабышыпдыла. Кечегиде биринчи кере кёрген адам эллени къайсысын да бир бирге жууукъ салыннган кёп къатлы тогъуз-он юй сунуп кьоярыкъды. Аламатды! Кёрмеген – ийнанмаз!..

– Таугъа уа, бизге айтханларыча, танг атхынчы жетдик, – деп билдирди кимге эсе да арыгъан жаш ауаз къарангыдан.

– Да хау, бери уа келген болурбуз. Нальчикге къайталырбызмы буюрулгъан заманына ансы?

– Мында кёп тыймасала, къайтхан ишмиди...

– Алайды-алай, бери бу тау ауузгъа кётюрюлген кыйынды ансы, артха къайтхан а...

– Тёнгеретип жиберселе окъуна жетермеми дейсе?.. Лейтенантны эследиле, баям, – ушакъгъа киришгенле, сёзлерин жарты жолда кьоюп, артха бурулдула.

Таза хауаны кечеги тынчлыгъын кючлю гюрюлдегенлери бла буза, деу «студебеккерле» Къанатлы элге тейри жарыгъы энди тууа башлагъан чакъда кирдиле. Крепак олсагъатдан болушлукъчуларына буйрукъну толтуруп башларгъа эркинлик берди. Ол, артха бурулуп, тютюн къабындырыргъа тебирегенлей, огъары жанындан старшиналадан бири талакъ солуу этип жетди. «Олсагъатха уа!» – деп сейирсинди Дмитро ичинден.

– Элни төгерегине тынгылы постла салыннгандыла, биз эслемей, мындан жаны болгъан тышына чыгъаллыкъ туююлдю! – деп билдирди ол.

«Кийиклени къууалагъан жеригизни къуршалагъанча эте тура кереме да сиз а! – дер эди Чопай, муну айтханын эшитсе... Ти став подибним на старшого мисливцив, взводный!»¹ – деди лейтенант кесине. Сора, кетип баргъан узунмыйыкъ старшинаны ызындан къарап, дагъыда орус тилге кечдю. – Старшинала былай мазаллыла нек бола болурла! Ишин этипми сайлай болурла, аллайланы, огъесе... Кеси уа нечик женгил жюрюйдю, таулагъа юйреннген адам болур. Мен къуруда бёкемлерине тубей турама ансы, старшиналаны барысы да быллайла уа къайдан болсунла...»

Бу бек бийик тау элде ненча тёлю жашай келе эсе да, школ бла колхоз правленни ортасында жерчикни энчи аты болмагъанды. Биринчи школ ишленнгенли да бирле алайгъа «школ аллы», бирсиле – «правлен аллы» деп тургъандыла. Крепакны оноунда машинала келип тохтагъанлай а, аты майдан болду. Бек ариу эшитиледи, алай... ол ат, бек кёпден айтсакъ, эки сагъат жашарыкъды. Къол аяз тенгли жерчиклерин окъуна атсыз къоймаучу таулу алыкъа аны билмейди: аскер элни кёчюрюп кетгенлей, ол ариу ат бу аууздан аланы ызларындан кетерикди. Шёндю уа майданда къыйын къанлы уруш бардыргъан къыралгъа болушлукъгъа жиберилген кючлю машинала тизилгендиле. Аланы бир деменгили къырал бирси деменгили къыралгъа экилерини да, битеу адам улуну да душманын теркирек хорлатыр муратда жибергенди. Нальчикде Крепакга ангылатыргъа кюрешгенлерине кере уа, ол «студебеккерле» мында къырал жумушну толтурадыла.

Правленден теш таба жанында биринчи юйню лейтенант кесине къойгъанды. «Арбагъа жюклей да, тюшоре турургъа, артда уа жангыдан жюклей айланыргъа керек боллукъ туююлдю. Бек тап жердеди, машина тюзюнлей юсюне келип къаллыкъды... Таулулагъа уа жазыкъсынмайса, кесинге тынчны излейсе ансы... Атарыкъ кийигинги да кишиден эркинлик сурамай сайладынг, уучуланы таматасы Митро!» – дей, нек эсе да ана тилине кечдю Крепак. Сора, ол юйге аны биргесине барлыкъ солдатланы аякъ тауушларын эшитмей, артха къарады. Келмейдиле – лейтенант минип келген машинаны къатында бир къауум солдат не бла эсе да кюрешедиле.

Сагъышлары бла бетден-бетге къалыргъа къоркъгъандан, Дмитро не этерге да, ким бла селеширге да хазырды. Ушакъ нёгер а жокъ... Да болса уа ол аны жүрегинде отнуму ёчюлтюрюкдю, не уа бу таулулагъа жюклене тургъан азапнымы азайтырыкъды!.. Майор Ростов бери келип зат къалса, – даулашып, кёл чёкдюрюрге боллукъ эди... Угъай! – деди ол, ёчюлген тютюн къыйырын чурукъ буруну бла эзди, – бир киши да

¹ Уучуланы таматасына ушап къалдынг да, взводный (укр.)

керекмейди, бир киши жукъ тюрлендираллыкъ тюйюлдю! Ол Скулинле, Тупинле эте болурла къадарны оноуун. Ростовла уа?..

Лейтенант Крепакны башына жууапха жарар сёз келмеди. Сора ол тау ауузланы тенглешдирирге киришди. Андан бошагъандан арысында уа эллени салыннган жерлерине багъа биче башлады.

Былай къарагъанда, тийре битеулей да асыры тик кёрюннгенликге, бу ауузда бирси элледен Къанатлыны жери табыракъды. Тёшюнден тюзю кёпдю. Тёшлерини да сюрюлмез жеринде бичен ишлерикдиле, къаясы, ташы азды. Бир бек узакълада къоллагъа ташып къуймагъан эселе, таулула жерни ариулагъанда жыйылыучу таш хурула да кёрмейме. Кюнлюм энишледе ырхы ашагъан ызла, жер юзюлген жарала да жокъдула.

Чырпы жууукъдады – къырланы чегетлери, төшлени сыртлары да ушхору бла сырылыпдыла. Алайладан арлагъы уа агъач болургъа керекди, – жамауат отун излерик тюйюлдю. Элни эки жаны бла да жел тауушлары мында окъуна эшитилген суула саркъадыла. Алай къаты шууулдагъанла тирмен да айландыраллыкъ болурла. Бу төгерекде ууакъ сабанлыкъланы, терек бурууланы юслерине баргъан илипинчикле да ол сууладан созуладыла, баям... Кёремисе кеслерин а, – юйлерин бир бирине жууукъда къая ырбынлагъа дери хазырла кибик тизип, тик кюнлюмледе салгъандыла, этеклени бла тюзлени уа сюргюге къойгъандыла. Жемиш тереклери да готон айланмаз тапкырчыкълада. Не къыйын салыу этгендиле, не къыйын салыу!..

Ай, заман жокъду ансы, былайгъа, аргъы къаялагъа ёрлеп, кенгден бир къараргъа керек эди: къанатлыгъа бу таулула эллерини салыннган жеринми ушатхандыла огъесе былайы къанатлыла суююп тохтаучу бетми болур? Аталгъан ат жарашмаса, жүрютгенни къой да, биринчи айтылгъан кюнюнде унутулур эди. Мында уа ол ариу атны тийрени бир кесекчиги угъай, саулай эл жүрютеди! Къалай да болсун, бу жыр тизгиннге ушагъан ёхтем ат алай бош анстан аталып къалмагъанды... Тохта, элни эки жаны бла саркъгъан тау сууланы шорха тауушларын деменгили къушну къанат желине ушатып къойгъан эселе уа? Алай окъуна болур.

Колхозну правления, элни школун да бек къыйырда, тюзлери бошалып, төшлени уа тюз башланнган жигинде ишлегендиле. Тохта, алай а Къанатлыны сюргюле жанына ёсдюрмез ючюн ишми этген болурла? Ким биледи бу таулуланы – уллу, гитче ишлеринде да төлюлерини сынауларын кёрлюксе быланы. Къанатлычыланы уа бир оздургъанлары да болгъанды, мен ангылагъандан. Манга къыралны бек кёп жеринде болургъа тюзгенди. Эллени, мюклени да атларын айтыргъа къыйын болгъанларына, атлары эшитгенни сейирсиндиргенлерине да тюбей келгенме. Бачамаланы, наркомланы атларын жүрютгенлени санап да бошайлыкъ тюйюлсе. Къол аяз тенгли жерчикден башлап, сахарлагъа, уллу областьлагъа дери да. Бир жерде, бир элде наркоматны атын жүрютген мюлк барды деб' а билмейме. Мында, Кавказ тауланы кёкге тирелип тохтагъан, Аллах кёрмючге деп жаратхан бир элинде уа колхозларына

«НКВД» деген ат бергендиле!.. Кимни эсине келген болур эди ол? Биреуге жакъ басыпмы, кимге эсе да ариу кёрюнюрге суююпмю этгендиле алай? Огъесе – кьоркьупму? Угъай, мен бу таулуланы уста таныйма, бу аллай халкъ туююлдю!..

Не кёп кьалдыла была! Чачып, жангыдан жыйышдырыргъамы кюрешедиле ол хужулукъ машинаны? Тапхансыз заман!..

Тёгерекге кьалауурла салып бошагъанлай окъуна, элни ахыр юйлерин кьаялагъа кьысылгъан кьыйырындан кёчюрюп башларгъа буюрулгъан эди. Къанатлыда жашагъанланы ол аланы кёчюрюрге келгенле ангылаялмагъан кьужур соруулары да, совет аскерчилени айтханларына бла буйрукъларына чырт ийнаныргъа унамагъан адамланы чексиз сейирсинген ауазлары да, биринчи тиширыу кьаргъышла, кьычырыкъла да ол жанындан эшитилдиле. Бир кесекден а урушдагъыларыны атлары бла жаныу башланды. Ол кьулакъгъа да алынмагъандан сора уа, хуржунларындан партбилетлерин чыгъарып, орденлерин бла майдалларын кёргюзтюп, совет властьха кертичиликлерине, шёндю урушда адамларыча, ала да уллу Сталин ючюн къанларын тёкдюрюрге, жанларын берирге хазырлыкъларына ийнандырыргъа кюрешгенле да болдула, кьолларына Къуран алып, совет властыны аллында тюк тенгли терсликлери болмагъанына Аллахны, файгъамбарланы да шагъатха чакъыргъанла да чыкъдыла.

Аллай ауазла элни энишгеде жангы орамларында да кьатлана тебидиле. Сора жилиу, кьаргъаныу, кьычырыу, буюруу, урушуу, чакъырыу, жапсарыу, излеу, кьаргъау, жаныу, сынсыу тауушла башында эски, тюп жанында жангы арбазладан чыгъа да, бирге кьошула келип, тёгерекде тауну-ташны таралта шууулдагъан желге сингдиле. Тауладан айырылырны аллында солууу тыйылгъан таулуланы бла таулуладан айырылыр аллында салкъын желни улутхан тауланы жарсыулары Къанатлыда кьошулдула. Алайда тау тёзюмлю эр Къанатлы ол ауурлукъну кётюралмады, хар адамыны богъурдагъына кьама тирелгенча ынычхады. Ол ынычхау, билмей тургъанлай, олсагъатчыкъда жаратылгъан шайтан желча, чурх бурула да, кёкге сууурула, артха айлана да, кенг жайыла, элни, элчилени да солууларын тыйды. Ызы бла уа ол ауур ынычхау жангыдан жилиугъа-сыйытха бурулду. Сора, юсюне андан да аууруракъ экинчи толкъун аугъанча, бир тюрсге чыкъгъан кёп тюрлю бир магъаналы жабу тауушха айланды. Дагъыда бир кесекден а, битеу элни ауузу кьысылып кьалгъан кибик, ол кьулакъ зууулдатхан, аркъа терлетген ауур жабу, башланнганыча, бир жолгъа тыйылды. Жамауатны алыкъа эрип, хауагъа кьошулалмай, мырзайча жайылып тохтагъан ауазын буйрукъла чирги ийне эски быстыргъа киргенча жыра башладыла. Ары кьаялагъа дери жетген, состав чачдырылгъанча таууш этген ачы кесгин сёзле, артха айланып келип, кёкден ауур таш тюшгенча, кьайсы бирине тынгыларгъа бла кьайсы бирини буйругъун толтурургъа билмей, адыргыгъа кьалгъанланы кьулакъларына жумдурукълача тиедиле.

-
- Къымылдагъыз!
 - Аллай ауур затланы алмагъыз!
 - Аталары къайсы урушда болгъанларын сенден эсе уста билебиз!
 - Ала сизге керекли затла туююдюле, ат ары!
 - Жилиргъа суймеген заманында сагъыш эте биледи... Теркирек къымылда дейме да мен санга!
 - Ат ары ол бёрю балаланы да, сеникиле эселе, несин санай тураса быланы, быргъа теркирек!
 - Таулагъамы къарайса? Унут энди аланы! Андагъыланы да унут!
 - Да аппа эсе уа, къачып айланыргъа юйретмей, Ата журтун сюерге юйретир эди жашларын!
 - Угъай, былайда уругъа эркинсе деп айтмагъандыла, ёлсенг кё-рюрбюз, миндиригиз ары!
 - Кёрмейсе ол телени, не этерик болур топуракъны уа?
 - Атлагъа да жан аурутугъуз, боллукъду жюклегенигиз!
 - Жаяу да бараллыкъса!
 - Атла!
 - Терк бол!
 - Терк!.. Терк!..

Уллу бушуу басхан гитче тау элчикде жаланда ол лейтенант Крепак кеси кёчюрюрге айтхан юй тилсизди. Къалгъан юйлени барысыны да арбазларында бирле буйрукъ бередила, къычырадыла, жаныдыла, бирсилери уа – берилген буйрукъну къолларындан келгенича толтурургъа кюрешедила, экинчилери – болуна тургъан ишлени ангылаялмайдыла, абызырап сюеледиле, дагъыда бирлерини уа эталгъанлары олду да – жилидыла.

Лейтенантны жүреги сабий сынсыланы кётюрмей, къулакъларын къаты къысарыгъы келди. Олсагъатда жетип, къатында сюелген солдатла да ёргеден эне башлагъан жюкленген арбалагъа ичлеринден жарсый къарайдыла. Бирде уа, баштёбен этип, мангылайларын сылайдыла, башларын чайкъайдыла. Дмитро аланы бетлерин жаратмады, алай этгенин кеси да эслемей, тишлерин къаты къысып, терен солуду. Сора ачыуланды. Аны бери жиберген ростовчу майоргъа да, ол деп къойгъан болмаса, киши атын, чынын да айтмагъан майор Тупиннге да, тюнене немислилени кёчюргенин айтхан энкаведечи капитаннга да, бу машинала чыгъалмагъан тик жерледен жамаутны арбала бла ташытхан узунмыйыкъ мазаллы старшинагъа да, кесини къатында кёчюрюлгенлеге алай жарсып къарагъан солдатларына да, битеу дунягъа да ачыуланды!..

– ...Билемисе, солдат, гитлерчиле окъуна эслерине келтиралмагъан ишни эте тураса сен! – деген ауазны эшитип тохтады кетерге тебиреген Крепак. Аны ызындан къысха келген эки солдат да тохтадыла. – Ала – фашистле не айтырыгъы барды!.. Ала не къыргъан этедиле, неда, бирге жыйып, кюйдюрюп къоядыла. Ол а адамны алай кёпге инжилтмейди:

ёлдю да кетди неда – кюйдю, урходук болду да кьалды... Сен а адамны туугъан жерин сыйыраса! Элни сауларын ёлгенлеринден айыраса!

– Боллукъду, жолдаш сержант, боллукъду, бир тохта энди! – деп тиледи атны жюгенинден тутуп келген солдат эриген ауаз бла.

– Боллукъ тюйюлдю!.. – деди сержант. – Тынгылагъан эт, Сёрежа, кесингден тамата сёлешгенде, сёзюн бёле турма, – деп юйретди ол солдатны. – Сен шинельни тюнене кийгенсе, алыкъа юсюнге тап да жарашмагъанды, – деди да, кючсюнюп кьошду, – сеничаланы кёбюсюн туурагъандыла анда...

Ала экиси да кёп кьалмай тенгши болур эдиле, алай сержантны командирлиги ючюн угъай, фронтчуну эки тыягына бла сол буту болургъа керек жанына кезиу кёз жетдире, солдат ауузун кьысды, тюкюрюгюн кьыйналып жутду, узункирпик кёк кёзлерин да терк-терк кьакъды.

– Ары, мени анама бир кьарачы! – деди сержант, кеси башын артха да бурмай, тохтагъан да этмей. – Мени тенглеримде менден оюнчу, менден жаш, менден... ариу анасы болгъан жаш жокъ эди бизни элибизде! Къабарты-Малкьарны Баш Советине айырыула баргъанда, биринчи аны атын айтхан эдиле...

– Жолдаш сержант! – дерге кюрешди Сергей, арбада мугурайып олтургъан тиширыугъа да, арбаны эки жанында келген кьыз, жаш сабийлеге да кёз жетдире.

– Сёзюмю бёлме дедим да мен санга, Серёжка! – деп кьычырды сержант, сора, тынгылагъанлай, юч-тёрт атлам этгенлей, кючсюнюп кьарады да, сабыр сёлешди. – Бусагъатда бу элде фашист десантны тутаргъа келген кибик чабып айланганланы ичинде адам айтханны ангылар жаннга жолукъмагъанма, сора мен шёндю кёлюме келгенни кимге айтайым, жашчыкъ?! Жюрегим атылып кьалгъынчы, ичимден тёгерге керекме, сен аны ангылаяламыса, кьарындашчыгъым?! – Солдат жууап бермеди, башын кётюрмеди. – Энди уа Къанатлы элни Баш Советге депутатыны бетине бир кьарачы! Ынна бла бир жерде кёргенле экисин да эгизле сунуп кьоярыкъдыла!.. Ол алай немис мында тургъан юч айгъа болуп кьалгъанды!.. Атам урушха менден жылгъа жууукъ алгъа кетген эди, андан бир тюрлю хапар жокъду... мен да бутуму анда кьоюп кьайтханма...

– Да-а-а, – деп кючсюндю Сергей, – уруш! Аны хатасынданды хар не да, кьарындашым, Малкьарбий!

– Угъа-а-ай, Серёжка, угъа-ай, жаным! Уруш бизге эталгъанын этип кетгенли жыл бла жарым болады... Алыкъа ушкок от ийисгемеген эсенг да, ангыларгъа керексе: уруш миллет айырмайды! Къарт, жаш, тиширыу, сабий деп айыртламайды!.. Бизни ючюн жаратылгъан энчи палах бу сиз эте тургъан ишди ансы, анда бир бирибизден башхалыгъыбыз жокъду!..

– Кечгинлик бер, жолдаш сержант, бек уллу башхалыкъ барды! – деп, Малкьарбийни сёзюн бёлдю солдат. Ол аны кесини фикери тюйюл эсе да, тюзлюкге тюк тенгли кир кьонмагъанына ийнанган, ийнандыралгъан адамдан эшитгенди, баям. – Сиз башхасыз! Сизни аскерде

эркегырыуларыгъыз урушдан къачхан этгендиле, ары чакъырылмагъаныгъыз а, бизникилени алларын тыйып, душманнга болушхандыла...

– Тауукъбаш! – деп къызды Малкъарбий. – Мен сени ол алайда къычырыкъчылагъа ушамагъан сунуп, жүрегими бир кесек чёкдюрюрге жарсыууму айта келеме, сен а аладан да мыйысыз кёреме да, кеси аллына сагъыш эте билмеген хайыуан! – Сержант ахырыда ачыуланды, бет къаны кетип, кёзлери, къутургъан этгенча, тапсыз жандыла. – Мен ма бу бутуму жанымы сау къалдыргъаны ючюн Сталинградда Паулюсха саугъагъа берип къайтханма бери, тауда ата юйюме! – дей, таякъларын жерге уруп, тегерек бурулду. – Ол билегин ёшюнюне тагъып келген офицерни кёремисе? Ол – тамата лейтенант Холамханланы Алибийди! Эшитемисе, Серёжа? Жашчыкъ, эшитемисе мен айтханны? Тауда да эсингден кетерме, урушха барыргъа тюшсе уа, бютюнда унутма ол атны: Холамханланы Биймырзаны жашы Алибий!.. Ала, бир къолну беш бармагъыча, беш къарындаш эдиле! – деп, Малкъарбий, кимни эсе да жаныгъанча, жумдуругъун кёкде ойнатды. – Битеу элибиз таныгъан, уллу-гитче да аталары Биймырзагъача алгъыш берген беш къарындаш: Зулкъарний, Солтан, Алибий, Аскербий, Къыралбий!.. Биз барыбыз да урушха бир заманда кетген эдик... жашладан сау къалгъаны жаланда ол жаралы офицерди... Атасы бла анасы уа, кёресе да, арбада окъуна олтуралмай келедиле, жанлары тамакъларына тыгъылып, сизни не этгенигизни, кеслерин къайры сюрсенигизни да ангылаялмайдыла... Аланы жанларын чыгъаргъа къоймай тургъан жангыз жашлары Алибийни къатларында кёрюнгениди...

– Малкъарбий... жолдаш сержант...

– Немис аны да бир къагъарыгъын къойгъанды, серме, Серёжа, ур да тёнгерет, къарындашлары дерт жетдираллыкъ туююдюле!.. Ур да аудур, маржа, андан сора къартла, ынычхагъан да этмей, кеслери алларына къатып къаллыкъдыла, ур: кёчгюнчюлюкню айыбындан, артда сынаргъа боллукъ къыйынлыкъларыны азабындан да бир жолгъа къутхар, солдат!..

– Хей, боллукъду жаншагъанынг, тый ауузунгу! – деген буйрукъ ауаз эшитилди артдан.

– А-а-а, жетдингми, старшина?.. Мен а солдатны... ол тамата лейтенантны немис тауусалмагъан юйюрюн къырыргъа юйрете турама... Ол алыкъа сабий жашды, болалмаз, сен урурменг тамата лейтенантны, кесини да уллу терслиги барды: урушда санга атылыргъа боллукъ окъну кесини ёшюнюнде сууутханды!..

– Къой энди, жашым, аллай бир къыйнама жанынгы!– деп, старшинаны къатында келген чалбаш арыкъсуу солдат, Малкъарбийни инбашын сылай, тынчайтыргъа кюрешди. – Элде дагъыда бардыла офицерле, башха жаралыла да... Ма-а, бизни командирибиз лейтенант Крепак да къарап турады, алайда бирсиле да...

– Къарасын! Къарасынла! Аман кёзлерине... – деп кычырып, чалбаш таба терк бурулганлай, билеги старшинаны ёшюнуне тийип, артха атды.

– Ай, юйюнге, Малкъарбий, жолдаш Атгаев, биз фронтчулабыз да... адамланы юсюбюзге къаратмайыкъ...

– Фронтчулабыз да, мени жүрегим андан жарылмаймыды!

– Тохтат дедим да бу сынсыуну! – деп ачыуланды старшина.

– Аккылысыз адам оноу этсе, онгдурмайды, – деди арыкъсуу солдат, – сабыр болургъа кюреш, жашым! Биз фронтчула...

– Санга сабыр болган тынчыракъды, тамата!.. Шёндю уа артхаракъ турчу, мен ол оноучуну кёзюне бир къарайым...

Жангыдан кызып башлагъан жаш сержантха айланып, бир къолун узунлугъуна ийип, бирси къолу бла автоматын ёшюнуне кысып, старшина хауаны толкъунлатхан къаты шатык ауаз бла буйрукъ берди.

– Сержант, смирно! – деп, кычырды ол.

Аскер буйрукъгъа бойсунургъа юйренген жаралы сержантны къолтукъларында таякълары эки жанына чартладыла. Ол сир сюелирге тюшгенде, аз ёрге кётюрюлюп, табанларын бирге къагычуларыча этерге кезенди. Алай, онг аягъы тийип тохтар зат тапмай, сол жанына тартып кетип, ол бёкем санлы бийик адам узунлугъуна ташлы жолгъа бир тапсыз жыгылды. Къуйругъу кырккылган жилин кибик, бир-эки кере жыйырылды, созулду да тынчайды, – эс ташлады.

Арыкъсуу солдат, тылпыусуз сержантны аллында тобукъланып, башын кётюрюп, сабийинча къучакълады. Сора къулакълы бёркюнаны желкесине жастыкъ этип, бетине да мудах къарай, кенг акъ мангылайын сылады. Лейтенант Крепак жыгылган сержантны анасыны, эгечлерини да кычырыкъларына тёзалмады. Артха кысха бурулду. Ол Малкъарбий атын айтхан тамата лейтенантны ары чапханын да кёрмеди.

...Крепакны сайлагъан юйю шумсуз тюбеди, – адамы селешмеди, ити юрмеди, арбазында мал, къанатлы да кёрюнмеди. Эшикни къакъгъанында да, киши жууап этмеди. Ала босагъадан ары атладыла.

Тап жыйышдырылган ундурукъда жукъабет арыкъ къарт тиширыу жатады. Башында узун чачакълы къара жаулугъу аны аз эсленген чачыны бла бетини акълыгъын бютюнда бек чертеди. Ол эшик ачылып этилгенде, бетине кюн жарыгъы тийгенде да, башын эшик таба бурмады.

Ундурукъ аллында олтурган тиширыу, кесини халындан уялганча, ёрге арсарлы турду. Келгенле жукъ айтмагъандан сора, ол да саламлашыргъа болмады. Тылпыуу чыкъмагъанча, тешек болуп жатханнга, алагъа да кезиу къарай кетип, жерине тынгысыз чёкдю. Башын кётюрмей, жаулукъ къанатларын тобукъларына жайып, чачакъларын тюзете да, сылай олтурду.

«Эри узакъда туююлдю, – деди лейтенант ичинден, тиширыуну къарамы бла ёнчелеп. – Къарыны уллуду, заманы жете болур. Энди бу да, кеслерине жукъ айтхынчы окъуна, элде болуна тургъанны кёрсе...». Лей-

тенант эсине келген акбылдан кьоркъду. Быллай кезиуюнде тиширыуну жүрегин кыйнагъанны кьой, анга хыны селеширге да жарамагъанын таматаладан эшите тургъанды.

Аркъасын ундурукъ къулакъгъа тиреп, аякъларын да чалдишдирип сюелген тогъуз-онжыллыкъ мудах жашчыкъны кезлери аланы эслерге унамагъан къарт къатынны, къарыны болгъан суюдюмлю тиширыуну да унутдурду. Аны ол къарамы, уллу кыйынлыкъ сынагъан кишини къарамыча, ауурду. «Кечелени жукъусуз ётдюрген адамны кезлери боладыла алай бир тюрсге кызыл, – деди лейтенант ичинден. – Кёп жиягъанды да, кёремисе, кезлери асыры кёпгенден, кирпичлерин да къагъалмай турады... Аллаи къарамы болгъан соргъанынга жууап да бермез. Шёндю аны акбылы сагъышладан арыгъанды, не зат да безитген этерикди – кесини кёргени да, сени соргъанынг да...» Ол экиси, тынгылагъанлай, багъа биче, бир бирге къарай тургъан кезиучюкде тёрт-бешжыллыкъ жаланбаш жашчыкъ, эшикни хыны ачып, босагъа аллында сюелген лейтенантны кёрмеген кибик, жаны бла сыпдырылып, отоугъа ётдю.

– Мурат керти айтханды: аскер битеу элни кыстап барады! – деп, билдирди ол. Сора, башын онг инбашына таяндырып, талакъ солуу эте, келгенлеге соруулу къарады. Жаланбаш жашчыкъны билдиргенине анасы бла къарындашы жууап этмедиле: ала аны алгъаракъдан да биле болур эдиле.

– Да не этериксе, жашым, жазыуубуз алай болур эди, – деди къарт къатын, кезлерин, алгъынча, чырдыдан айырмай, башын ауаз чыкъгъан жанына да бурмай. Бир кесекден а кючсюндю, туудугъуна кесини эрттеден кыйнагъан акбылын билдиргенча айтды: – Жылдан артыкъ заман озгъандан сора да, къайтып келип, ала быллай бийиклеге кётюрюладдыла эсе, кыралыбызны кючю тюгенгенди сора, келин... Да «къадаргъа мадар жокъду» деучюдюле, Аллахны буйругъу алай болур эди... Жашауубуз аман бла тауусулду деп кьойсанг а... Бу къалмазлыкъла энтта да келдиле эселе, келин, жашны кёрюр умутум юзюлдю, жашауум да юзюлюр энди...

– Кимлеге «энтта да келдиле эселе» деп тураса, ыннака? – деди келини, къайын анасы элде болуннганны юсюнден аны жашларыны билдиргенлерин тюз ангыламагъанын кёрюп. – Шёндю бери келгенле кызыл аскерчиледиле!

– Да сора аскерчиле элни кёчюрген этедиле деп ауруу кызыууларынданмы жаншайдыла да бу кошт балалары?!

Жеринде тынч жатып туруучу сабыр Жулдузханны алай чексиз ачыуланнганы аны келинин, туудукъларын да сейирсиндирди. Кеси да, жингириклерине таянып, ундурукъда олтурургъа кюрешди, болалмай, кыйналды. Мурат, ёрге тура башлагъан анасындан алгъаракъ болуп, ыннасына жатхан жеринде тап олтурургъа болушду, аркъасына дагъыда жастыкъ салып, артха таяндырды.

– Жашларынг кәрмегенлерин айтмагъандыла, ыннака: элни кызыл аскерчиле кечюредиле...

– Мени ахырыда шашып квалгъан суна болурсуз дейме!.. Была... – Ёрге турургъамы умут этди, онг кьолуна таянып, аякъларын тешекден энишге салындырыргъа кюрешди. – Была манга....

– Ыннака, тохтачы, мен бусагъат...

Жулдузхан, не этерге башлагъанын да унутуп, туудугъуну боюнундан кьучакълап, артха жерине таянды.

– Неле айтады ананг, балам? Алай болургъа амалы жокъду!

– Алайды, ыннакам, алайды!

– Ол а – сёз да, хапар! – Жулдузхан, жашаудан тюнгюлген адам, сора энди не да болсун дегенча, кьолларын бошлады, башын чайкъады.

Отоуну шошлукъ бийледи. Жулдузхан дагъыда гурушха болду, ийнанырыгъы келмеди. Анга ётюрюк айтмазлыкъларын, ала айтхан оюн болмагъанын да ангылайды, алай дагъыда... Ай, юйюнге, алай этиб' а кьалай кьоярла деп соргъанча, Жулдузхан чарс кёрген кёзлерин иги уллу ачып кьарады да, босагъа аллында адам сюелгенин эследи. Сора аны кьайсыладан болгъанын кийимлеринден таныргъа кюрешгенча, боюнун ары созду. Жукъ айырмай, дагъыда артха таянды. Лейтенант а, алайда сюелип, юйдегилени ол бир кьауум сёзлеринден сора ангыламагъан тилде селешгенлерине андан кёп тынгылаялмады. Кесин да аланы гузабалары тынгысыз этди. Сора жумушун да толтурургъа керекди, – аны бери солургъа жибермегендиле, – анга буйрукъ бергенледен тышында элде аны оноуну сакълагъанла да бардыла.

– Бу юйюрге бир кьармашаллыкъ адам кёрюнмейди, – деди ол андан бир атлам артхаракъда кьолунда ушкогу бла сюелген солдатха. – Машина жетгенлей, мирзеу табалгъаныгъыздан игирек салыргъа кюрешигиз... Жатар жер, юс кийим... Юйню таматасы кьайдады? – деп сорду Крепак, солдат узайгъынчы мычып, нек эсе да жууап берирге боллукълагъа угъай, жаш тиширыуну кьарынына кьарап.

– Жокъду... – деди ыннасын тынчайтыргъа кюрешгенден сора, кьайтып, биягъы ундурукъ кьулагъына таянып тохтагъан Мурат.

– Неле жаншайса, жокъ боллукъ душманынг! – деп кьакъды анасы, ёрге турургъа да болмай, ол а не айтды дегенча, Жулдузханнга да кёз жетдире.

– Мени атам... фронтдады! – деди жаш, анасыны ырыслагъан кьаргышын эшитмегенча, ауазын тюрлендирмей, жеринден да тепмей, – Шёндю мында юйню таматасы менме...

– Фронтдадымы дейсе? – деди лейтенант, Муратны андан сора айтхан сёзлерин кьулагъына да алмай. Ол анга ийнанмады. Ундурукъ тюпледен башха отоуда кёз жетдирмеген жер кьоймады. – Жууугъуракъ фронтда иш а болурму?.. Сёз ючюн, таулада? – деп, артха чана жаякъча кьайырылгъан баш бармагъы бла таула таба кёргюзтдю, сора, башха биреуленни ауазы бла селешип башлагъанын сезип, кеси кесинден уялды.

– Угъай, – деди Мурат, соруусуз-оруусуз юйлерине кирип келген офицер тауланы нек кёргюзтгенин, ол кьужур сорууну нек бергенин да ангыламай. – Биринчи Украин фронтдады!

Мурат аны бетине узалгъан кибик, кёзлери кьоркьуулу жанып, лейтенант артха атлады. Алай масхара этгенча соргъанына чоғож болду. Абызырады. Сёз айталмай, тамагъын ариуларгъа кюрешди.

– Жашчыкъ, бу да, сени атангча, апичар эсе, аны кёрген иш болмазмы, иги ангылатып, орусча бир сорсанг а! – деп тиледи Жулдузхан, муну аллында даулашханын унутханча кёрюндю.

– Мени атам урушдады, ыннакам!.. Уруш кьалайлагъа жетгенди да, бу кьайда айланады!

Бети кетип, сёлешгенлени, тынгылап олтургъанланы да кёзлерине кезиу кьарай, абызырап сюелген офицер аны айтханына ийнанмагъан сунуп, Мурат, туруп барып, ыннасыны жастыкъ тюбюнден ючгюл бюкленген кьагъытны чыгъарып келип, лейтенантха узатды. Ол а, кьагъытха угъай, жашны кьызаргъан кьургъакъ кёзлерине сейирсинип кьарай, арсарлы алды да: «Шёндю аны акъылы сагъышдан арыгъанды, не затдан да безерикди – соруудан да, ушакъдан да... бош кьарамдан окъуна...» – дегенин ичинден кьатлады.

– Орусча жазылгъанды, ангыларыкъсыз...

Лейтенант эшите тургъан кьулакъларына ийнаналмай сюеле эди. Неле жаншайды бу жашчыкъ? Атам Биринчи Украин фронтдады деп нек айтды? Адамны кёзюне кьарап, акъылында тутханын билиучюленмиди бу сабий? Да мен Винницадан болгъанымы шёндю эсима да тюшюрмегенме... Мангылайымда уа жазылгъан болмаз да...

Атасы керти окъуна анда болмаса, ол шёндю айтханы аны эсине бусагъатчыкъда кьайдан келлик эди? – деп сагъышланды Дмитро. Сора эсине жангы акъыл келгенине кьууанды: жашчыкъ аны радиодан эшитгенди! Москва бек артда салютну Биринчи Украин фронтну аскерчилерини намысына бергенди! Ара сахарны радиосу аланы айтхылыкъ жигитликлерин махтагъанды!.. Ол фронтну дивизиялары былтыр декабрьда бизни Винницаны чегине жетип, энди быйыл март айда уа битеу областьны азатлап бошагъанлары ючюн берилгенди салют!.. Хау, жашчыкъ аны радиодан эшитгенди да, билмей тургъанлай, соруп кьойгъанымда уа, абызырап, эсине Биринчи Украин фронт тюшюп кьалгъанды. Алайды, алай ансы, не фронтла, армияла биледи ол алыкъа!.. Болсада, бу гитче таулучукъну ангылагъан да кьыйын тюйюлдю – атасыны жигитлигини юсюнден битеу дуня биллигин кьайсы жаш суймейди!

Эсине алай келип кьалгъан оюмгъа кьууаныргъа кюрешсе да, таулу жашчыкъ атасыны болгъан жерин айтханлай, ангын бийлеген бир тюрлю ауур сезим лейтенантха тынчлыкъ бермеди. Ол, арбазгъа чыгъып, алыкъа шууртгу чертлеуюк чыбыкъ бурдугъу да кесилмей, жатма тюбюне тёнгеретилген ушхору гюлтени юсюне олтурду. Капол этерге кёпчюй башлагъанлай, тамыры бла кьобарылгъан ушхоруну ачхыл ийисин да жангы кюч ала тебиреген жаз башы сабанлыкъны тылпыуун

да сезмеді, эрттенликде жагъасын кётюрген тёбенгини жылыннганын да эслемеді. Ол кеси ёмюрюнде танымагъан адамны биреуленнге жазгъан къагъытын биринчи кере окъуйду. Шёндио уа ол да эсине келмеді. Лейтенант Дмитро Григорьевич Крепак лейтенант Ортаев Атабий Таусолтановични урушдан ючюнчю классны окъуучусу Ортаев Мурат Атабиевичге жазгъан къагъытын ачып, окъуй тебиреди.

«...Мурат! Сени бу жол жазгъан къагъытыңы мен бек жаратханма. Элде къартны, жашны да юсюнден хапар билдиргенинг ючюн а бютюнда ыразыма, аперим! Бери къагъыт жазгъанда, кесинг шарт билген жангылыкъланы бирин да унута турма, – мамыр жашауну хар белгичиги бизге мында болмагъанча хычыуун кёрюнеди!

Деу Къызыл Аскер туугъан республикабызны фашист ууучлауцладан азат этгенли жыл бла жарым да болмайды. Аллай аз заманчыкъланы ичинде душман салгъан жарала сау бола башлагъан эселе, тауда жашауну биз къайтхынчы окъуна урушха дери болуучусундан да иги этериксиз. Бизни ёсдюрген таулу къартла, кыйналсала да, сизни да юйретирле, биргегизге ишлерге окъуна кюч-къарыу табарла! Сиз кесигиз а – пионерле, комсомолчула! – эрттерек туругъуз, кечирек жатыгъыз, хар иште да таматалагъа болушугъуз. Энди атала бла къарындашла урушну бошаргъа да кёп кълалмагъанды. Гитлерчи фашистле кеслерини ахырыда ууала башлагъанларына ийнанган болурла ансы, алгъынча ёшюн уралмайдыла. Да алай айтханлыгъыма, биз да анга 1941 жылда Къызыл Аскер болмабыз!

Мурат! Сиз Москвадан радио бериулеге хар заманда къууанып тынгылай болурсуз. Алай бек артда ара шахарыбыз этген салют Винницаны жауладан тазалагъланы ючюн бизни Биринчи Украин фронтубузну намысына этилгенин къайдан биллик эдигиз! Ол а алайды, – ол ариу жерни кирли фашистледен биз ариулагъанбыз! Биз энди «Винницачы» деген махтаулу атны жюрютюрюкбюз!.. Кесим да нёгерлерим бла Винницадан бюгюн къайтханма. Казатин деген станцияда тохтагъанбыз. Былайда энтга да юч кюн турлукъбуз.

Мен юйден къайтып, частымы тапханлы бери урушдан хазна чыкълмай келеме. Кёп ууакъ суучукъладан, уллу черекледен да ётгенбиз, кыйырсыз-чексиз сабанлыкъланы орталары бла да баргъанбыз, тёшледен бла сыртладан да аугъанбыз, адам седиретген агъачны, чыпчыкъл ёталмаз кълалын орманланы да кёргенбиз, алай бу Южный Буг черекни тийресича бир жерни да жаратмагъанма. Нек болгъланын билмейме. Ол терен шатык сууну, акъылманны тынгылы хапарыча, сабыр баргъланы ючюнмю, огъесе жагъларыны алай ариулугъу ючюнмюдо – аны айталлыкъл туююлме. Къарам аулаялмаз сюрдюлеге керексиз ашыгъыучу суучукъла неда жауундан сора ары ёшюн уругъа хазыр болуп туруучу ырхы заран тюшюрмесин деп, адамла кеслери ишлегеннге ушаш тёш этекледе, батыу эринледе бла кълаланч созулгъан кълалны боюнларында кёп тюрюлю юлкюле, кълалын чыгълана чырпыла да ёседиле. Ала-

дан кенгирекде уа – бизни тауларыбыздача, нарат терекле! Къалай ариу агъачды ол, Мурат, къалай ариу терекледиле ала!

Мен аллай бийик сыйдам наратланы студент заманыбызда Огъары Бахсандан бир тенгибиз къонакъгъа чакъыргъан эди да, биринчи кере Минги тау тийресинде кѳргенме.

Къоркъма сен, Мурат, урушдан сора, барыбыз да жыйылып, бери да келирбиз (къонакъбай табаллыкъбыз – чынтты фронтчу шуѳхла энди мында да кѳпдюле!), Огъары Бахсанга да барырбыз. Наратланы бирге ушагъанларын кесинг кѳрюрсе!

Мурат! Бюгюнден кѳп бош заманым уруш башланганлы да болмагъанды десем, ѳтюрюк айтмам, – ол а жазгъанымдан да билинеди. Мында жамаутны, аны жерини, жеринде кѳргеними да асыры жаратханымдан, санга аланы айтыргъа болуп, элибизни юсюнден жукъ да соралмадым. Охо да, мен неле соруучуму кесинг бек уста билесе, энтта къатламасам да, элден, хар замандача, толу хапар жазарынга ийнанама. Артда жиберген къагъытында атларын сагъынганларынгы барысына да менден соруп салам айтырса, Мурат!

Юйюрге оноу этген алай тынч иш туююлдо, къыйнала да болурса, не этериксе, «тѳзген тѳш ашар», – дейдиле, хайт де, мен санга бек ышанама! Маратчыкъ да жетип келеди, тапчыкъ юйретсенг, шѳндю окъуна ол санга болуша башларыкъды. Бири бирини акъылын ангылагъан эки къарындаш эталмазлыкъ а дуняда не барды!

Мен кете туруп, ыннака бек къарыусуз кѳрюннген эди. Кесин да, нек эсе да, къуру туюшомде кѳрюп турама. Озгъан кече уа, аллымда тобукъланып: «Мени атанг асыралгъан жерден айырма», – деп жарсыгъаны эсиме туюшген эди да, андан кѳрюннгенди, баям. Ары барлыкъ эдим иш десе, колхоздан арба тилерик болсагъыз да, элтмей къоймагъыз, охому?

Менден келген къагъытланы ыннаны жастыкъ туюбуне жыйыгучунгу да, ол аланы хар къайтарып окъутханындан кѳрюнюрча жерчиклеринде ызлыкъ тарта туруучунгу да манга кесинг айтханса. Мен а энди къагъытларымы юйде къайсысын бегирек жаратханларын сен салгъан белгиледен билirme. Сорургъа унутуп барама: аланы ыннагъа бла Маратчыкъгъа кесингми окъуучуса огъесе анангмы окъуучуду?

Мен келгенли, Маратчыкъгъа ненча харф юйретгенсе? Келишгенибиззни унутма – школгъа барып башлагъынчы, ол окъуй да, жаза да билирге керекди!.. Ол сен манга атларын айтхан окъуучулагъа да къолундан келген болушлугъунгу аяма, – аланы аталары, къарындашлары да жанларын бизни хорламыбыз ючюн бергендиле!..

Хайда, Мурат, сау жолугъушайыкъ!

Ст. Казатин, Винницкой области. Гв. лейт-т Атабий Ортаев».

Крепак алгъа къагъытны къолуна алып ачханы ючюн уяла, арtdан-артха уа, Долинскеде бахсанчы жашлагъа туюбегенинде, кеси айтханлай, учуп барып, ата юйюню арбазына туюшуп къалгъанча къууана окъуйду. Алай фронтчуну «ючмююшюн», болгъаныча бюклеп, жашчыкъгъа къайтармады. Аны къалай эсе да бир къужур сезим бийлеп, жеринден

тепдирмеди. Бир кесек эс жыйгъандан сора уа, ол таулу жашны аны туугъан жерин алай жаратып жазгъан тизгинлерин энтта да окъуп, къарам аулаялмазлыкъ сюрдюлеге, ол Минги тау тийресинде наратлагъа ушатхан агъачха, саркъгъаны акъылманны сабыр ушагъы бла тенглешдирилген Буг черекге да бу элли лейтенантны кёзлери бла къарарыгъы келди. Бусагъатчыкъда ол аны къатына тюшюп къалса, дагъыда къаллай жерлени кёрдюзтюр эди, винницачылары юслеринден къаллай хапарла айтыр эди, юйлерине къонакъгъа да чакъырып, аны жерлешлери Бахсан ауузунда этгенлерича болалмаса да, къаллай украин чомартлыкъ кёрдюзтюр эди ол анга!..

– Къагъытны къайтарсагъыз эди...

Дмитро, бир бек арып таянып, къууанчлы тюш кёрюп, зауукълана башлагъанлай, биреу хыны тюртюп уятханча элгенди. Учуп кетерге кёлленнгени кёзюн жумуп ачхан теркликде эриди. Секирип ёрге туруп, аллында сюелген жашчыкъны башындан энишге сейирсинип къарады. Алгъа андан не излегенлерин айырмады, былайда нек олтургъанын да эсине терк тюшюралмады. Сора бу жашчыкъгъа, аны къарындашчыгына, ауур анасына, къарт ыннасына, элине, миллетине да сынаргъа тюшген азаплыкъ кесини хатасындан болуп, терслигини уллулугъун а бусагъатчыкъда ангылагъанча, жүреги чанчды. Муратны башын сылап, къарындашчыгъынча ёшюнюне къысарыгъы келди. Базыналмады. Бетине къараялмай, къолун инбашына салды. Экиси да, жүкленип, тебирерге хазыр болуп тургъан машинаны да, сехле аллында къангала юсюне чёгюп мугурайгъанлары да къатлары бла тынгылагъанлай, ауур атлай оздула.

Мындан алда бир бирни сынагъан этгенча къарай, ала къысха ушакъ бардыргъан отоуда ундурукъладан сора жукъ къалмагъанды.

Дмитро, терен кючсюнюп, алгъындан эсе уллу да, алгъындан эсе къарангы да кёрюннген отоуну тюбюнде аз эсленнген солдат чурукъ ызлагъа, эрттеден сортюлмеген чырдыда ол къарт къатын сыртындан тюшюп, кёз къакъмай кюрешген эсе да, белги къоялмагъан жерчикге да къарады, тишлерин къаты къысып, башын булгъады. Шуу деп къалгъан къуру отодан чыгъама деп артха бурулгъанлай а, бу жашчыкъны атасын юйлерине чакъырып, украин чомартлыкъ кёрдюзтюрге умут этгени эсине тюшдю да, санлары сууукъсурай, акъыл этди: ол лейтенант, аны туугъан жерин фашистледен тазалагъан таулу киши да кесини туугъан эли Къанатлыгъа Крепакны кёзлери бла къарарыгъы келсе уа!.. Ол да аны мында таулу чомартлыкъ кёрдюзтюрге ма бу юйлерине къонакъгъа чакъырыргъа десе!..

2

Былайлада бу кезиуде тюрлю къанатлы кёп болуучуду, кёк къанатлы жырдан толлуучуду. Шёндю уа кёк тилсизди, солууун тыйыпды.

Сууукъладан къутулуп, энди жылына тебиреген сюрюллюк теш бетле жангыдан терлей башлагъандыла. Жыя тюбюне толкъун къалана

баргъан жукъа седиретилген акъсыл ажгиннге ушагъан тылпыу юслеринде сёдегей жюзеди. Тау башладан кесин жарлагъа, къая жухлагъа, чырпылы тёш ёшюнлеге ышый тюгендирген къар бетли сууукъ туманла ала бла жолугъа, бирге къошула, булгъана-чулгъана, толкъунлаша да, бир тюрсгю бет ала, элге жайыладыла. Иесиз къалгъан юйлени башларына, сабий жюрюмеген тилсиз орамлагъа, алыкъа сюрюлмеген кёгет бахчалагъа, ишленир заманлары жетген жемиш тереклеге да къонады. Алай эл юсюне жайыла келгени анда кёп туралмайды, – сейирсинип, солууун тыйгъан адам кибик, тюз тёппеден къарап, жеринден тебалмай тургъан жаз башы кюн жылытхан хауада мычымай эрийди. Кюн а, керти окъуна кёкде бир жукъгъа илинип къалгъанча, жеринден тепмей тохтагъанды.

Къанатлы элде эртте заманладан быллай сёз жюрюйдю: экилеринден бирлери сау къутулмазлыкъ къанлы душманла жолукъсала, кюн, кёкде барыуун тохтатып, аланы къайсысы хорларыкъ болур деп, сынап къарайды. Шёндю уа аны аллын, баям, таулу халкъы бла ахыр кере саламлашыргъа кётюрюлген таула тыйгъандыла. Неда бу тийрени жамауаты аны жайгъан нюрюн энди терк кёрмезлигин ангылап, узакъ да, къыйын да жолгъа ашыра мычыгъанды.

– Бу... къарт тиширыу... анангы анасымыды огъесе атангы анасымыды, Мурат? – деп сорду Дмитро, жашчыкъны атын биринчи кере айта, кесини къургъакъсыгъан тамагъын жырта чыкъгъан ауазын таныялмады. Ол отоуну нек эсе да артха кенг ачылып къалгъан эшигин артха къайтарып, дагъыда къолун Муратны ёрге жыйырылгъан назик инбашына салды.

– Атамы анасыды.

Халал жүрекли адамны бети огъурсуз болмайды. Ол халны сабий алжаусуз ангылаучуду. Дмитро бла ушакъ нёгер болгъанлы, Муратны жүреги бир кесек жылыннганды. Энди аны соргъанларына жууап бергенде, ауазында тюрт сёлешгени эшитилмейди.

– Ана жууукъларынг а?

– Ала башха элдедиле. Хасанияда анамы жангыз къарындашы барды. Аны да эки къызы, бир жашы.

– «...аллымда тобукъланып, мени атанг асыралгъан жерден айырма деп, бутларымы къучакълап жилягъанды», – деп, Крепак къагъытда жазылгъанны кёлунден окъуду. – Ол... лейтенантны атасы жатхан жерден дегенлиги болур? Огъесе дагъыда бир башха магъанасымы барды?

– Ол мени аппамы юсюнден айтады... «Мени аппа асыралгъан жерден айырмагъыз», – деп, хар заманда тилеучюдю ыннака. Биз Хасаниягъа кёчебиз дегенибизде да, алай айтып тилеген эди...

– Аппанг мындамы ёлгенди? Бу элде?.. Сен кесинг а таныймыса аны?

– Угъай, мен аны кичи къарындашы Бийсолтанны таныйма!.. Мени аппам Таусолтанны уа акъ гвардиячыла ма алайда асхандыла, – деп,

Мурат правленни энишге жаны бла төбен – узакьда Жарыкь Ёзенни кёргюзтдю.

– Нек асхан эдиле?

– Да кызылланы акьла нек асыучудула? – деди Мурат, аллай бир-чикни уа кесинг да ангыларгьа керек эдинг дегенча эшитилди аны жу-уабы. Дмитро алай соргьанына сокьуранды.

– Не кьуллукьда болгьанды сени аппанг... Таусолтан? – Дмитро кесине энтта да жюрегинде болгьан затны сормагьанча кёрюндю.

– Мени аппам революционерди! – деп, жик жиги бла ёхтем айтды Мурат, сора кеси алгьаракь да кёргюзтген жанына сагьышлы кьарап тынгылады. Дмитро аны сагьышларын бёлмеди. – Ол кече аппа кёплени кьутхаргьанды, – деп кьошду Мурат. – Бир нёгери бла кеси жаралы эдиле да, бирсилеге кьачаргьа буйрукь берип, кеслери уа... Кьачханланы аппаны кичи кьарындашы Бийсолтанан кьалгьанлары барысы да башха элледен болгьандыла. Бийсолтан жангыз кьарындашын кьоюп кетерге унамай тохтагьанда, аппа: «Была танымагьан жерлеринде тутулургьа боллукьдула, сен теркирек кьутхарыргьа керексе», – деп тилегенди... Эртгенликде уа... битеу эл кьарап тургьанлай, тьойген да этип, экисин да атлагьа сьойретдирип барып... Бизникиле уа кеч жетдиле...

– Жолдаш командир, айтыргьа эркин этигиз, – деди солдатладан бири, аланы кьатларына жууукь келип. – Хар затны тынгылы этгенбиз, жолгьа чыгьаргьа хазырбыз.

Крепак, сёзлерин бёлгени ючюн ачыуланнганын букьдурмай, анга кетерге эркинлик бергенча, кьол булгьады. Солдат артха бурулгьандан сора уа, сорургьа хазырлагьанын унутханча, кьол аязы бла мангылайын сылады. Чыгьарып, папирос кьабындырды да, бир-эки кере тартып, аны да бир жанына быргьады.

«Що ми робимо, хлопцы?!»² – деп, сорду Крепак ичинден.

Нальчикде ол огьурсуз капитанны, ростовчу майорну да ауузларындан эшитгени Крепакны кесин юйретген, кесин ёсдюрген жашаудан билгенине, кьанына сингнген терен ийнаныууна да чьырт келишмей эди. Анда биргелерине олтургьанда, кёзлерине кьарап, бери, таугьа келе, жолда уа – ичинден ала бла тохтамай андан даулашханды ол. Бир жанындан Кьанатлы элде кёргени бла кьысталып баргьанладан эшитгени, экинчи жанындан а – фронтчуну тёшекде анасын, туумагьан баласын да кёчюрюрге тьюшгени аны дунияда тьюзлюкню ёлюмсюзлюгюне ишекли этгенди.

«Шёндюге дери мен бу дунияда жашагьан болмам, эшта да!»

– Биреуден кесин кьутхарыргьа тилемей, анга ажалдан кьутулургьа буйрукь берген – уллу батырлыкьды! – деди Мурат терен сагьышда, кёпню кёрген, кёп сынагьан адам кесинден кичиге толу ийнанган затыны юсюнден хапар айтханча.

² Неле этебиз биз, жашла?! (укр.)

Дмитро Муратха, башын чайкъай, сейирсинип къарады. Ол аны алыкъа жукъ ангыламагъан сабий жашчыкъ сунуп тургъанды. Былайда къарт Чопайны битеу къарт, жаш да ашап-ичип бошап, солургъа олтургъанларында айтханы эсине тюшдю. «...Кеси аллына кийинала эсе, ол сабий туююлдю – эрди. Къыйынлыкъ келгенде уа, эл намысын эр сакълайды, – деген эди Чопай. – Батырны, къоркъакъны, намысны малтагъан, экибетни туудургъан да – заманды. Аллай заман келмесин элиме!» – деп тилеген эди ол акъылман таулу. Быллай жашчыкъланы гитчеликлеринден окъуна кишилике, адамлыкъгъа, намысха да чопайла юйретедиле – тынгылы, ёмюрлюк билим бередиле ала! Бек ахшы билим!

– Аппангы кичи къарындашы уа? – деп сорду бираздан Крепак.

– Бийсолтан!.. – Тансыкълап, ёхтем айтды Мурат аппасыны къарындашыны атын. – Аны таныгъанладан бир адамчыкъ да ийнанмайды, мен да ийнанмайма! – деп, къаты сёлешди сора Мурат, жумдурукъчугъун да къаты къысып, ол бусагъатчыкъда аны жанлы болмаса, Дмитро аны аппасыны къарындашына, аны сюйген, ышанган адамына уллу къыйынлыкъ сынатырыкъча. – Ол душман туююлдю! Бийсолтанны бек сюйюучю эдиле, аны этген игиликлерин шёндю да унутмагъандыла... Мени атамы да, аны биргесине окъугъан бирси жашланы да Бештауда устазла хазырлагъан институтха ма ол жиберген эди...

– Къайда ишлеучю эди кеси уа? – Крепак Бийсолтанны бусагъатда къайда болгъанын Муратны айтханындан сормай ангылады.

– Нальчикде...

– Кесинг а унутмай турамыса аны?

– Мен аны бир заманда да унутмам! – деди Мурат, ант этгенча. – Ол келген сайын бизге къаллай бир адам жыйылыучу эди!.. Жууукъла, къоншула, бош танышла да... Отоугъа сыйынмай, ма бу арбазгъа чыгъып, былайда ушакъ этиучю эдиле. Бийсолтан аркъасын былайгъа тиреп, бирсиле уа былайлада – кими олтуруп, кими да сюелип... – Мурат, айланып, бери жыйылгъанланы къалайлада олтуруучуларын кёргозтюп къайтды. – Ала хар затны юсюнден да соруп, ол барысына да жууап берип... Сюелип болса, къоюнуна алып, башымы сылай, олтуруп болса уа – тобугъуна олтуртуп... Сора эрттенликде уа: «Келчи, Мурат, аппангы шауданындан бир суу ичип къайтайыкъ!» – дер эди да... биз экибиз да... – Жашауну адам энди къатланмаз зауукълу сабийлигин эсине сукъланып тюшюргенча, Мурат, кёзлерин къысып, башын чайкъады, – жаланда экибиз!.. Не ыннаны, неда... кишини да биргебизге элтмей, – экибиз!..

– Не шауданды ол? Лейтенант... Ортаев аны юсюнден жукъ жазмайды.

– Хау, жазмагъанды, алай... аны бирибиз да унутмайбыз! Сиз окъугъан эсегиз да, ол жерчиги эсигизде къалгъан болмаз, – атам ыннаны Жарыкъ Ёзеннге жюрюялмагъанын эсгереди. «Ары барлыкъ эдим иш десе, колхоздан арба тилерик болсагъыз да, элтмей къоймагъыз, охому?» – деп, соргъаны жаланда Ёзеннге элте туругъуз дегенлиги тую-

юлдю. Ол манга «Мени анама, кесинги ыннанга, аппангы шауданындан суу ичире тур!» – деген тилегиди, мен атамы сёзлерин алай ангылайма! Бери суу келтирирге угъай, ыннаны ары элтирге керекме...

– Аперим, Мурат!.. – деп махтады Дмитро аны, алгъаракъдача, ёрге кётюрюп, жюрегине кысарыгъы келди, болсада алай этмеди, аскерчиле этиучюча, бош махтап кьойду. – Аперим! Фронтчуну кьагъытында бир тюрлю сылтау бла жазылмай кьалгъан тизгинлени да ангыларгъа керекди!

– Ары арба бла элтсек, бери, бир тюрлю болушлукъ да излемей, кеси окъуна кьайтыучуду, – деди махтау сакъламагъан Мурат, уялыракъ да болуп. – Тюз кёзлеринден ауу кетгенча болуучуду.

– Къалайдады... ол шауданыгъыз?

– Таусолтанны шауданы! – деп тюзетди Мурат. – Мындан Черек боюнуна тигелеп бара ол тик кьыланч жолдан озгъанлай, сол жанына бурулуп, бир жюз жарымы атламда былай бир уллу акъсыл состар таш барды, – деп, Мурат ол ташны уллулугъун кьолу бла кёкде ызлап кёргюзтдю. – Кесине да Состар деп кьоюучудула. Ма аны Ёзеннге айланган аллы узунуна дери сууланып туруучу эди дейдиле. Аппа тюз таш аллы мангылайчыкъны зылдысын кьобарып, дагъыда кьарыш тенгли теренликге кьазып, таза суучукъ бёлюп башлагъандан сора уа, тегерегин да ариулап, эки жанына, жолоучула олтуруп солурча эки тыммыл таш да салып кетгенди. «Эрттенбласында келип кьарасам, Состарны тюбюнден бёркюп чыкыгъан суучугъум черекге дери кесине жол ызлап тургъанын кёрдюм!» – деп сейирсинген эди деучюдю ынна. Ол эртте, бек эртте, революциягъа дери болгъанды. Чирик кёлде кьозгъалыуладан сора³. Аппаны да биринчи кере ол заманда тутхан эдиле...

– Мурат! Му-ра-ат! – деп кьычыра, эки кьулакъ артында да эки кьысха базыкъ эшмечиклери ёрге секире, Муратны кесинден аз гитчерек кьара шинли кьызчыкъ талакъ солуу эте жетди.

– Надька?! – Мурат кьызчыкъны былайда кёргенине асыры сейирсингенден, айта тургъан хапарын да, аллында лейтенантны да бир жолгъа унутханнга ушады. – Ким бла келгенсе?

– Мурат! – Надя аны сорууун эшитген эсе да, жууап бермей, кьолчукъларын артха букъдуруп, башын да бир жанлы тутуп, бир кёзчюгюн да кьысып, тюбюнден ёрге шёндю мени бери нек келгеними билемисе деп соргъанча кьарады. – Мурат, мен ма муну санга береме! – деп, кюн кюйдюрген ариу бетчиги кьызара, кьызчыкъ Муратха алыкъа кьыйылмагъан, жаммызында алтын жазыуу болгъан узун кёк карандаш узатды. – Химическийди! – деп ангылатды кьызчыкъ.

– Сау бол, Надя!.. Алай... не этерикме энди мен аны?..

– Жолдаш лейтенант! – деп сёлешди биягъы солдат. Аны базыкъ зынгырдауукъ ауазы сабийлени элгендирди. – Кечгинлик тилейме, алай бизден кьалгъанла майданда э э... э... сакълайдыла!..

³ Черек ауузунда кьозгъалыула 1913 жылда болгъандыла..

Надя бла Мурат, кѣзчюклери кѣоркѣуулу жана, абызырагъан солдатха бла ачыуланган лейтенантха кезиу соруулу кѣарадыла.

Таурухлагъа ийнансакъ, бурунгу Элладаны бек кѣарыулу уланы кеси ёмюрюнде бир кере хорлатханды, – жаланда аякълары туугъан жеринден айырылгъан сагъатда хорлатханды.

Ёмюрлюк терекни кѣабугъун кѣобаргъанча, Къанатлы элни туугъан жеринден айыргъандыла.

Тамал ташы заманлада салынган, тау ёшюнюнде кѣуш уяча тургъан Къанатлы эл машиналагъа мингенди. Эри урушда, кеси уа Надя бла Володя деп эки сабий ёсдюрген орус устаз Надежда Дмитриевна Гавриковадан сора кълмай, битеу жамауат. Туугъан жылын эртте унутхан акъсакълла да. Танг атхынчы нек тургъузгъанларын ангыламагъан жаланаякъ сабийле да. Жашлары бла туудукълары кѣара кийдиргенле. Ана болгъунчу, кѣара кийгенле. Алыкъа ау тубюне да киргинчи, кѣара кийгенле. Ёксюзле. Энди ёксюз боллукъла. Урушдан жаралы болуп кѣайтханла. Урушда жоюлгъанлары ючюн дерт жетдирирге заманларын сакъларгъанла. Болуна тургъаннга ийнанмагъанла. Барысы да машиналагъа мингендиле. Жамауат жолгъа чыкългъанды. Эл артда кългъанды. Кѣабырла артда кългъандыла. Алларында – кѣпкюнлюк, кѣп тюрлю жолла...

Аны кѣатына эки тиширыуну олтуртханын артыкъ жаратмаса да, шофёр ичинден, тышындан да лейтенантха жукъ айтмады. Майданга да бурулмай, бюгюн танг ата, Черек жагъласында элlege юлешинген жерге дери тохтамай барыргъа буюруп, кеси жашчыкълла бла бирге машинаны машокла, хапчука къланган кюбюрюне мингенине уа ыразы болду.

Ахырысы бир кѣужур адамды бу лейтенант! Нальчикден чыкългъандан сора, ол Жарыкъ Ёзен дегенлерине жетип кългълынчы, ауузундан сѣз чыгълармагъанды, тишлерин кѣаты кълсханлай, бети минг кере тюрлене келгенди. Кесине берилген буйрукълнуму жаратмагъанды, огълесе анда киши бла сѣзмю болгъанды – бар да сор! Мында да бу кѣчюрюю ишге бирси таматалача ёшюн уруп кѣатышмагъанды. Битеу этериклерин болушлукълчуларына атып кѣойгъанды. Керти, ол эки старшина бла сержантлагъа алай кѣатылыкъл этмегиз деп уруша-уруша уа тургъанды. Кеси «бизни» юйден башха арбазгъа кирмегенди.

Быллай лейтенант бла урушда бек игиди!.. Кеси уа, сау къллыкъл, бу жазыкъл юйюрге бир иги болушду: ашыкълдырырны орунуна, солдатланы жиберип, бирсиле юч-тёрт юйюрге алдырмагъланны жюклетдиргенди. Ол жашчыкълны да кесине юйюрсюндюрюп, не кѣадар хапарлашдыла! Ол арбазда олтуруп окълугълан кѣагълтыны юсюнденми сѣлеше болур эдиле?.. Элде жюрек чанчдыргълан кълчырыкъл-хахай чыкълмагълан арбаз жокъл эди, была уа кѣуруда тынгылагъланлай тургъландыла – не бир уллу кълыйнылыкъллары барды, неда кеси терсликлерин биледиле...

– Алайда... ол шауданыбызны кьатында бир тохтаса эди, амал бар эсе, келин, – деп, Жулдузхан, зыгырлы-ташлы тешню ёшюню бла жарылгъан тик кьыланч жолгъа жетип, энишге айланганлай, гырхы кьолчугъун алгъа созду.

Келин кьайын анасына, былайгъа жетгенибизни да кьалай эследи дегенча, сейир этип кьарады. Шофёр да, ол жол сагышларын бёлгенин артыкъ жаратмай, не айтады деп соргъанча, башы бла Жулдузханны кёргюзтдю. Келин кьайын анасыны тилегин орусчагъа кечюрдю, суусап болгъанын айтды. Юйден бусагъатчыкъда чыкыгъан ушайбыз да, не тюрлю суусап болууду бу дегенлиги болур эди, башып да бир жанлы этип, тюр эрнин чюйдю, экинчи кере уа тилетмеди. Кьыланч созулгъан жол бошалып, тюзюрекке кьутулгъанлай окьуна, машинаны тыншчыкъ тохтатып, лейтенантха сёлешди.

– Жолдаш лейтенант, бу кьарт кьатын суу ичеригим келгенди дейди, не этебиз? Тохтайыкъмы?

Терен кючсюнюп, ичинден: «Ах, солдат, друже мий, як би ти знав, що це за стара женка – по иному тоди б говорив»⁴, – дей, Крепак машинадан секирип тюшдю. Аланы ызындан Мурат да секирди. Жашны кьаты бла чабып озгъанын кёрюп, артха кьайтып, Дмитро Маратчыкьны, кьолтукьларындан тутуп, машинадан алды. Ол экиси жетгинчи, Мурат анасына бла ыннасына тюшерге болушду. Тик тешден кьутулгъан «студебеккерле» уа, жолдан чыгып, тохтай башладыла. Аланы кьатларына жетген, алларына ётген машиналадан да кишиге тюшерге эркинлик бермедиле.

Жулдузхан, аякьлары жерге тийгенлей, чёгелеп, гелеуню бир эл чакьлыгъа кётюрюлген жангы жашил кырдыгын ийисгерге ийилгенча, тохтады да, бир кесекден аркьасын кьыйналып тюзетди. Кьатында сагъайып сюелген Муратны инбашына таянып, терен солуп, эсине иги зат тюшгенча жарый, тюгенген кьолу бла азгъан бетин сылай, алгъа таукел тебиреди. Алай узакь баралмады, абынган этгенча сюрюшюп, туудугъун кьучакьлады. Аланы ызларындан кьысха келген Дмитро сермеп Жулдузханны билегинден тутду. Ючюсю да, ауузларындан сёз чыгъармай, жолдан ётдюле.

Шауданнга жууукьлашханлай, Жулдузхан, тохтап, экисин да, сиз былай мычыгъыз дегенча, аз артха тюртдю. Кеси уа, барып, акьсыл Состарны тансыкьлап, кьол аязлары бла суюген адамыны бетинча жумушакь сылады, эки жыягъын да ташны зыбыр жаммызына кезиу тийирди. Артха туракьлап, Состаргъа кьарай кетди да, тегерегине айланып келип, шаудандан айырылып, олсагъатдан ён ачып, ууакь акь зыгырны юсю бла акьсыл толкьунчукь эте башлагъан суучукьну эрининде чёкдю. Женглерин да кьайырып, башында кьара жаулугъун да мынгылайындан артха тюртюр, кьол-бет жууду, ашыкьмай, абидез алды.

⁴ Эх, солдат, шуёхум, аны кьаллай кьарт кьатын болгъанын билсенг, башха тюрлю сёлешир эдинг. (укр.)

Дмитро бла Мурат Жулдузхан кьоюп кетген жерлеринден тепмедиле. Аланы кьатларына киши келмеди. Жулдузханны келини, жашчыгыны кьолундан тутуп, арлакьда сюеледи. Бирси кёчгюнчюле да, бир бирлерине жер кьоя, машиналадан боюнларын созуп кьараргьа кюрешедиле. Аскерчилени уа кимлери тютюн букьулата, кимлери да экеу ушакьгьа кирип сакьлайдыла.

Жулдузхан, неле эсе да шыбырдай, тегерекге, кёкге да бир кьарады. Сора, келип, шауданны жолгьа айланган жанында кьаралдым тыммыл ташха чёкдю.

– Бу таш аныкьыды, – деди Жулдузхан. – Ол мынга, мен – а бирси ташха олтуруп солуучу эдик. Иги солугьунчу, суу ичерге кьоймаучу эди...

Жулдузхан, биягьыча, белин тюзетмей, шауданны бирси жанына ётюп, алайдагына ушагьан тёртгюл тыммыл ташха тынгылы олтурду.

– Былайгьа тигелесек, бу ташха уа, мен тура, кишини да дауу болмаучу эди, – деди ол, биргесине айланган ушакь нёгерине не заманны эсе да хапарын айтханча.

Жулдузхан, кьолларын шаудан суугьа тийире, артха сылагьан биринчи жаугьан кьардан акь чачын жаулукь тюбюне букьдурду. Женглерин да энишге бошлап, женг тюймелерин этди. Ауазын эшитдирмей, кьуру эринлерин шыбырдата, жангыдан дууа окьуду. Эки ууучу бла да юч кере ийилип, суу алып ичди. Кьолун-бетин дагыда сылады. Сора, башын аз кьымылдата, шауданнга кьарай кетип, олтургьан жеринден ёрге женгил турду да, ауузун да хауа жетишмеген адамча уллу ачып, терен солуп, артха тыншчыкь аууп башлады.

Кьарт тиширыуну этгенлерине кёз кьакьмай кьарап тургьан Крепак шауданны башы бла секирди. Ол Жулдузханны сермеп кьолуна алды. Аны кьатында сюелген Мурат а сархош болду, жеринден терк тебалмады. Ыннасыны башы артха кетип, санлары энишге жумушакь салынганларын кёрдю, не болуп кьалгьанын ангылады.

Жулдузханны башха жолгьа атланганын кенгден кьарагьанла да ангыладыла. Олсагьатдан машиналадан тюшалгьанла Жулдузхан таба чапдыла. Солдатла, сабыр ушакьда букьулата тургьан тютюнлерин атып, тегерекни алдыла. Шофёрла да, автоматларын алып, кабиналадан секиришдиле. Алай ала бир кишини да тыялмадыла. Кёкге айландырып, ушкокла бла, автоматла бла да кьыстау атдыла, кьычырдыла, жаныдыла, алай алагьа тынгылагьан болмады. Окь атыу чапханланы аллары Состаргьа жетгинчи тохтамады, тиширыула жияй башлагьандан сора уа, бир кесек селейип, анда-мында атыла кетип, ахырыда тохтады. Ол заманнга Муратдан аз эслирек жаланбаш жашчыкь, ашыгьып, кьара жамычы кётюрюп жетди.

Кьартла Жулдузханны ёлюгюн жамычыгьа салдыла, юсюне да кьайсы эсе да узатхан кьара жаулукьну жайдыла. Жаулукь кьыйырларын ауузларына басып, ауазларын ачыкь да чыгьаралмай сарнагьан

тиширыулары орталары бла ётюп келип, келин къайын анасыны баш жанында чёкдю.

– Быллайда бизни былай жайып кетерге къалай базындынг, ын-нака?!

Бир кесекден Алибий, сау кьолу бла жингиригинден тутуп тургъузуп, келинни шауданны ары жанында тохтагъан тиширыулагъа элтди: адет тиширыулары быллай ишге къатышдырмайды. Салны къатына къартла келдиле, бирлери дууа тутдурду. Ала дууалап, сора кьол аязлары бла бетлерин сылап да бошагъынчы, тюбюнден къаты келген «студебеккерни» гюрюлдеген тауушу чыкъды, бир кесекден а солдатла жюкленген машина кеси да кёрюндю. Ол къатларына жетгинчи да сакъламай, Крепак машинаны аллына чапды. Кабинадан секирип тюшген офицер бла ол, жыйылгъанланы кёргюзте, Жарыкъ Ёзен жанына кьол ойната, кёп сёлешдиле. Состар таба да бир тебиредиле, дагъыда тохтадыла.

– Мени бери жибергенлени алларында бу эл ючюн мен жууаплы-ма! – деп, къаты сёлешди Крепак.

– Жууап да берирсе! – деп жаныды артда келген.

– Берирме! – деди Дмитро, кьолун да аны бла мени кьоркъуталмайса дегенча силкип. – Былайда акъ гвардиячы башкесле асхан революционерни къатыны, кызыл аскерчи офицерни анасы ёлгенди. Аны битеу анга тий-ишли, намыс бла асыраргъа керекди! – деп кьошду.

Офицер аллай зат эшитирме деп тура болмаз эди – жукъ да айталмады, кёзлери ачылуу жаннганлай, ауузу уа, андан сёз тёнгерерни аллында кьурушханча, кенг ачылгъанлай кьалды. Экиси да, бир бирни сынагъан этгенча, бетлерине къарагъанлай кёп сюелдиле. Сора, тюз алай тынгылагъанлай, эки жанына айырылдыла. Солдатлары да тюшмей, мотору да ёчюлмей тургъан «студебеккер» артха айланды да, терк окъуна кёзден ташайды, тауушу хауада эриди. Бушуугъа жыйылгъанла ол жанына арт бурдула.

Дмитро, келгенлей, ётюп барып, мугурайып Состаргъа таянып тургъан Муратны кесине тартды, башын сылады. Ол да, ыразы болуп, анга кысылды, белинден кьучакълады, кючсюндю, жилигъан а этмеди. Къартланы бек таматалары алда, аны ызындан а билегин къара быстыр бла боюнуна тагъып – Алибий, эки таякыгъа таяна – Малкъарбий, дагъыда аскерчи кийимлери бла кими – бутсуз, кими – билексиз, кими да – госпиталь тёшек аздыргъан арыкъсуу кишиле келип, аллында тохтап, кьолун къаты тутуп, Крепакга ыспас этдиле. Не элни атындан кьолун тутхан къарт, не госпитальладан къайтханланы бири ауузундан сёз чыгъармады. Бир жукъ Крепак да айтмады.

Жулдузханны жамычы бла кётюрдюле.

Мурат да таматаланы биргелерине къабырлагъа кетди. Тиширыула бла сабийле машиналагъа къайтдыла, кёчюрюучюле алгъаракъдан да анда эдиле. Крепак, Маратчыкыны да кьоюнуна алып, Жулдузханны келинини къатына келди. Бир кесекден шаудан тийресинде киши кьалмады.

«Ненча нёгерими, танышымы, ары дери кёрмегеними да асырагъанма, ненчасын а асыраялгъан да этмей кетерге тюшгенди! – деп сагъышланды Дмитро ичинден. – Аланы ёлюмлери жаланда ачыуландырып, къан къайнатып, дерт жетдирирге чакъырып тургъандыла. Алай туююл эсе да, алай суннганма. Лейтенантны анасы уа... Быллай ишге алгъаракълада тюбесем, ёлюмсюз жан жокъду дуняда, – жашарын жашады, ауушду да кетди деп къояргъа да болур эдим, ким биледи. Бу ынна уа манга, аууз ачмай, кесине хурмет этдиргенди, бетиме къарамай, кесин суюдюргенди!»

Крепак ол сезимлени адамлыкъ, кишилик да сыналгъан къыйын кезиуде бу таулу миллетни хар тюрлю жанындан кёргени, аны кёз аллында болуна тургъан ангына сыйынмагъан терсликге къажау сюелген адамлыгъы туудургъанын а билмейди. Былайда къарт анагъа, бу юйюрчюкге, тау элчикге да башха кёзден фронтчуну къагъыты, таулу революционерни туудугъу Муратны хапарлары къаратхандыла, баям. Алай ол акъыл Крепакны эсине келмейди. Чынтты адам – ол намысы къабыл кёрген адамлыгъын этгенди.

Дууачыла бир сагъат тенгли бирден къайтдыла.

Жулдузхан Къанатлы элде жерге жууулмай кебинсиз салыннган биринчи ёлюк болду. Артда – къыйырсыз жол узуну асыралмай къаллыкъла дууасын окъуй барлыкъ ёлюк. Элдерине термиле, жашар жерлеге келип тохтагъандан сора да, аны тауда къалдыргъан къадарына кёпле сукълана турлукъ ёлюк. Къанатлы элни ачыкъ жарасы...

...Тюнене ингирден бери сауулмай тургъан ийнекле къутургъан этгенча ёкюредиле. Къойла бла эчкиле, къозула бла улакъла да алагъа къошулуп, ауузларын жапмай макъырадыла. Итлеми, чорбатлагъа чыгъып, эрттеден ашсыз айланнган жыйын бёрю кибик, улугъанлары, жан-жанындан борача ⁵ къатлана, узакъ тунукъ тауушча эшитиледи. Ала бары да элни иесиз къалгъаныны жилиуун этедиле. Алай энди ол жилиуну къысталып баргъанла эшитмейдиле – ауур жюкленнген «студебеккерле» битеу тауушланы къулакъ зууулдатхан гюрюлдеулери бла тунчукъдурадыла. Къысталгъанла, кёчюрюучюле да ауур тынгылап барадыла. Жангыз бир адам да аллында олтургъаннга башын кётюрюп къарамайды.

Бу санап-сансыз «студебеккерле» шёндю, аскер алгъа алай таукел терк баргъанда, не къадар жараулу жумуш тамамларыкъ эдиле! – деди Дмитро кеси кесине, бир тюрсге чыгъа баргъан кючлю мотор тауушха тынгылай. – Бери бу ауузгъа биз ненча машина бла келгенбиз!.. Бу гитче Къанатлы элчик отуз бир «студебеккерге» сыйыннганды... Хар бири юч юйюрню!.. Що ми робимо, хлопцы?!» – деп къатлады Крепак.

Тюненели да сагъышла ийлей, сылхыр этген Крепак колоннасы тохтап тургъанын эслемеди.

– Командира ко мне! – деген ачыуланнган ауаз эшитилди.

⁵ Бора – тауушну бир жерге жетип артха къатланнганы (эхо).

– Лейтенанта Крепака к майору Тупину! – деди бирси ауаз.

Нек чакьыргъанларындан хапары болмагъан Дмитро, Муратха да, сен былай тур деп, белги берип, машинадан секирип тюшдю. Жарыкъ Ёзенде бир да «студебеккер» кёрюнмеди. «Эртте келгендиле, – деди Дмитро ичинден. – Биз кёп мычыгъанбыз. Да башха амал да жокъ эди».

Жол жанында эки «виллис» турады, аланы кьатларында да – эки майор. Дмитро ол энкаведечи кийими болгъан – Тупин, бирси уа – «таулуланы кесинден эсе иги таныгъан» ростовчу Ростов болгъанын ангылады.

– Бир юйюрге он-онбеш минут тамамды дегенми эдим мен санга? – деп сорду майор Тупин.

– Хау.

– Сен а?!

– Мени уа сагъатха кьарар заманым болмагъанды... – деди Дмитро, туююшюрге хазырланганча, кьайырылып.

Башын бир жанлы тутуп, кёзлерин да кьысаракъ этип, жаякъ сингирлерин кьалтырата, майор Дмитрону бетине кёп кьарады.

– Не тукьум «аскерчилеге тийишли хурмет бла асыраула» эте айланаса сен мында? – деп сорду ол.

– Ол ауушхан тиширыуну эри революционер болгъанды, жашы уа – гвардияны лейтенантыды, жолдаш майор!

– Кьаллай революционерледиле ала, не гвардиячы хапарды ол! – деп, неден эсе да кёлю чыкьгъанча сёлешди майор. – Бизни бу кьырал магъаналы ишибизге болушургъа быллайладан башха офицер табылмаймы эди? – деп, ачыуланып кьарады ол майор Ростовха.

– Быллайладан башхала саулукълары болгъанладыла, ала барысы да фронтха кетерге итинедиле, – деди майор Ростов. – Лейтенант Крепакча урушха тебиреген батыр офицерлени да кюч бла жолдан кьайтаргъанбыз...

Майор Ростовну жууабы Дмитрону бек сейир этдирди. Майор Тупин а аны сёзюнде, ауазында да болгъан магъананы ангылагъанча кёрюнмеди. Болсада, майор Тупин, муну аллындача, жаякъ сингирлерин кьалтырата, офицерлени багъаларын бичгенча, экисине да кезиу кьарады.

Майор Тупин, артха хылыф бурулуп, «виллис» таба атлагъанлай, аягъы артха учхалап кетип, тобугъун жерге урду. Ачыгъанына тёзалмай, тёшекге киргенде болмаса, кьолундан ычхындырмаучу планшетин да тюшюрюп, артха чёгюп, тобугъун кьучакълады, эки жанына аууша, ынычхады. Ростов бла Крепак, жарсып, болушургъа чапдыла. Майор а, алайда жыйылгъан сыйдам ашыкъланы кёрюп, ол ариу сюеклеге кёз акъларын айландырды, тегерегине офицерлени айыппар зат излегенча кьарады. Аладан узакъ болмай, тюз орталарындан жырылып, башлары ачылып, атылып кьалгъан кьуш жастыкъланы тюклери бара, жол жанлада тюртю юлкуюлеге кьона да, арлакьгъа уча тургъанлары, аладан тёртбеш атламда уа кийим тикген машинагъа да кёз жетдирди да, секирип

ёрге туруп, офицерлени юслерине айланды, сабийчиклегеча кычырды, битеу ачыуун аладан алды. Къатларына жанлай келген шофёру, артха айланып, аякъ бурунлары бла атлай кетди.

– «Зингерле»⁶ жюклей кеч къалгъандыла была! – деп, ростовчугъа къарап тургъанлай, бармагъын Крепакны ёшюнюне тиреди, – Тёшек-ле, жастыкъла да жюклеп, курортлагъа элтедиле бандитлени!.. Мында эталгъанларын этип бошагъандыла, энди аланы курортлада солутургъа керекбиз! – дегенни айтып, къулакъланы зууулдатхан сылыкъ аманла айтып, сир болуп тургъан офицерлени жийиргеннген къарамы бла аякъларын-дан башларына дери ёнчеледи. – Нальчикге жетгенлей, экигиз да Наркоматха келирсиз! – деп, аллында ашыкъланы чурукъ буруну бла уруп, узакъ чартлатды. Сен а, лейтенант, ашыкъланы да жыйдыргъан эт, таулу сабийчикле аланы бек сююючюдюле, детсадла зат ачдыралсанг, ары берирсе!

Аны кычыргъанын, жаныгъанын да Крепак эсине алмады.

Мурат, ызларындан келген «студебеккерлени» башлары бла узакъда къала баргъан таулагъа къарай олтурады. Башына бир тюрлю башха сагъыш келмейди, шёндю аны ачыкъ жарасы – ыннасы Жулдузханды. Жеринден айырылыуну ачылыгъын да ангыламайды. Ол сезим келирге алыкъа эрттеди. Мында элине, бу тау ауузгъа, таулагъа да тансыкълыкъ артдаракъ келип тебирерикди, богъурдагъындан да жылла озгъандан сора тутарыкъды. Эмилик шорха сууланы, тара шауданланы, ишхилди тёшлени, салкъын дорбунланы, къая ёшюнледе къуш уяланы, кёкде къушну, сууда ылышыкны да тюшюнде кёрюп, тюнюнде эсгерип артдаракъ башларыкъды. Бюгюн а аны кюйдюрген ыннасыны ёлгениди.

Ол анга шёндю ауур анасыны бла Муратчыкъны юслеринден окъуна сагъыш этерге къоймайды. Аны акъылы андады, Къанатлы элинде.

Жарыкъ Ёзен артда, узакъда къалды. Кючлю «студебеккерни» къулакъ зууулдатхан ёкюрюую бир тюрлю башха таууш эшитдирмейди. Суу саркъгъан ыздан айырылмай, Черекни боюну бла келген ташлы жол бийикден-бийикге асыры бек да эсленмей кётюрюле келип, онг жанында кысыр къаяланы этеклеринде хар жаз башы сайын ташы артыла, сугъарыла туруучу тёшлеге чыкъды. Ауузда ууакъ элчикле да къарамдан ташая башладыла. Кёз къакъмай, артха жютю къарай келген Мурат жүрексиннгенин тыялмай кючсундю. Сора, къургъакъсып, бирге жабышып тургъан эринлерин жыртыргъа къоркъгъанча, ауузун тынч ачды.

– Сау къал! – деп, шыбырдады ол.

Муратны тау аууз бла саламлашханын Дмитро жүреги бла сезди. Кесини таулу жаш нёгерчигин инбашларындан къучакълап, бир ариу сёз айтып, жапсарлыгъы келди. Алай, адам тилде туугъан жеринден айырылгъанны жапсарыр сёз болмагъанын ангылай, кеси да терен кючсунюп къойду...

⁶ «Зингер» – кийим тикген машинаны атыды.

Дмитро кезлерин тауладан алмайды. Ала узайгъан къадар, таула анга бийигирек да, болгъанларындан эсе деменгилирек да кёрюнедиле. Ол жаланда табийгъатны юсюнден сагъыш этерге кюрешеди, адамланы, ма бу жанында олтургъанланы окъуна, акъылына келтирирге къоркъады. Ала анга олсагъатдан эсгериуле туудуруп башлайдыла.

Жолгъа чыкъгъанлай, кесин айыплыгъа санагъан, алай ол бойсунган аскер борч бла байламлы этерге тюшген ишини юсюнден анасына тарыгъып тебиреди да, шаудан къатында ууучу бла суу иче тургъан Жулдузхан кезюне кёрюнюп къалды. Сора андан а, дуппурлу-чунгурлу теш башында жайылгъан акъ жүн юсюне окъа бёркле тизгенча, къар басхан бийикледен да ёрге кётюрюлген тау тёппелени санаргъа кюрешип, кючден айырылды. Узакъда агъаргъан тауланы, жол тюрбюнде теренден шорха таууш этген акъкёмюк Черекни да къоюп, Дмитро жолну бирси жанында жашил бет ала башлагъан къалын чынар агъачха къарады. Алайлай лейтенант Ортаевни къагъыты эсине тюшдю да, жүреги чанчды.

Тардан чыкъгъандан сора «студебеккерлени» тик ёрге кётюрюлгенде «ынычхагъанлары», жол жингирик бурулгъанда, жаныгъанча ёкюргенлери бла энишге айланганда, женгил «чючгюргенлери» да тохтагъанды. Энди ала, къыланч болса да, тюз жолну барадыла, тауушлары да къулакъланы алай бек зууулдатмайды. Ушакъ этген жокъду, жукъ айтырыгъы келген да кёрюнмейди. Къысталгъанла, машина сайын олтургъан солдатла да терен сагъышдадыла.

Къанатлы элни «элтген» колонна бир заманда Бабугент элни аягында «Дом Совет» аллында тохтады. Кимле санларын тюзетирге, кимле да бир башха сылтаула бла – машиналадан кёпле тюшдюле. Олсагъатдан аланы къатларында солдатла да сюелдиле. Былайда да ушакъ къабынмады.

Кишиден жукъ сормай, Дмитро алайдан да, узакъгъа созулгъан колон-наны бирси жанына ётюп да артха бла алгъа сагъайып къарады. Кесинден окъуна букъдурургъа кюрешсе да, ол бутсуз сержант бла билеги ёшюнюне тагъылгъан тамата лейтенантны излегенин ангылады. Аланы бири да кёрюнмеди. Къайтып келип, Муратны машинадан тюшюрюп, ары бар дегенча, кабинаны кёргюзтдю. Мурат кабинаны эшигин ачханлай, Маратчыкъ анасыны къоюнундан ийилип, къарындашыны къулагъына шыбырдады да, ала экиси да алайда таш артына ташайдыла. Анда кёп да мычымай, Маратчыкъ, ана сютюнден тойгъан къозучукъча ойнакълай, къайтды, бир кесекден а, сагъышлары башын кётюрюрге къоймагъан жашаулу адамча, сабыр атлай келген Мурат да кёрюндю.

Холам Черекни боюнунда эки-юч жерде солдатла ашай-иче олтурадыла, аскер машинала мамыр жамауатны жүклеп келгенлерине сейир этгенча уа кёрюнмейдиле, ишлерин да бёлмейдиле. Бир заманда колоннагъа жууугъуракъда олтургъанладан биреулен айырылды да, къыйырда машинаны сакълагъан солдатдан неле эсе да соруп, тютюн букъулата,

сыннган бутагы энишге салыннган терекге таянып турган Дмитрогъа чабып жетди.

– Жолдаш лейтенант, былайда госпитальдан шендю кьайта келген бир жаралы солдат барды, таулуду, жер табыллыкъ эсе, аны да миндире барсагъыз эди, – деп тиледи ол, сёлеширге эркинлик алгъандан сора. – Солдат бери бусагъатлада жетгенди, элин а эрттенли кёчюргендиле.

– Бери миндиригиз, – деди Дмитро, кеслери келген машинаны кёр-гюзте.

– Жолдаш лейтенант, кечгинлик тилейме, – деди биягъы, – бир сабий жашчыкъ да барды... Ингирде сюрюуден кьайтмай кьалгъан ий-негибизни излей чыкыгъанлай ажашханма дейди, харипчик... Аны уа алалмазмышыз?

– Алырбыз, солдат, алырбыз, сау бол! Аны да бери миндиригиз, жер барды.

Крепак кеси анга бек ыразы болду, аллай тюрлю сылтаула бла юй-юрлеринден ажашхан экеулен ючюн тилей келген солдатны жүрек алгышы а эшитмеди. Ол эки автоматчы эки жанларында, бири да ызларындан юч-тёрт атламда бара, тёш тюбюне бурулгъан кьауумну кёрюп, сейирге кьалды. Аланы ызларындан чабаргъа да бир болду, алай эрттен кьарангысы бла Къанатлы элни тегерегине кьалауурла сала айланнган старшина алайда машина артындан чыгып кьалды да, аны кесине чакъырды.

– Ол неди? – деп, бирер-экишер сабийни да кьолларындан тутуп, агъач этегине тигелеп баргъан тиширыулары кёргюзтдю Крепак.

– Да... жол узакъды, жолдаш лейтенант... сабийле кеси кереклерине барыргъа излейдиле дегендиле да... ала ачыкъ жерде чегерге унамай...

– Тюздю – жол да узакъды, адам кеси керегине бармай болмайды! Мен аны сормайма, автоматчыла анда не этедиле дейме!

– Да... аланы сакълайдыла!

– Кимден?

– Да... кьачхан зат этмесинле деп...

– Къайры? Экишер сабийни да кьолтукъларына алып, артха, тау-гъамы?

– Да... сакълыкъ, жолдаш лейтенант!..

Автоматчыла элтген сабийле бла тиширыула, кёп да турмай, ары баргъанларындача, тизилип кьайтдыла. Ол жанындан кёз алмай сюелген лейтенантны эсине лейтенант Ортаевни кьагъытында: «...аланы аталары да жанларын бизни хорламыбыз ючюн бергендиле» деген тизгини кёкюрегине биз сукыгъанча ачытып тюшдю. Дмитро Крепак тегерекде бирини агъачы экинчисини агъачына хазна ушамагъан тёшлеге, агъач орталада бла жол жанлада талаланы ариулукуларына, Холам Черекни акъжалкьа толкьунларына, толкьунлары бла кьамичи таууш этдире, туююп, жалап сыйдам этген деу ташлагъа да кьарай, ол тизгинни жүрегинден сууурургъа кюрешди. Болмады. Черекге тигелеп, жагъада жер тюбюнден жартысы ачыгъан тылыча кётюрюлюп турган сыйдам

ташха бауурланып, башын сууукъ суугъа сугъуп чыгъарды. Чачындан баргъан суу юсюн жибите, машинагъа къайтды. Онг кёзюнде байлауу бла тёшек агъартхан мазаллы къолларын да гулоч тыягъыны шобрасына салып, сакъалын къолларына тиреп олтургъан арыкъсуу солдат бла Муратны ортасында уллукёз мудах сабий жашчыкъны кёрюп: «Аны атасы да жанын, бу солдат а – кёзюн хорлам ючюн бергендиле», – деди Дмитро ичинден.

Лейтенант Крепак жерине тынгылы олтуруп тохташды, ауузундан сёз чыгъармады. Башын кётюрюп, не сабийлеге, неда жангыз мудах кёзлю солдатха къараялмады. Ингирден ажашып къалгъан жашчыкъ бла алыкъа юсюнден дарман ийиси кетмеген солдат да, баям, аны къайгъылы туююдюле. Келгенлени барысыча, ала да къайгъылы сагъайыпдыла. Ючкъолладан сора артда къала баргъан, жашил бет ала башлагъан агъач сыртлы тёшледен сора бир жукъ да кёрюнмейди. Кючлю моторланы жел бла демлеше зууулдагъанларына да энди юйренчек болгъандыла...

«Студебеккерлени» гюрюлдегенлери Хиеу суудан ёте туруп, къарылгъан этгенча, аз тюрленип, Аушигер элге киргенлей а, алгъынча, бир тюрсге эшитилип башлады. Аушигерде уа къарт-жаш, уллу-гитче, сабий-балий да элни башындан аягъына дери жолну эки жанын алгъандыла. Къол булгъагъан, ауузун ачып селешген жокъду. Битеу жамауат, тынгылагъанлай, жеринден тепмей, дууадача, бушуулу сюеледи. Къызынган «студебеккерле» уа, Аушигерни ахыр юю артда къалып, жол тёшге тирелген жингирикде артыкъда ачы гюрюлдеп, элтип баргъан адамларыны «Сау къалыгъыз!» – деп кючден къычыргъанларын артха сызгъанча ёкюрюп, ёрлеп кетдиле. Жамауат а жеринден тепмеди. Жаланда башын къоншусу озгъан жанына бурду. Солууу тыйылып туруп бошланганча, ауур ахтынды.

Урваньда да алай.

Таулуну таудан айыргъан колонна ненча къабарты, дюгер, эбизе, орус элни ичи бла озса да, башха тюрлю боллукъ болмаз эди, баям.

Урвань элде аллары онг жанына бурулду да, машинала Докшукиногъа жол салдыла. Станциягъа жетгенлей а, колонна башхаланы оноуна кёчдю. Жете келген машинаны атлауучуна секирип минип, солдатла келтиргенлерин ким къайсы вагоннга жюклеригин айтып бардыла.

Лейтенант Крепакны «студебеккерлери», артха келе келип, малла ташыучу вагонладан къуралгъан узун эшелонну паровозгъа тагъылгъан вагонуну аллында тохтадыла. Ол жюкленип эди, алай Муратлагъа да жерчик табылды. Бирсиле да алай болур эдиле, бу вагонну эки жаны да тюз орталарына къангала салынып, тапкалагъа юлешинген эдиле. Не тубюнде, неда тапкаларында тохташханланы арасында Къанатлы элден адам кёрюнмеди. Тау элле эки юйюрю бир жерге тюшмезча чачылгъанларындан а алыкъа кишини да хапары жокъ эди...

Кёзю байланган солдатны къалай ары кетгенин киши да билмеди. Бабугентчи жашчыкъны уа, анасындан тилеп, Мурат кеслери бла къойду.

– Сиз экигизге болгъан болур, харип, анга да, – деди Муратны ана-сы. – Былайда къарындашчыгъынгы къатына олтурт, кесинг а аны ары жанчыгъында жатарса. Излеген адам чыгъар эсе да, сора тур...

Къанатлы элни «келтирген» машинала, эшелон сайын юлешинип, юйюрлени жарты жюкленнген вагонлагъа къотардыла. Мында таудача жилау-сыйыт болмады. Хазна къалмай, хар затны тынгылагъанлай эт-диле...

Лейтенант Крепак, вагоннга минип, Маратчыкъны бла бабугентчи жашчыкъны да кезиу къоюнуна алып, къучакълап, жерлерине олтурт-ду. Лейтенант Ортаевни ауур къатыныны аллында уа тобукъланып, эки къолун да уппа этип, жукъ да айталмай, бетине да къараялмай, тюшюп кетди...

Лейтенант Крепак Муратны саламлашыргъа келмей къалмазлыгъына ийнана эди. Андан къалай айырылаллыгъын бла, айырыла туруп анга не айтырыгъын, не айталлыгъын билмей эди. «Студебеккерни» къанатына таянып, къарамы да чыракъ кетип, кёп сагъыш этди. Муратны вагондан секиргенин а олсагъатдан эследи. Жашчыкъ, жукъ айтмай, келе келип, Дмитрону белинден къаты къучакълады. Дмитро, жеринден тепмей, аны башын эки къолу бла да кёкюрегине къысханлай, солууун алмай турду.

– Мурат!..

Мурат, къолларын тынч бошлап, башын кётюрмей, артха атлам этди. Дмитро кёнчек, ёшюн хуржунларын да къармай кетип, тютюн да, сирнек да чыгъарды.

– Мурат!..

Энди уа Мурат, тынгылагъанлай, лейтенантны кёзюне соруулу къарады. Экиси да, бир бирине къарагъанлай, иги кесек турдула.

– Мурат!.. Мен мында госпитальда жатханма... Жашауда аз тюрлю болмайды... Лейтенант Ортаевни адресин!..

– Кечди!..

Дмитро тютюнюн, сирнеклерин да жерге тюшюрдю. Не эсе да соорургъа ауузун ачды. Айталмады. Тили айланмады. Ауузу ачылгъанлай къалды. Аны ол сёзню кюйсюз магъанасын ангылагъаны къоркъутду.

– Къагъыт кеч келгенди...

Мурат, къызаргъан къургъакъ кёзлери бла Дмитрогъа энтта да бир кере къарап, артха къысха бурулуп, вагонлары таба айланды. Лейтенант Ортаевни тамата жашы, кесини кючюне базыннган кишича, тынгылы атлай кетди.

Лейтенант Крепак жеринден тебалмады.

Дмитро жукъ айталмады.

Айталлыкъ туююл эди...

Паровозну ачы къычырыгъы мууал хауада жутулду.

1964 ж.

КЪАЗАКЪЛАНЫ Борис

Насыбынгы кёре жаша!

Табакъсойланы Жамилягъа

Дармандыла эки кьолунг,
Жарыкъ болсун жашау жолунг,
Тап кьарайса ауругъангна,
Саулукъ бере саусуз тангнга.

Жамиляса, Жамилячыкъ,
Барды айтыр сёзюм ачыкъ,
Айтама санга кёзбаусуз!
Ишлейсе дейле, сен даусуз!

Жаша, ёмюр дау кёрмей,
Ишингде алчылыкъ бермей.
Ишни керегича сала,
Ишинг ючюн махтау ала!

Насыбынгы жаша кёре,
Ахшылыкъгъа тура ёре,
Махтала ётсун жашауунг,
Татымлы болсун ашауунг!

Намысынг жюрюсун кьаты,
Махтауну болмасын арты,
Кьалмасын умутунг жарты,
Сюйсун халкьны, жашы, кьарты.

Тилегинге жаша жете,
Жашау тыйгьычладан ёте.
Бар суйгенингден кьууана,
Сабийлеринг бла жубана!

Турлукъма мен атам бла

Т. А.

Ата кибик ким барды,
Ансыз дуния бек тарды.
Саугъады манга атам,
Ол сауда жокьду хатам!

Алмаса мени ишге,
Кьайтырма десе тюшге,
Сакълаучума кьайтырын,
Манга жомакъ айтырын.

Кьайдан чыкьды иш деген,
Неге керек ишлеген?
Болмаса эди, иш тамбла,
Мен турурем атам бла.

Мени тилегим толса,
Атам кьатымда болса,
Ойнайма мен аны бла,
Тенг кёреди жаны бла.

Алад мени кьоюнуна,
Тагъылама боюнуна,
Мени бийикге ата,
Туруучуду ойната.

Кьараучуду кёзюме,
Тынгылаучуду сёзюме,
Сёзлени тизе омакъ,
Айтыучуду манга жомакъ.

Тилегим жетсе эди,
Тансыгъым кетер эди.
Иш болмаса ёмюрге,
Турур эдик биз бирге.

Болсада жокъду хатам,
Бош болса ишден атам,
Сау кюн узуну тамбла,
Турлукъма мен атам бла.

Жарыр элле жүрекле!

Тилейме жауун суудан
Къутхар деп жерни къуудан,
Жашнат деп тереклени,
Жарыт деп жүреклени.

Тилейме кюн жарырын,
Аны кючю къарырын,
Жер башын жылытыргъа,
Зыгытла къаратыргъа.

Тилейме жылыу жайдан,
Кечеге жарыкъ айдан,
Жулдузланы жанарын,
Жер тынчлыкъдан къанарын.

Жер башына мамырлыкъ,
Адамлагъа сабырлыкъ
Турсала эди жетип.
Къайгыыла кенгнге кетип.

Болмаса жүрек тарлыкъ,
Кетсе эди жерден зарлыкъ,
Толур элле тилекле,
Жарыт элле жүрекле!

Къууанч келсин, жол сала,
Башладан ачыу ала,
Жарыта жүреклени,
Толтура тилеклени!

Терследегиз таякъны!

Терс басычу аягъын,
Терслемесин таягъын,
Терс тюйюлдю аякъда,
Терс тюйюлдю таякъда.

Терс басханла аякъны,
Терследегиз таякъны.
Терс тюйюлдю жолда таш,
Анга терсди къуру баш.

Тазалап кеси башы,
Терслеген жолда ташны.
Башына айып алып,
Уятлы болуп къалыр.

Терслик салгъан аякъгъа,
Къолундагъы таякъгъа
Ёз терслигин билдирир,
Къылыгъына кюлдюрюр.

Терсликни атхан бошдан,
Терслигин кёрген ташдан
Заран салады кесине,
Аны алсын эсине.

Женгдирген терслигине
Жол излер тюзлюгюне,
Жолну тюзюн табалыр!
Башха акъыл алалыр.

Сакълап турсун бизни Аллах

Шуёхуна къабыннгандан,
Жашау жолда абыннгандан,
Жауларына жалыннгандан,
Сакълап турсун бизни Аллах!

Тенгнге терсни сайлагъандан,
Аман ишни ойлагъандан,
Баш намыс бла ойнагъандан,
Сакълап турсун бизни Аллах!

Къарыусузну марагъандан,
Жау къолуна къарагъандан,
Жауларына жарагъандан
Сакълап турсун бизни Аллах!

Тутхандан аман ниетни,
Жойгъандан адам адетни,

Уялтхандан ёз миллетни,
Сакълап турсун бизни Аллах!

Харам кыйын ашагъандан,
Аманлагъа ушагъандан,
Насып тапмай жашагъандан
Сакълап турсун бизни Аллах!

Учузлукъну сынатмайын,
Аз санлыгъа санатмайын,
Халкъны жерге кьаратмайын,
Сакълап турсун бизни Аллах!

Къадарыма дауум жокъ!

Къол кючюм бла жашайма,
Кыйынымы ашайма.
Тилейме мен къадардан
Кем этме деп мадардан.

Сюелгенме тюз жолгъа,
Къарайма адам къолгъа.
Мадарама ашымы,
Туталама башымы.

Харам кьошмай ашыма,
Айып алмай башыма,
Кечинеме мен ишлей,
Ёз кыйынымы тишлей.

Сукъланмайма кишиге,
Бай эрге не тишиге,
Тилей къол узатмайма,
Намысымы атмайма.

Лимузинде жортмайма,
Тонарла деп кьоркъмайма,
Жокъду менде тонарыкъ,
Табалмазла жонарыкъ.

Жашайма, алмай айып,
Кечем ётеди тынчайып.
Болмасам да хар кюн токъ,
Къадарыма дауум жокъ.

Эсгертме салырем сёзге

Сюеме ишим кьуралса,
Сёзюм эшитилип туралса,
Ачыу этдирсе жаулагъа,
Жарыкъ тийдирсе таулагъа.

Сюеме сёзюм уятса,
Терслик этгенни уялтса,
Аны тюз жолгъа тизалса,
Аманлыкъ ишден юзалса.

Сюеме баралса сёзюм,
Женгил адамлагъа тёзюм,
Терслени чекге жыялса,
Ишни терсинден тыялса.

Ёчюрюлсе жүрек отум,
Кетералса ниет тотун.
Жарагъанын кёрсем сёзюм,
Турур эди жарып кёзюм.

Сёз туудурсун ахшы ишле,
Билетмесин ачы тишле.
Турсун жүрекле жарытып,
Ахшылыкъгъа кюч кьарытып!

Тюз сёзге кьулакъ салынса,
Башлагъа акъыл алынса,
Салырем эсгертме сёзге,
Турурча кёрюнюп кёзге.

Юзме умут

Тохтагъан сунса да саусуз,
Заман барады тохтаусуз.
Кёргюзте кечесин узун,
Эмдиреди ауруу тузун.

Ауруу кимге да жетеди,
Кюнюн кьарангы этеди.
Тюеди тюбюне салып,
Жашаудан умутун алып.

Ауруу ырбыннга тыяды,
Санланы бирден кыяды,
Адам жаннга сала даун,
Жюрегини ашай жаун.

Болсада юзме умутну,
Кюреш, бошлама кёл бутну,
Келгинчиге ахырзаман,
Юзме умут, изле дарман!

Турма жашаудан тюнгюле,
Тёрт сан турса да бюгюле,
Къоялса да ауруу жыгъып,
Кюреш, къалгынчы жан чыгъып.

Игиликни унутма

Игиликни унутма,
Намысынгы къурутма.
Игиликни унутхан,
Болур терс жолну тутхан.

Жолну терсинден кете,
Жаша игилик эте
Игиликле этгеннге,
Аманлыкъдан кетгеннге.

Хар бир игилик этген
Болсун алгъышым жетген.
Игилик кёре барсын,
Халкъындан махтау алсын!

Игиликле этиучю,
Муратына жетиучю.
Болуп турсун ёмюрю,
Игиликле – кёрюрю!

Игиликле этерге
Чырмауладан ётерге,
Къарыуу барсын къарый,
Кёзлери барсын жарый!

Саулугъу болсун къаты,
Саналып турсун аты...
Къатычыладан анты,
Сыйлаучуладан къарты!

Сюе эсенг кесинги

Къуру кесим деп тургъан
Болур жолун терс бургъан.
Айырылыр ол тенгден,
Къарарла анга кенгден.

Башынга жый эсинги,
Чексиз суюме кесинги,
Кесин мардасыз суюген
Болады жашау туюген.

Сёзюме бур эсинги,
Сюе эсенг кесинги.
Къоя турма тасхала,
Эт сюерча башхала.

Керти да суюген кесин,
Жашайды жыйып эсин.
Бузмайды эл адетин,
Биледи сакълай бетин.

Ол адам жаныча жетмез,
Биреуню учуз этмез.
Билир айтырын ойлай,
Адамны билир сыйлай.

Ёз намысын сакълагъан,
Тюз жанына атлагъан.
Башхагъа намыс берир,
Сыйын кётюрю, керир.

Къуру кесим деп турма,
Кесинге чексиз эс бурма,
Сюе эсенг кесинги,
Ол затха бур эсинги!

Къызгъанчны анты

Кетермейме эсимден,
Суюгеним жокъ кесимден,
Сюеме кесимде болса,
Хар бир тилегим толса.

Чакъсын кеси терегим,
Толсун кеси тилегим.
Кесиме келсин, келсе,
Башхадан бёлсун, бёлсе.

Ишни артха атмагъан,
Битдиргинчи жатмагъан,
Ишге эртте туралгъан,
Болур иши къуралгъан.

Къызгъанчса деген десин,
Халал сунмасын кесин.
Мен сау чыкъмайым тангнга,
Жукъ берген эсе манга.

Ишден эрикген, талгъан,
Аны болжалгъа салгъан,
Жетдирмеген эбине
Кирир аман кебине.

Халал эсе билдирсин,
Берлигин манга берсин.
Сюе эсе берирге,
Мен хазырма кёрюрге.

Жартылай къалыр иши,
Махтамаз аны киши,
Иш тамамлап кеталмаз,
Муратына жеталмаз.

Кёре турсам бергенин,
Манга къучакъ кергенин,
Къызгъанмам мен хантымы,
Толтурурма антымы.

Ишни кеси ишлеген
Болур халал тигилеген. ?????
Тюшюнюр жашау жолгъа,
Къарамаз башха къолгъа.

Ишни этсенг тынгылы...

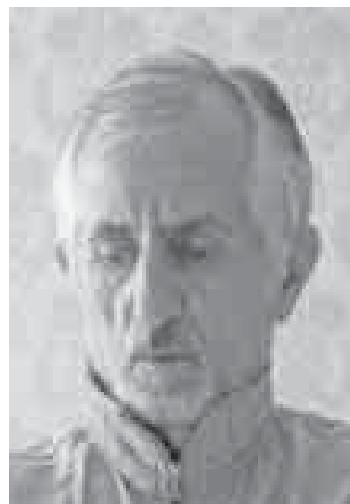
Игиге кючю къарыгъан,
Болур кёзю жарыгъан.
Болсада ишде талгъан,
Насыпды иш эталгъан.

Бол ишинги ишлеучю,
Халал къыйын тишлеучю,
Ишлегенин ашаучу,
Намыс таба жашаучу!

Ишни этсенг тынгылы,
Къалмаса бир къынгыры,
Бичерле бийик багъа,
Санарла ахшылагъа!

Мурадин ЁЛМЕЗ

УЧХАН АЙРЫКАМНЫ ХАНГОШАСЫ

Экинчи китабы

Биринчи сорукъаты ¹

ОРХАН

* * *

Бир кюн, Мустафа эмирни тенгиз жагъасында юшчорбат къаласына келип, бир къат-къат къызыл-ала желпекли ² кеме тохтагъанды. Желтенден ³ Мустафа улу Орхан, хурча тогъуз къызны да аллына ётдюрюп, жагъагъа тюшгенди да, къалауурла сейирге къалып, аны аллына баргъандыла. Ол жаш Орхан болгъанын ишексиз билип, къалауур башчы: «Сюйюнчю! Сюйюнчю!» – деп, Мустафа эмирге къууулгъанды. Ол кезиуде Мустафа эмир, бийлик шинтигине олтуруп, жангыз жашын эсгере, кёзю мылы этип тура эди.

– Уллу эмир, Аллахха минг-минг шукур! Ол тилегинги эшитди: жашынг Орхан сау-саламат аллынга келе турады! – деп, эмирни этегин уппа этгенди.

Эмирни эси ауаргъа жетип:

– Орхан, Орхан, жангыз балам! – деп, аякълары къалтырай, бийлик шинтигинден кючден тургъанды да, къалауурну билегинден тутуп, тышына чыкъгъанды. Ол кезиуге къала аллына Орхан да жетгенди.

– Жашым, тас болуп къалгъан балам! – деп, эмир, кёзлери жилий, аны къарыусуз къучакълагъанды.

– Атам, кёп сакълатдым, кеч! – деп къучакълагъанды Орхан да ата-сын.

– Уллу Аллахха минг шукур, сени кёрмей, ёлюп къалама деп, кюнюм да, кечеча, къарангы эди. Келдинг, балам, кёрдюм, балам!

– Анам а къалайды?

– Санга кюе, эртгеден бери да тёшекди, кел, аны да бир къууандыр! – Сора эмир, арлакъда жокку болуп тургъан къызланы кёрюп:

¹ *Сорукъат* – глава.

² *Желпек* – парус.

³ *Желтен* – желпекли кеме, парусник.

– Жашым, бу хур кызла уа кимледиле? – деп соргъанды.

– Аманатларым, бирери бирер ханны кызы.

Эмир аланы кьатларына барып:

– Багъалы хангошала, хош келигиз, жууукъ болугъуз! – деп, кёлю жарып сёлешгенди ол. – Бюгюнню кьурманлыкъны, кьууанчны чыракълары болсагъыз, манга уллу хурмет этериксиз.

– Даражалы эмир, ол бизге уллу сыйды, насыпды, – деп, кызла барысы да бирча эмирге намыс этгендиле.

– Атам, кызланы солума кьойсакъ иги эди. Ала уллу азапта тургъандыла, – дегенди Орхан.

– Балам, кьууанч байрамым бютюнда жарыкъ болсун дей эдим, алай эсе, кыйнамайым, – деп, эмир кызланы кьалагъа чакьыргъанды.

Ференк хангоша, Орханга жанлап:

– Кьууанч байрамында биз да болургъа сюебиз, бизден ол насыпны кыызгъанма, – дегенди, жилярыгъы келип.

– Хангоша, жанынга тиерге сюйюп угъай, сизге кьоркьуп айтама, – деп, акьырын сёлешгенди Орхан.

– Эмир улу, ангылатып айтчы. Биз кьууанч кёрмей тургъанлы – нелляй бир?

– Солтан да келликди бери. Ол бек кылыкъсыз адамды. Сизни кёрсе, харемине жьяр. Ол керекмиди сизге?

Орханга кьарап тургъан хангошаны кёзлери уллудан-уллу бола, башы бла «угъай» деп билдиргенди да, тенг кызларына мудах бетли кьошулгъанды.

Эмирни кьаласын беш бутакълы, жюз алтын чырахтанда жаннган чыракъла ариу жарытып, сый кьангала кьуралып, кьобузчула-тойчула хазыр болуп, солтанны сакълай эдиле. Бир заманда, парча кийимлери жылтырай, солтан бла аны жыйыны кьалагъа киргендиле. Эмир солтанга баш уруп тюбегенди да, аны кьанга башы сечиягъа⁴, биргесине келгенлени уа эки жанына олтуртханды.

Солтан эмирге:

– Энди былай кел да, кесинг да олтур, – деп, онг жанын кёргюзтгенди.

– Аллах ёмюрюнюгю узакъ этсин, – деп, эмир аны кьатына олтургъанды.

Солтан кьангагъа узалгъанлай, кьобузчула тюрлю-тюрлю кьобузла согъа, сейир-тамаша макъамла кьалагъа жайылгъандыла. Жырчыла – жырлай, тепсеучюле – тепсей, эмирни кьууанчына келген сыйлы кьонакъла, тюрлю-тюрлю аламат ашладан тата, дуния зауугъун кёрюп, жарыкъ лахор эте эдиле. Ашап тойгъандан, ичип кьаннгандан сора, солтан белги бергенди да, кьууанч лахор тохтап, чибин учса эшитилірча шошлукъ орналгъанды.

– Энди мен, эмир улу Орханны хапарын эшитирге сюеме, – деп, Орханны чакьыргъанды да, сол жанына олтуртханды. – Хайда, айт. Тынгылайбыз.

⁴ Сечия – бийигирек тёр, возвышение (для почетных гостей), трибуна.

Тулпар Орхан кьуртха Ганда анга хыйны этгенинден башлап, сарыуекни кёзюне кьалай тюшгенин, аны халиф улу Зейтун кьалай кьутхаргьанын, ол Арнауут жинни кьалай хорлагьанын, кьоркьуулу тенгизден ётюп, юйге кьалай келгенине дери айтханды.

Солтанны зынттыу жашы, атасына баш уруп:

– Айтхылыкь солтан, эмир улу кёргенинден, сынагьанындан барын да санагьанды, биргесине келтирген хур кьызланы сагьынмай кьойгьанды ансы, – дегенди.

– Не кьыз хапар айтады жашым? – деп бурулгьанды солтан Орханнга.

– Биз ючюбюз – Гассо хан, халиф улу Зейтун, мен – Арнауут жинден кьутултхан кьызланы айта болур. Ала кёп кьыйынлыкь сынагьандыла да, эс тапхынчы, кишиге кёрюнюрге суймейдиле, – дегенди Орхан солтаннга.

– Бусагьатдан аллыма келтир, сен кьызланы менден жашырыргьа кьалай баздынг?! – деп чамланнганды солтан.

Эмирни жаны кьуругьанды. Ол жашы ючюн кьоркьа эди.

– Уллу солтан, кьызла кьарыу этип ушамаз, бир кесек тёз, – дегенди эмир улу. – Тамбла да кюндо.

– Манга жууап этерча, сен ким болгьанса! – Солтан жеринден секирип кьобаргьа, аны аллына тогьуз хур кьыз сюелгенди.

Алайда жюйюсханланы ауузлары ачылгьанды да кьалгьанды: аллай тамаша кьызла эдиле ала.

– Сен Орханнга бош чамланаса, – дегенди хангошаладан бири. – Эмир улу махтаугьа, ыспасха-сыйгьа тийишли эр жюреккли керти адамды. Ол болмаса, биз бюгюн сау-саламат бери келмез эдик.

– Кьыз башынг бла манга сёлеширча, сен кимсе?! – деп ачыуланганды солтан, тиширыу анга тенгсинип сёлешгенин кётюралмай.

– Мен ференк патчахны кьызы Жаклинме, – дегенди ол, буюкьмай.

– Мен орус патчахны кьызы Златама, – дегенди экинчи хангоша да.

– Мен рум патчахны кьызы Дайонама, – дегенди ючюнчюсю.

– Мен ингилиз патчахны кьызы Бертиме, – дегенди тёртюнчю хангоша.

– Мен испан патчахны кьызы Алитама, – дегенди бешинчиси.

– Мен чин патчахны кьызы Аиме, – дегенди алтынчысы.

– Мен апон патчахны кьызы Азумиме, – дегенди жетинчиси.

– Мен перс патчахны кьызы Джанама, – дегенди сегизинчи хангоша.

– Мен а шам халифни кьызы Амирама, – дегенди тогьузунчу хангоша. – Ала хангошала болгьанлары себепли, тёредеча, солтаннга намыс этип, андан сора сёлеше эдиле.

Солтан не адыргы этсе да, хангошаланы кюч бла харемине⁵ жыйса – халифле, патчахла, ханла арасында башы кьаллай сёзге, дауургьа

⁵ *Харем* – гарем.

къаллыгъын ангылап, жумушагъанды. Алай, быллай мёлекледен къуру къалыргъа суймей, ол тёреге келишген амал излер акъылгъа келгенди.

Ол кезиуде солтанны къошакълы жашы туруп:

– Эмир улу, кел былай этейик: ёчге ференк хангошаны сал да, гёжефим сени хорласа, къыз – мени! – дегенди Орханнга.

Эмир улу, кенг ышарып:

– Мен хорласам а, солтан улу? – деп, кёзюне масхара къарагъанды.

– Сен айтхылыкъ гёжефими къалай хорлар эдинг?! – деп, чартлагъанды солтан улу.

– Аны юсюне кесинги да къошарма! – деп, таукел сюелгенди жаш.

Солтан жашыны хурметсизлигине ичинден чамланса да, тап амал тапханына къууаннганды. Ол, гёжефине, жашына да базынып:

– Да сора, тышына чыгъайыкъ да, хауада тутушугъуз, – деп, эшикге чыкыгъанды ол. Къалгъанла да ызындан къуюлгъандыла.

Орхан гёжефни эки кере силдеп, ючюнчю кере жерге ургъанды. Солтан улу чапханлай а, аны бир къолу бла тутуп, гёжефни юсюне эски тоннуча къаплагъанды.

– Хорлатдынг. Ёчюм ючюн не бересе?! – деп кюлгенди сора Орхан, солтан улуну юсюне сюелип.

– Кесин ал! – деп жекиргенди⁶ солтан. – Бир кечеге бетими эки кере жойгъан жаш манга неге керекди?! – Солтан, алай айтып, этеклери жел эте, жыйыны бла ханкъаласына кетгенди.

Солтанны сабийликден таныгъан Мустафа эмир бек тынгысыз эди. Танымай да не этерик эди, ол аны туугъан къарындашы эди сора; агъасына от ашатып, тахха алай къоннган харам къарындашы.

– Жашым, башынгы отха сукъдунг, энди ол аны санга, манга да, кечип къоймаз. Къызланы да ал да, бюгече окъуна бу жерледен узакъ кет, – дегенди.

– Къызла эс тапхынчы, аланы мындан чалпытхан намысыбызгъа ушамаз. Бир ауукъдан а аланы юйлерине тапдырырма.

– Жашым, залимликден сора жукъну тергемеген солтан бла демлешме да, бусагъатдан окъуна жолгъа чыкъ. Мен а солтанны жумушатырма – къарындашым ушайды да.

– Атам, мен сени къоюп, бир жары да кетерик туююлме! Къарындашынг ким болгъанын мен да билеме! Ол санга хатерми этерик сунаса?! – дегенди Орхан, солтан къысыулукукъ этсе, демлеширге таукел болуп.

– Солтанны къошакълы жашын къуртха Гандадан сакълай тюшген эдинг сен палахха. Ол генезир аны эсгерген да этмеди! Сора ол кимге не хатер этерикди? – деп ачыуланнганды эмир да. – Алай, жашым, сен мында къалып, мен тынчлыкъ таппам.

– Палахдан къачып ким къутулгъанды, атам? Палахны жаланда бетден-бетге тюбеп хорлайдыла!

– Биз анга къарыу эталмабыз, жашым.

⁶ Жекириу – жаныу, угроза.

– Эталырбыз! Тюз ишге Аллах да болушур! Анга кьанлары кьайнап тургъан эмирле кёпдюле, атам, аны кесинг да билесе.

– Жашым, сен тюз айтаса, алай кьызлагъа да кьоркьама, – деп, адыргы этгенди эмир.

– Башында кьашыкь акъылы бар эсе, кесин кишича жюрютюр. Биз а сакъ болайыкь: аскеринг хазырлыкьда турсун.

Анда тохташхандыла. Къарауаш кьызла уа, хангошаланы тынчай-тып, кьанга жьыргъа кетгендиле.

Кечени бир заманында атасы Орханны уятып:

– Жашым, тур. Солтанны ёлтюргендиле деп, кьуугъун келгенди, – дегенди.

– Ким? Къалай? – деп сёлешгенди Орхан, жукьудан иги да аязмай.

– Эки нёгери бла бирге жашы ёлтюргенди дейдиле. Къалауурла юслерине чыгып, аланы да гунч этгендиле. Атасы аны бырناق этгенин кётюралмай ёлтюргенди, баям.

– Тахха кьонар ючюн да. Атасы бырناق этген жашны ёзге заманы боллукь туююл эди.

– Хау, ол айтханында барды. Кьоп, хайда. Ёзюр сакълап турады, хансарайгъа барабыз! – деп, отоудан ашыгыш чыкьгъанды.

* * *

Тёредеча, тахха Мустафа эмир олтургъанды.

Аны иги таныгъан ёзюрле, эмирле, аскербекле, ёзге кьууллукьчула да, залимлик этерге суюген солтандан кьутулгъанларына кьууана, намыс-сый, адет-тёре билген жангы солтаннга ыразылыкьларын жашырмай эдиле.

Кечеден тангнга хансарайда хал ахыры да тюрленип, бар кьайгысы да тас болгъан Орханны жюреги энди хош эди, ырахат.

Бир кюн юшчорбат къалада кьызла бла кеси къалгъан солтан улу Орхан, терек бахчада айлана, аллына ойнай-кюле келген хангошаланы кёргенди. Бир биринден омакь, бир биринден ариу кьызла тегерекге кьууат сала, терек бахчагъа жаз башы жангыдан кьайтхан сунар эдинг. Ол, жюреги кьайсына бегирек тарханын толу билалмай, арт кюнледе кеси айланыучу болгъанды.

Кьызла, аны тегерегин алып:

– Солтан улу, бу жай кюн бу къадар ариу кьызны ичинде нек мудахса? – деп соргъанды Аи – чин хангоша.

– Бир ишексиз, кьайсыбызны эсе да суюгенди, – деп къакьгъанды Орханны Дайона хангоша уа.

– Ол солтан улуду, сора бирибизде къалай тохтап къалыр? Энди ол барыбызны да суюрге керекди, – деп, ариу ышаргъанды Алита хангоша да.

– Хау, анга барыбыз да бирден керекбиз! – деп кюле, Жаклин хангоша солтан улуна кьысылгъанды.

Хангошала жашырыргъа кюрешселе да, ниетлери кёзлеринде танылып, Охраннга таралмагъан бири да жокъ эди.

– Керти окъуна, барыгъыз да мени бла къалыгъыз! – деп, чам этгенди Орхан. – Не хатам барды? Байма, чырайлыма, жигитме!

Къызла жарыкъ кюлгендиле, алай жаш айтхан чамдан эсе кертиге бегирек тарта эди.

– Къайсыбызгъа кёзюнг бегирек къарайды, шо аны бизден жашырмай бир айт! – деп къадалгъанды Амира хангоша.

– Айт, солтан улу, айт, айт! – деп, бирден къадалгъандыла анга.

– Багъалы эгечим...

– Угъай, угъай, терс башлагъанса, биз сени эгечлеринг тюйюлбюз! – деп, ойнай-кюле, дауур этгендиле ала. – Биз къайсыбызны бегирек жаратаса деп сорабыз.

Солтан улу къызланы кёзлерине къарап чыкъгъанды да, кёлю бла:

– Сиз барыгъыз да алай сейир ариу, алай сейир иги къызласыз, къайсыгъызны сайларгъа да билмейме, – деп, кертисин айтханды ол. – Бир кесекден сизсиз къаллыгъым эсиме тюшсе, мен бек мудах болама.

– Солтан улу, бир бирибизден айырылыргъа биз да суймейбиз, – деп жилямсырагъандыла хангошала. – Сора не этейик?

– Сиз мени аманатларымсыз. Мени бла къалыргъа суйген къалыр, къалыргъа суймегенни уа юйюне тапдырлыкъма, – деп, солтан улу, бурулуп, жаяу жолчукъ бла тенгиз жагъагъа энип кетгенди. Чыпчыкъ жырлы терек бахча, кюнден толу эрттен да алай тамаша тюйюл эдиле энди.

Къызла кеслери къалып, Жаклин хангоша былай айтханды:

– Орханны биз барыбыз да сиебиз. Ол – бир, биз – тогъуз. Къалай этебиз?

– Эр кишича, ол бирибизни кеси сайларгъа керек эди, – деп, кёлкъалды этгенди Берти хангоша.

– Жаныбызгъа тиерге суймейди, кёрмеймисе? – деп жакълагъанды солтан улуну Злата хангоша.

– Мен къалама, – дегенди Аи, – ансыз мен жашаяллыкъ тюйюлме.

– Мен да къалама, – дегенди Амира, – ансыз манга да жашау жокъ.

– Мен да къалама, – дегенди Азуми да, – солтан улудан кенге мен кюн да тураллыкъ тюйюлме, суу жетмеген байрымгюлча, хууерилип къаллыкъма ансы.

– Бу ишни юсюнде сизни тёрегиз мында тёре бла келишеди, бизни динибиз а кёп къатынлылыкъны унамайды, баям, биз кетерик болурбуз, – деп мудахсыннганды Берти.

– Мен да къаллыкъ эдим, ёзюр улуна сёз бермесем, – дегенди Джана хангоша. – Орхандан сора да, сизден айырылгъан, манга бек къыйын боллукъду: сизни кёрмей къалай жашарыкъма? – Джананы кёзлеринден бурчакъ-бурчакъ жилямукъла тама, ол бетин назик къолчукълары бла жапханды.

– Неде тохтайбыз сора? – дегенди сарычач Жаклин.

– Ючюбюз кьалады, бешибиз а юйюне кьайтады, – дегенди Дайона хангоша.

– Мен да кьаллыкь эдим, – деп, Алита хангоша, солтан улу кетген жары мудах кьарагьанды. – Мен да кьаллыкь эдим, сиз не татлы тенг кьызларым эсегиз да, Орханны биригиз бла да ортакь эталлыкь тьуй-юлме ансы.

Кьызла тенгиз жагьагьа эннгенде, Орхан кьызыл-ала желпек желтенине минип, кемебекге неле эсе да айта тура эди. Ала, эртте-кеч болса да, жолгьа атланырыкьлары билип, бютюн мудахсыннгандыла.

– Багьалы хангошала, кемеге минигиз да, тенгизни бир кесек кьыдырып келейик! – деп кьычыргьанды Орхан.

Кьызла кемеге миннгендиле.

Ол кюнден башлап, Орхан хангошаланы эр кишилеча кийиндирип, тенгиз усталыкьлагьа бла сауут-саба хунерликге юйрете, назикликлерине да кьарамай, ахырларына таяндыра эди. Нек дегенде, кьыйын, узакь жолгьа чыгьар ючюн чыныкьгьан, ышаннгылы тенгизчиле керек эдиле. Тюрлю-тюрлю аскер сауутлагьа, уллу усталыкьлары болгьан чын, апон хангошала да, тенг кьызлары уруш усталыкьгьа юйретип башлагьандыла. Кьара ишге юйренмеген, кока, жизе хангошала алгьа бек кьыйналсала да, артдан-артха ишни, сауутну да эблерине тюзеле, солуу кюнлеринде окьуна тенгизге тансыкь болуп башлагьандыла. Ахырында тенгизге жел кюн чыгьа, толпан жетсе не этерге кереклисин билип, анга да юйреннгендиле. Жарым жылны ичине ингил хангошала, бетлери-кьоллары кюнде кюйюп, элли кьызлагьа ушагьан эселе да, жарыкь кёллю, таукел жүреккли, базгьын, талпыныулу болгьанлары аланы бютюн сьюдюмлю, бютюн кюсеулю этгендиле. Энди жетген кюнде ала не менме деген душман бла да бетлеширик, не уллу толпан ⁷ бла да демлеширик хангошала эдиле. Белгисиз, жашырын тенгиз узакьла чакьыра, ала жолгьа чыгьарыкь кюнлерин ашыкьдырып окьуна башлагьандыла.

* * *

Кюнле, айла чыныгьыуда оза, хангошаланы юйлерине тебиретир заман да жетгенди. Мустафа солтан кьызлагьа бирер далгюзюр ⁸ жюзюк берип, аланы патчах аталарына да салам кьагьытла жазып, хансарайдан алай ашыргьанды.

Орханны сайлагьан юч хангоша да, юшчорбат кьалада кеслери кьалыргьа унамай, узакь, кьыйын тенгиз жолоучулукьгьа, тенг кьызлары бла бирге атланнгандыла.

Кеме, кьызыл-ала желтенлени желжолдаш ⁹ тыкь толтуруп, жашил толкьула юсю бла, бир тамаша кьанатлыча, женгил жюзюп бара эди. Тенгизчи кьызла, хар бири кеси жерин, кеси борчун билип, кёпню кёр-

⁷ *Толпан* – тенгиз боран, буря.

⁸ *Далгюзюр* – бриллиант.

⁹ *Желжолдаш* – адам баргьан жанына ургьан жел, попутный ветер.

ген тенгиз бёрюлеча таукел кымылдай, Мармара тенгизден чыгып, Эгей тенгизге киргендиле.

Ючюнчю кюн тирек¹⁰ башы уядан төгерекеге сакъчы кыыз:

– Орхан-бей, ауламда кеме кёрюннгенди. Ол бизни жолубузну кесерге ушап келеди! – деп кычыргъанды.

– Ангыладым! – деп кычыргъанды Орхан да, сора ол кемени башха жары бургъанды.

– Жолубуздан нек тайдынг? – деп соргъанды Берти хангоша. – Бизгеми кьоркъдунг?

– Хау. Ишекли эсенг, сакълыкъны сайла.

– Орхан-бей, ала ызыбыздан тюшгендиле! – деп кычыргъанды сакъчы биягъы.

– Бир ажымсыз тенгиз абирекледиле, алай ала бизни жеталлыкъ туююдюле, аланы кемелери асыры ауурду, – деп, Орхан кызыланы кёллерин басханды.

– Да жетип да бир кёрсюнле! – Кюлюп, Жаклин хангоша кьолларын жан сюеклерине салгъанды. – Тапхан аналары танымазча этербиз!

Кызыла зауукъ кюлгендиле. Ичлеринде абызырагъан жокъ эди.

Аны эрттенлигинде шош тургъан тенгиз, тозурай келип, кьобуп башлагъанды да, Орхан желпеклени жыйдыргъанды. Жел кючлене, Орхан дюменни кьаты тутуп, кыызлагъа этериклерин уллу, кыысха, кесгин айта, ала да аны буйругъуна сыйынып, кьайнагъан тенгизге хорлатмаздан кьаты сюелгендиле. Тенгиз кемени, терек кьабукънуча, ары-бери ата, огьурсуз толкьунла да, «Ала тангны» жутаргъа кьаст этип, гая аууларын кенг ача да, гюрюлдеп жаба, толпаннга бурула баргъан жел аланы кьайры сюрюп баргъанындан энди Орханны хапары жокъ эди. Аны бек кьоркъгъаны – суу туюю кьаяла. Толпан кемени алагъа урса, сау кьутулур амал боллукъ туююл эди.

Бир заманда кеме бурунунда кючден сюелген Амира хангоша:

– Орхан-бей, ары бир кьарачы! Тенгиз хангоша Дениз! – деп, кьууанчлы кычыргъанды. – Ол бизни ызындан чакъырады!

– Кьайда?! Мен кёрмейме!

– Майна, аллыбызда! Ол инжи жарыкъны кьалай кёрмейсе?!

– Энди кёрдюм! – деп кьууанганды Орхан.

Бир ауукъдан ала кьая дорбуннга киргендиле, кёп да бармай, төгерегин бийик кыысыр кьаяла кьуршалагъан бир алтын юзмезли жагъагъа жууукълашып, илинкер атхандыла да, кьайыкъ бла жагъагъа жетгендиле. Кюн – ариу, кёк – чууакъ. Агъач кыйырында уа, инжи бюртюклери кюнде жылтырай, бир алаамат жашил кьала.

– Тенгиз хангоша, тенгиз хангоша! – деп кычыргъадыла хангошала. – Кьайдаса, бир кёрюн!

Ала алай айтыргъа, бир кьауум кыыз бла жаш чабып келгендиле. Алларындагъы тенгиз хангоша Дениз эди. Ол жете келгенлей, тенг кызыларын кьаты-кьаты кьучакълап, уппа эте:

¹⁰ *Тирек* – кеме желпеклерин тутхан агъач, мачта.

– Хан Тейриге минг шукур, мени тансыкълыгъым келтиргенди сизни бери! – деп къууанганды. Сора, Орханны къолун тута: – Мен бюгюн башыма эркин болуп, насыбыма къууана жашай эсем, ол сени хайырынгданды, ыразылыгъымы ал, – деп, къолун узатханды.

Солтан улу аны назик къолчугъун къолуна ингил алып:

– Сау бол, тенгиз хангоша, ашхылыгъымы сен он этип къайтардың, – деп, тогъуз хан къызы бла кесин кѳргюзте, жарыкъ кюлгенди.

– Была уа мени тенглеримдиле, – деп танышдыргъанды Дениз нѳгерлери бла. – Энди уа манга къонакъ болугъуз!

Бийик, жайылып ѳсген ариу агъач ичи бла лахор эте бара, ала къалагъа жетгендиле. Жашил толкъунланы къатдырып, ала бла къаланган инжи къала эди ол.

Зумрут бетли тенгизде жуууна, тамаша агъачда айлана, кече сайын той-оюн эте, бир ыйыкъ озгъанды.

– Багъалы эгечим, – дегенди Орхан тенгиз хангошагъа, – ашынгы, сууунгу халал эт да, биз кете барайыкъ.

– Орхан-бей, энтта бир кесекчик туругъуз, – деп жалыннганды Дениз, – мен алыкъа тансыгъымы жюзден бирин да алалмагъанма.

– Биз да, биз да! – деп тохтагъандыла хангошала да. – Энтта бир кесек турайыкъ.

– Тебирегиз! – деп буюргъанды Орхан, – былай бла ата-аналарыгъызгъа сизни жылгъа да тапдыралмам.

Амал жокъ. Къызла, мудах болуп, жагъагъа келгендиле. Балыкъкъыз хангошалагъа инжиден толу бирер кюмюш кюбюрчек бере:

– Жашауумда артыкъ насыплы заманым болгъан эсе, ол бу жети кюн эди. Уллу Тейри бизни энтта тюбетир деген умут кѳлюмю баса, багъалы хангоша тенглерим, сизни алай ашырама, – дегенди ол, жилямукълары жаягъы бла бара. Хангошала бары да жилягъандыла. Сора, къаты-къаты къучакълашып, кемеге мингендиле да, «Ала танг» желпеклерин жайгъанды.

Ала ачыкъ тенгизге чыкъгъанда, ол мияла бетича сыйдам эди. Кеме айрыкамдан узая, Орхан мудах хангошалагъа:

– Къызла, кюн – ариу, жашау а – аламат, – деп, кѳллерин кѳтюрюрге кюрешегенди, алай ала анга ѳпкелеп эдиле.

Ингир къарангы тенгизге жабыуун жайгъанды. Айсыз кече жулдузла асыры тазадан, аланы сыр сагъышларын ангылагъанча, Орхан дюмен къатында, сыртындан тюшюп, эси алагъа кетип тургъанлай, къатына Дайона хангоша келип олтургъанды.

– Орхан-бей, не сагъышлыса? – деп соргъанды ол, тасха-зат тюйюл эсе, манга да айт.

– Жулдузла... – деп, андан ары жукъ айтмай, шум болгъанды Орхан.

– Хау, жулдузлагъа мен да къараучума, ала не ариу гюлледен да сейирдиле.

– Ала манга жанлары барча алай кѳрюнедиле, алагъа бир жетер эди.

– Сен къатында жулдузлагъа да жеталмай тураса, аланы уа, бир ишексиз, жанлары барды, – деп, кёлю бла айтханды кыыз, – узакъ жулдузлагъа уа къалай жеталлыкъса?

– Умуту болмагъанны, мураты да толмайды.

– Мени умутум сенсе, – деп, кыыз Орханнга ийилип, аны уппа этгенди. – Сен мени сюемисе?

– Хау, сюеме, – деп солтан улу аны ингил къучакълагъанды. – Алай мен башха хангошаланы да сюеме.

– Алай боламыды да? – деп, мудахсынып олтургъанды рум хангоша.

– Сиз мени барыгъыз да сюесиз. Ётюрюкмю айтама?

– Угъай. Ол кертиди.

– Сора биригизни суйюп, къалгъаныгъызны тюртюп къалай къояйым? Мен аны юсюнден кёп сагъыш этгенме. Ийнансанг сюеме: мени жангыз сен суйюп къойсанг, манга да ол тынч эди.

– Сен бирибизни артыкъ суймейсе деп ийнанган бек кыйынды.

– Кыйын эсе да, кертиси алайды.

Толгъан ай аулам этегинден чыгъа келип, тенгизни кюзгюча жылтыратханды. Ай жарыкъда ушакъны андан ары бардырыргъа уялгъан болур эди, Дайона, туруп, дюменнге сюелгенди.

Тенгизчиле жолну жулдузла бла таныйдыла. Орхан Дайонаны къатында сюелип, дюменни солуна бургъанды да:

– Энди тюзюнлей элт, – деп ышаргъанды.

– Мен Румда тюшсем боллукъ эди. Туугъан жерими топурагъындан санга суймеклигим кючлю болуп, сени кююп кеталмадым.

– Жазуун киши да билмейди, мудах болма.

– Хау, ол а алайды, – деп ышаргъанды кыыз.

– Сен былай кёп да суйдюмлюсе, – деп, кёзюне къарагъанды Орхан. – Терк-терк ышара тур. – Солтан алай айтып, кеме бурунда сюелген Берти хангошаны къатына баргъанды.

– Юшюдюнгю, – деп соргъанды ол, чыгъа келген кюн аны уллу кёк кёзлеринде алтын тамычыча къалтырай.

– Угъай, санга суймеклигим мени кюнча жылытады, – деп ышаргъанды ол. Кёлю бламы айтды, огъесе ойнапмы айтды, алайын Орхан сезалмады. – Не эсе да, Дайона бла кёп ушакъ этдинг.

– Хау, ол туугъан жерине бек тансыкъ болгъанды.

– Мен да болгъанма тансыкъ, ююме жетеме деп, къоркъуп башлагъанма ансы.

– Биз бирге кёп кыйынлыкъ сынагъанбыз. Ол а жүрекдени бек байлайды. Биз суймеклик сунуп тургъан сезим бир бирге юйренчеклик эсе да билмейбиз. Болсада заман барыбыздан да акъыллыды. Ол тюз оноу этер.

– Хау, этер. Алай ол заманда мен бла бюгюнню мен башха адамла боллукъбуз ансы. Адам къартая барса, жүреги да къата, терен, ариу сезими бош сабий булжууча кёрюнюп къалады. Жаным, Орхан, мен алай болурун суймейме, – деп, хангоша анга кысылгъанды.

Дайона хангоша аны кётюралмай, деменни онгнга-солгъа хыны бура, кызыу бара тургъан кемени тенгиз ташлагъа уруп чачаргъа аздан кьойгъанды. Орхан жетип, кемени кючден тюзетгенди. Жукълап тургъан кызыла элгенип уянгандыла да, бир палах болгъанын ангылап, башына чабып чыкыгъандыла.

Орхан кемени тюзетгенликге, аны кьабыргъасы ташха жетип тешилген эди. Насыпха, тешик уллу болмай, аны терк битегендиле.

Дайона хангоша, этгенине чогъож болуп, тенг кызыларындан кечгинлик тилегенди. Сора, кёзлерин энишге ийип, солургъа кабиннге кирип кетгенди.

Орхан узакъда бир айрыкам кёрюп, кемени ары бургъанды: тешикни тынгылы жамаргъа керек эди. Ол, алатларын хазыр этип, жагъагъа тюшгенди да, аууп тургъан терекни быхчы бла кесип, балта бла жарып, сюрмелеп, юч кьалын кьанга этгенди, сора, аланы алып келип, кемени тынгылы жамагъанды. Ол кезиуде кызыла зумрут толкьунлада чабакъ-лача жюзе, бир бирлери бла ойнай, сабийлеча кьууана эдиле.

Алайлай айрыкам, кьалтырай келип, ачы таууш этгенди да, тау от кьусуп башлагъанды. Кызыла, кьачып, кемеге мингедиле, Орхан а, желтенлени жайып, алайдан узайыргъа ашыкыгъанды. Кёкден жаннган ташла жауа, тенгиз кылыкъсыз кётюрюлгенди. Деу толкьунла кемени ары-бери ата, кызыла да биягъы тенгиз бла чынтгы эрлеча демлеше эдиле. Чачылгъан тауну ауузундан кызыл сарыуек бла кьара сарыуек кёкге кётюрюле келип, бир бирлерине чапхандыла. Кьара сарыуек кызыл сарыуекни сыртындан кьаба да жырта, кызыл сарыуек да кьара сарыуекни сыртындан кьаба да жырта, узун кьуйрукълары тенгизни булгъай, «Ала танг» жаланда Аллахны кючю бла кьутулгъанды ол кыямадан. Эки сарыуег' а, бир бирлерин огъурсуз талай, кычырыкълары экинчи кюн да эшитилип тургъанды.

Алай кыыйынлыкъ аны бла бошалып кьалмагъанды. Тенгизни туман басып, кеме акъырын бара тургъанлай, ачылгъан жерде корсанлагъа – тенгиз абиреклеге – тюртюлюп кьалгъандыла. Кьачар заман жокъ, уруш этерге керек эдиле. Абирекле, ыргъакъларын сызып, «Ала тангны» кемелерине кысхандыла да, ауан ¹¹ этип чапхандыла.

Кылыч уруш башланганды. Абирекле кёп болгъанлыкъгъа, чын, апон хангошала, кымылдагъанлары кёзге илинмей, аланы абызыратхандыла. Болсада, абирекле аланы кызыла болгъанларын кёргенлей, уруш бютюн кыызгъанды. Хангошала жусланлача ¹² сермеше, менме деген абиреклени сейирге кьалдыргъандыла. Дайона хангоша абирекле кемесине секирип ётгенди да, кылычын кётюрюп:

– Тохтагъыз! – деп кычыргъанды. – Мен рум патчахны кызы Дайонама!

– Тохтагъыз! – деп кычыргъанды абирекле кемедеги да. – Тохтагъыз!

¹¹ *Ауан* – абызыратхан неда кёллендирген ауаз, возглас, клич.

¹² *Жуслан* – пантера.

Ол бек чырайлы, субай, атиги¹³ болгъаны кёрюнюп турагъан секел¹⁴ жаш эди.

Кемебек рум хангошаны къатына келгенди да:

– Рум патчахны тас болгъан кызы сенмисе? – деп, иги ийнаналмай соргъанды.

– Хау, мен рум хангошама.

– Алайды деп ийнандырыр затынг а бармыды: анга ушагъан кызы эсенг а?

Дайона хангоша боюнундан медальонун алып ачханды да, кемебек анда накбут-налмас тажлы кызыны суратын кёргенди. Ол керти да Дайона хангоша эди. Кемебек, къууанып:

– Бу кызы рум хангоша Дайонады, мен аны Афинле шахарында кёре-кёре тургъанма! – дегенлей, абирекле кылычларын ёрге-ёрге кётюрюп, къууана, ауан этгендиле. – Биз муну ючюн кюбюр толу алтын ахча аллыкъбыз!

– Энди «Ала тангны» кетме кый, – дегенди Дайона. – Алайсыз мен сизни бла барлыкъ тыйюлме!

– Угъай, ахшы кызы, бизге барыгъыз да керексиз. Кёрмеймисиз, мени тулпарларым кызылагъа къалай тансыкъ болуп турадыла! – Кемебек алай айтханлай, биягъы сермеш башланганды.

Дайона, кылычын жүрегине тиреп:

– Тохтагъыз, алайсыз кюбюр бла бир алтын ахча угъай, шай да аллыкъ тыйюлсюз! – деп кычыргъанды.

– Тохтагъыз! – деп буюргъанды кемебек. Кызы кесин арсарсыз уруп къоярыкъ эди.

– Охо, «Ала танг» жолуна кетсин, сен а кылычынгы бери бер, – деп, кылычны рум хангошаны къолундан алгъанды.

– Энди тенглерим бла саламлашып айырылма кый, – деп, кызы «Ала тангнга» атлагъанды. Ол, Орханнга жууукъ келип: – Ыразы бол, мен да санга ыразыма, – деп, боюнундан медальонун алып, Орханны боюнуна салгъанды да, жаягъын уппа этгенди.

Орхан, Дайонаны кёзюне къарап:

– Былай нек этдинг? – деп, ыразы болмай соргъанды.

– Кызыла юйлерине сау-эсен жетерге керекдиле. Биригиз окъуна ачысагъыз, мен аны кесиме кечаллыкъ тыйюл эдим. – Ол уллу кёзлерин ийгенди да, акъырын кётюрюп: – Мен сени бек сюеме, мени эсгере-эсгере тур, – деп, тенг кызыларына бурулгъанды.

Хангошала бир бирлерин къучакълай, ийнаялай, кёзлери толуп, алай айырылгъандыла.

«Ала танг» алайдан кетип тебирегенди. Орхан жара тюшген кызыланы жараларын, балхам салып, байлау бла байлагъанды да, терен кючсюннгенди.

¹³ *Атиги* – акъсюек, высокородный.

¹⁴ *Секел* – гынттылы, высокомерный.

– Рум хангошаны этгенинде сени терслигинг жокъду, – деп сёлешгенди Злата. – Аны ючюн жүрегинги алай кыйнама.

– Мен осал кемебекме, былай болургъа керек туююл эди, – дегенди Орхан, кесине ачыуланып.

– Сизни кутхарыр ючюн, мен да алай этерик эдим, – дегенди Берти, – бизни кыралны катында болсакъ.

– Хау, – деп, сёзге Алита да кышулгъанды. – Кыйсыбыз да алай этерик эдик.

– Айхай, ол хайыуанла аны кёлюн сындырырла деп да кыркыама, – дегенди Орхан.

– Ахча кёллу болургъа сые эселе, хангошаны кыйнамазла, – дегенди Жаклин. – Алтын сыймегенлеге уа ушамай эдиле.

– Бюгюнню насып алагъа уллу кыуанчды. Бизге ишекли болмагъан абирекле байрам этерле да, эсирип, чочхалача сойланырла. Ызларындан туюшейик да, кемелерине жашырын ётейик. Ишибизни тауушсуз да, терк да этсек, биз Дайонаны кытулталлыкъбыз. Сиз анга не дейсиз? – деп соргъанды Орхан.

– Биз таукелбиз! – дегенди Жаклин хангошаланы барысы ючюн да. – Не Дайонаны кутхарабыз, не да барыбыз да жоюлабыз!

– Ёлюрге ашыкмагъыз. Туман бла бир кесек талан¹⁵ керекди бизге, кыалгъанын а кесибиз этербиз. Желтенлени жыйыгъыз! – деп буюргъанды Орхан, – энди туман бизни жанлыды.

Ол кезиуде Рицос – «Тенгиз аждагъанны» кемебеги – Дайона бла кеси кабинде тюрлю-тюрлю ашладан бла ичерикледен толу кыангагъа олтуруп, шапа да, арлакъда сюелип, алагъа кырай эди.

Кемебек чагыр аягын татыуун чыгырып ичгенди да, Дайона хангошагъа бурулуп:

– Сен а нек ичмейсе? – деп соргъанды. – Аламат ференк чагырды!

– Мен тузакъ хангошама, неме кыуанып ичерикме? – деп, сыйсунмей сёлешгенди хангоша.

– Багъалы хангоша, ийнансанг, артыкъ кыуаныр жерим мени да жокъду. Ичген мен андан окъуна эте болурма. Не десенг да, чагыр ачыуунгу селейтеди.

– Жюйюсхан кемебек, генезир башкеслеринг бла кемеле тонагъандан сора сени не кыйынлыкъынг барды? – деп ачыусунганды хангоша.

– Не кыйынлыкъмы дейсе? Да тынгыла. Сени атанг, рум патчах, сен тас болгъан кюн, эм жигит юч апчарны аллына чакъыртып: «Кызымы табып келгенге мен этмезлик ахшылыкъ жокъду, алай тапмасагъыз а, сизге мен сынатмазлыкъ азап да жокъ! – деп, бек кыаты сёлешген эди. – Аманатла да аллыкъма, кызымы тапмасагъыз, кыачып кетмезча».

Кемебек Рицос жеринден туруп, – кыолунда чагыры – кабинде ары бери айлана, хапарын андан ары бардыргъанды:

¹⁵ Талан – удача.

– Мен жаш юйдегили эдим да, жанымча кѳрген адамымы атанг аманатха алды, башха экисини уа – эгечлерин. Мен жыйыным бла тенгизге кетдим, ол эки апчар а – таулагъа. – Дайона кемебекге мудах болуп тынгылай эди. – Жети тенгиз ауладым, алай сени тапмадым. Жыл кѳзюне къайтып келмесек, атанг аманатланы жалдатха ¹⁶ берлик эди. Мен асыры узакъ кетип, не адыргы этсем да, бир ыйыккъъа кеч болуп, кемежайгъа ингир къарангыда келдим. Кемеден тюшгенимлей, ахшы танышыма тюбеп къалдым да, ол манга: «Юйдегинги башын тайдыргъандыла, былайдан терк къора, ансы сени да жоярыкъды патчах», – деди. Ёзге амалыммы бар эди – алайдан башымы алып кетдим да, тенгиз абиреги болдум.

Чагъыр иги татыгъан кемебек, туруп, бир кюбюрню ачханды да, андан бир ариу жыйрыкъ, эки сыйлы чурукъ да чыгъаргъанды. Сора аланы хонгошаны юсюне атып, къургъакъ ауазлы:

– Быланы кий! – деп буюргъанды. Санга была бегирек жарашырыкъдыла.

– Кабинден чыкъ да, алай кийинейим, – дегенди Дайона, къайгъылы болуп, алай Рицос:

– Угъай! – дегенди хыны. – Мен бир жанына бурулайым да, терк кийин! Хау, сенича бирними кѳргенме мен!

Дайона тешинип, омакъ кийингенлей, Рицос анга бурулуп, сейирге къалгъанды. Ол, терк окъуна уллу кюбюрню юсюнде кюмюш кюбюрчекни ачып, андан багъалы омакъламала чыгъаргъанды. Чыгъаргъанды да, Дайонагъа жууукъ келип, бармагъына далгюзюр жюзюк салгъанды, боюнуна накъут-налмас минчакъла, къулакъларына уа къара инжили алтын сыргъала такъгъанды.

Суу къамишча субай санлы Дайона, керти да адам кѳз алмазча, алай сюйдюмлю, алай ариу эди.

Кюн къарангы бет алгъанды.

«Ала тангчыла» сагъайып эдиле да, тумандан кеф ауазла чыгъып башлагъандыла, бир кесекден а мутхуз чыракъ жарыкъла кѳрюннгендиле. Кеме акъырын Рум таба бара эди. «Ала танг» абиреклени ызларындан тюшгенди. Дауурла шошайгъанлай, «Ала танг» «Тенгиз аждагъаннга» тауушсуз жууукълашханды да, Орхан, аркъанны кыйырын белине кысып, суугъа киргенди. Ол, тауушсуз жюзюп барып, «Тенгиз аждагъанны» илинкери бла кемеге миннгенди, сора аркъанны кыйырын кеме къабыргъасына кысханды. Аркъан кѳбуз кылча тартылгъанлай, Азуми, ызындан а Аи «Тенгиз аждагъаннга» ѳтгендиле. Ала сакъчыланы шумсуз кѳратып, жукъларын да билмей, тѳнгереп жатхан абиреклени юслери бла кемебекни кабинине кысылгъандыла. Гитче терезе кѳзчюкледен чыракъ жарыкъ ура, Аи ичине сакъ къарагъанды. Кемебек Дайонаны юсюне сюелип:

– Сени къанлы атанг мени юйдегими, бир мурдарныча, жалдатына берип, башын алгъанды! Мен а аны кызын нек аяргъа керекме?! – деп кычыргъанды.

¹⁶ Жалдат – палач.

Дайона, ахы кетип, не этерге билмей, жан-жанын жашырын кьармагъанды, алай кьолуна жукъ да тюшмегенди.

– Тешин! Румгъа жетгинчи, сен мени нѣхюмсе! Хайда, бол! – деп, кьызыны жыйрыгъын юсюнден сыдырып алгъанлай, Аи, кабиннге чабып кирип:

– Сырсыз кемебек, кир кьолунгу хангошадан кетер! Неда жаханымге ашырама! – деп кьычыргъанды.

Кеф кемебек, тиширыу ауазгъа бурулуп:

– Сен шатийка ¹⁷ уа бери кьайдан чыкъдынг?! Бусагъат сени да... – деп, анга атылгъанлай, Аи табаны бла уруп, боюн жигин кьыркъып кьойгъанды.

Дайона ѳз кийимин кьерге, Азуми кирип:

– Хайда, болугъуз! – дегенди, аланы ашыкъдыра.

Ол кезиуге «Ала танг» «Тенгиз аждагъаннга» кьысылып, Орхан, хангошала да сауутха узалгъан абиркелени жазаларына тюбетгендиле. Сора, Дайона бла «Ала тангнга» ѳтюп, абирекле кемесине от салгъандыла. Мычымай кефлери аязгъан абирекле, кьайыкъларын тенгизге тюшюрюп, анга гузаба мингендиле да, алайдан жанлагъандыла.

Хангошала, ауан эте, сабий кьызчыкълача кьууаннгандыла, сора Дайона, аны тенг кьызлары да, кьучакълашып, тѳгюлюп жилигъандыла, Орхан а кемени шималгъа бургъанды.

– Хангоша эгечлерим, сьуйгенигизни биле эдим, алай мени намысым ючюн кесигизни аждагъан ауузуна атарыкъсыз деб' а турмай эдим. Энди мен сизге ѳмюр-ѳмюрге борчлума, – деп жилий, жангыдан кьучакълангъанды тенг кьызларын, Орханнга уа кьол узатханды.

Орхан, Азумини кьатына келип:

– Азуми, бу сени болур, эслемей, «Тенгиз аждагъанда» тюшюрюп кетгенсе. Ма, – деп, кьама ауузуна ушагъан иничге чач тьуреуючно кьолуна бергенди. – Бек сыйлы затха ушайды.

– Сѳгун ¹⁸ улуну манга белгиси, – деп, мудах болгъанды кьыз. – Тапмасанг иги боллукъ эди.

Орхан кьызыны мудахлыгъын кѳрюп, андан ары жукъ сормагъанды.

«Ала танг» Эгей тенгиз бла Румну тѳр шахарына келгенди да, хангоша табылгъаны Афинлеге топ атылгъанлай жайылып, жыйыны бла алларына патчах кеси келгенди. Аны кьууанчыны чеги жокъ эсе да, кемебек Рицосну айтханы кѳз аллына келип, Дайонагъа ол керти насыплыды дерге уа кьыйын эди.

Тюрлю-тюрлю кьумачла, байракъла бла жасалгъан айтхылыкъ шахарда байрам юч кюн баргъанды. Тѳртюнчю кюн патчах, Орханнга, хангошалагъа да сыйлы саугъала берип, аланы жолгъа ашыргъанды. Дайона бла аны тенг кьызлары, ингил бетлерин жилимукъла жууа, кьочден айырылышхандыла. Дайона бу жол, кишиден да буюкъмай, Орхан-

¹⁷ *Шатийка* – вертихвостка.

¹⁸ *Сѳгун* (апон.) – аскерхан, полководец.

ны кьучакълап кѣп тургъанды, сора, аны кемеге миндирип, жагъагъа тюшгенди.

«Ала танг» кѣзден ташайгъанда да, Дайона, кѣзлерин жилимукъ жууа, жагъада эди.

* * *

Сайто – Гассо ханны ышангылы ёзюрю – зинданган энип барып, харам къанлы Гидону тикге тыйгъанды:

– Не мен айтханны этесе, неда дуниядан гунч боласа! Къайсын сайлайса?! – деп, ёзюр жулдузчугъа сур къарагъанды.

– Жанымы ичимде къой ансы, не десенг да этерме, – деп, жал баргъанды харам жюреккли Гидо.

– Къуртха Ганданы кълума тутдур!

– Ой, мен жарлы, ой, мен харип, ол мени уруп, къурушдуруп къярыкъды! – деп жилигъанды Гидо.

– Мен а уруп, эки этип къярыкъма! – дегенди ёзюр а кылычына узала.,

– Ой сен айтхан, сен айтхан! – деп дибилдирегенди къртха, – кылычынгы кынында къой!

– Хайда, бол! Алдасанг, этерими билесе!

– Билеме, билеме, огъурлу ёзюр, – деп, жулдузчу Гидо ёзюрню этегин уппа этип, мангылайына кысханды.

Ол кече окъуна ала чыгыр таугъа чыкыгъандыла. Ёзюр, къадау таш артына бугъуп, Гидону илишан этгенди, къачама-зат десе, уруп къярча.

Гидо, от этип, ары эшек гышмы атханды да:

– Дуниягъа айтылган къртха Ганда, бери жет! – деп, кълун чолпу этип, тѣгерекге кычыргъанды.

Алайлай биттирча бир зат, ары-бери чартлай келип, от къатына доп деп тийгенди да, ёсе кетип, жулдузчу тенгли болгъанды. Ол къртха Ганда эди, адамдан маймулгъа бегирек тартхан бир биттиржух къртха. Хыйны кючю да анга кѣре уллу.

– Бир алдагъанынг болмаймыды, кырс Гидо, нек излейсе мени?! – деп, огъурсуз соргъанды къртха Ганда. – Мен ол тукъум затланы кечмеучюю билмеймисе?!

– Хыйны кючю уллу айтхылыкъ Ганда, мени зинданга атхан эдиле, сора санга алтын къала къалай ишлетирик эдим? – деп, сылтау этерге кюрешгенди Гидо.

– Ол мени ишим туююлдю. Сен айтдынг – мен этдим. Сѣзюнге ие бол, кърт этип, эзип къойгъунчу!

Андан кѣп сакъламай, юч окъну садакыгъа тартып турган Сайто Ганданы марап атханды. Окъланы бири онг инбашына, бири сол инбашына тийгендиле, бири уа тѣппе кекелин териси бла сыдырып, жерге атханды. Къаяланы кълтырата кычырыкъ этгенди сора Ганда. Ол, эс табып, учуп кетеме дегенлей:

– Тут, тут, учураса! – деп, дыгалас этгенди Гидо. Сайто аны кьагъып алгъанды да, Гидогъа къарагъанды.

– Энди сыртына уралгъанынгча ур! – дегенди Гидо, кёзлери жанып.

Сайто Ганданы сыртына керилип ургъанлай, аны богъурдагъындан тёп-тёгерек тазана таш жерге тюшгенди. Андан жашил тиекле тёгерекге жайыла, Ганда аны сермеп алама дегенлей, Сайто къылыч бурунун боюнуна тирегенди. Ол кезиучюкде къуртха Ганда, силкинип, ёзюрню кьолундан ычхыннганды да, учуп кетгенди.

– Харам жилик, сени хатангдан Ганданы кьутултдум да ийдим! – деп, Сайто аны башын тайдырыргъа керилгенлей:

– Ёлтюрме, жюйюсхан ёзюр, энди ол алай кьоркьуулу тюйюлдю! – дегенди, башын кьоллары бла кьоруй. – Энди ол мамура¹⁹ къарантхала²⁰ бла кьоркьутургъа кюрешгенден башха, кишиге хыйны заран эталлакь тюйюлдю.

Сайто, жашил топну кьолуна алып:

– Муну не жеклиги барды? – деп соргъанды. – Сени кёзюнг бош жанмай эди, айт бусагъат!

– О, ол сейир мияла топчукьду, аны тасхасын билген адам этмезлик зат жокьду дунияда, алай аны тасхасын мен билмейме, – деп, къазан буштукъча жыйырылгъанды Гидо.

– Кёзюмден кьуру, энди кёрген-зат этсем, сау кьоймам.

– Хурметли ёзюр, къуртханы кекелин былай кьоюп кетме, Ганданы бери къайтмай амалы жокьду. Ол кекелин тапса, жерине жабышдырыр да, хыйнысы бла кёп хата этер.

– Сора не этерге керекди?

– Отха ат да, кюлюн желге сууур, – деп, Гидо алайдан тас болгъанды.

Сайто, алма тенгли жашил жек топчукьну алып келип, Гассо ханнга бергенди да, хапар айтханды.

– Тейри, Ганданы кьутултханынг тапсыз болду. Ол энди хатасыз эсе да, аны Орхан тенгими кьолуна берирге керек эди, – деп, ажым этгенди хан.

– Терс болдум, кеч, уллу хан, – деп, баш ийгенди ёзюр.

– Кьой, жарсыма. Бир кюн бир тутулуп кьалыргъа да болур. Энди бу ташны тасхасын билирге керекбиз, – дегенди ол, жашил нюрлю топчукьну кьолунда бура. Топчукьну ич ортасында инжи тенгли бир жулдуз жарып, аны тегерегине булут устуккула, бир кегере, бир къарала, бир а кьызара, айланып тура эдиле.

– Тажадан Сюлейге кёргюзтейик, билсе ол билликди, – деп, экиси да атланып, агъач ичи бла Сюлейге келгендиле.

Сюлей кюн тууушда олтуруп, кьалкьып тура эди.

Ала, атладан тюшюп, аны кьатына келгендиле да, уятыргъа кёзлери кьыймай, кьатына шош олтургъандыла.

¹⁹ Мамура – чудище.

²⁰ Къарантха – призрак, дух.

– Не жумушугъуз барды, Гассо хан бла Сайто ёзюр, – деп сёлешгенди Сюлей, кёзлерин да ачмай?

– Айып этме, уятып кьойдукъ дейме, – деп, кечгинлик тилегенди хан.

– Жарсымагъыз, жукълап туююл эдим. Бир кьатыш тюш кёргенме да аны жоралаялмай турама, – дегенди.

– Да сен жораялмагъан тюш, тейри, иги тюш болмаз, – деп, кесамат этгенди хан.

– Сыйлы хан, сени Орхан деп шуёхунг бармыды? – деп соргъанды Сюлей ханнга.

– Хау, барды, тажадан Сюлей, – деп сейирсингенди Гассо.

– Ол тогъуз хангоша бла узакъ жолоучулукъгъа чыккыгъанды. Жолу бек кьоркьуулуду да, ол болушлукъ кереклиди. Тюшюмде биттиркъанат кьуртха Ганданы, солтан улу Орханны, сора бир сыйлы жашил ташны кёргенме. Алай аланы бир бирге байлаялмай турама. Кьурха Ганда бек тозурапды. Аны ким эсе да бек ачитханды, – дегенди Сюлей, кёзлерин ачып.

– Сен тюшюнде кёрген топ бу туююлмюдю? – деп, Гассо, жек топчукъну кьартха узатханды.

– Хау, буду. Санга кьалай тюшгенди ансы.

– Кьуртха Гандадан Сайто сыйыргъанды.

– Тоба, тоба, Ганда кесин санга кьалай алдатханды? – деп кьарагъанды ол Сайтогъа.

– Жулдузчу Гидону хайыры бла, тажадан Сюлей.

Сюлей, Гассону кёзюне кьарап:

– Энди тюшюмю ангыладым. Бу жек топчукъ Орханны кьолуна тюшерге керекди: Ганда аны, ызындан болуп, палахха кьоймасын.

– Да ол бек тозурагъанды дейсе да.

– Не тозураса да, Орханны жолдан ажашдырып, палахха кьоярча бир хыйнысы уа кьалгъанды.

– Да мен бу топчукъну уллу тенгизде анга кьалай тапдырайым да? – деп, мудах болгъанды Гассо хан.

Была ушакъ эте тургъанлай, топчукъдан губу халы кибик, бир жашил тиек ургъанды да, Сюлейни кёз аллы хауада, миялагъача, бир тамаша белгиле жазып, артха сууурулгъанды.

Тажадан Сюлей жазуланы магъаналарын чыгъара, кёп мычыгъанды, сора:

– Сайто аны кьуртха Гандадан кьутултханы ючюн, жек топчукъ Орханнга болушургъа айтады, – дегенди Сюлей, сакъалын сылай.

– Хан Тейриге минг махтау! – деп кьууаннганды Гассо.

Хан алай айтханлай, жашил топчукъ ышаргъанды да, аны кьол аязындан акъырын кётюрюлгенди. Сора, тегерекге минг-минг тюрсюнлю тиек жая, жулдузча учуп кетгенди.

* * *

«Ала танг» Крит тенгизни ётюп, Аралыкъ тенгизге киргенди да, батышха жол салгъанды. Къыйырсыз-чексиз тенгиз шош тозурай, желпегейлерин жел толтургъан кеме сюзюлюп бара эди. Не махтаугъа да тийишли къызла, къоллары алапат жарашып, жумушларын гузабасыз-къайгъасыз тындырадыла. Дюмен артында сюелген Орхан туураларындан къарап, бу назик тиширыуланы былай тюрленгенлерине жарсыгъан да, къууанган да эте эди. Жарсыгъан – насыпха туугъан къызланы къадарлары былай чюйре болгъаны ючюн эте эди, къууанган а – жилип, ёкюнуп турмай, ёз къадарларын къолгъа алып, насыпларын къайтарыргъа талпыгъанлары ючюн.

Бу кёллерине ырахат шошлукъну, жүреклерине асыу хошлукъну бузуп, алайлай сыртлан къычыргъанча къылыкъсыз таууш чыкъгъанды. Орхан башын кётюрюп къараса, – желтеннге бир жапысыз жаныуар жабышып.

– Къуртха Ганда! – деп къычыргъанды Орхан, садагъына окъ сала. – Бу жол сен менден къутулмазса!

– Ол жол да алай айтхан эдинг! – деп, къанжал таууш эте кюлгенди биттиржух Ганда. – Не бла бошалгъанын а кёргенсе!

Къызла, не сунаргъа да билмей, армау болгъандыла. Алайлай тенгизден деу, жапыларындан эмегенле да элгенирча, тюрсюнлю мамурала чыгъып башлагъандыла. Ала хауагъа кётюрюле барып, аждагъан ауузларын кенг кере да, кемеге бийикден чаба, жете келгенлей а, артха уча, алай бир ненча кере этгендиле. «Была бизни къоркъутуп турмай, чапхан нек этмейдиле?» – деп сагъышланганды Орхан. Къызла не батыр эселе да, бу жол а керти къоркъгъандыла, алай, насыпха, гузабагъа уа къалмагъандыла. Ала мамуралагъа садакъ ата, жанган окълары да туманнга кетгенча болуп къала, сау сагъат озгъанды. Бютюнда адам тёзюп болмазча минг тюрлю ачы къычырыкълары абызырата эди аланы.

– Орхан, жек топчугъуму кесиме къайтар! – деп кюкюрегенди Ганда.

– Не жек хапар айтаса сен?! Жек затым болса, мен бу къыямагъамы тёзюп турлукъ эдим?! Аны къой да, былай кел, башынгы алынга тюшюрейим! – деп къыжырагъанды Орхан.

Къуртха Ганда ол халабалыкъда Амираны сыртына секирип тюшгенди да, бизлеча жютю, къынгыр турнакъларын аны жүрегине къадагъанды, Азуми да Ганданы къылыч бла сермегенди.

Амира алайда жан бергенди, къаны бара тургъан къуртха Ганданы уа, Азуми башын тайдыргъанды. Ганданы башы тайгъанлай, мамурала тас болуп, булутсуз кёк ачылып къалгъанды.

– Ай, медет а! Ала мамурала угъай, къаранчхала эдиле. Аны билген болсакъ, Амира сау къаллыкъ эди, – деп кюйгенди Орхан.

Бу жол къызланы кёзлеринден бир тамычы жилимукъ да таммагъанды. Алай жүрекерине бу жолча къыйын а бир да тиймегенди.

Кеме аланы бир айрыкамгъа келтиргенди. Жолдан ажашханларын Орхан жаланда ингир къарангыда жулдузлагъа къарап билген эди. Ала, кемеде тюшнуп, Амираны бир уллу ташны жанында асырагъандыла. Къызла кече алайда къалыр мурат этгенликге, Орхан унамагъанды.

– Орхан-бей, тангнга дери биз Амира бла къалгъанлыкъгъа не боллукъду? – деп, кёлкъалды этгенди Аи.

– Къызла, биз къайры келгенибизни билмейбиз да, мен андан тынгысызма. Кемеге минигиз, кетген этебиз.

– Амира бла бир кече къалмай мен бир жары да кетмейме! – деп тохтагъанды Жаклин.

– Къылыкъ юйде этерсе, бусагъатда уа аллымда тебире! – деп, хыны этгенди Орхан. – Энта биригизни тас этерге суймейме!

– Орхан-бей, сен бизге нек къычыраса? – деп, жиляп къалгъанды Джана.

– Санга не болгъанды? Ол сени жанып келген къуртха да ким эди? – дегенди Берти да. – Амираны ол жойгъанды!

– Багъалы эгечлерим, айрылыкъ бизге игилик келтирмез. Сиз мени аманатларымсыз да, борчуму толтурургъа керекме. Этерими билмесем, айтмаз эдим, – дегенди Орхан сабыр. Сора: – Жаклин, – деп, бир зат айтыргъа тебиреп, дыркъ тохтагъанды да: – Къалмай болмай эсегиз, жагъада угъай, кемеде къалыгъыз, – деп, таш артында тас богъанды.

– Берти, ол этгенинг не эди?! – деп чамланганды анга Алита. – Аны терслерден алгъа, Орхан къаласында ариу къызланы тегерегине жыйып, ала бла булжуй, насыбына къууанып олтурмай, бизни ауарабызны боюнуна алып нек айланады деп кесинге бир сорсанг а.

– Къызла тохтагъыз, энди ол жетмей турады бизге! – деп, Злата Орханны ызындан кетгенди, алай бир кесекден аны тапмай, къайгъылы болуп къайтханды.

Къызла кемеге мингендиле да, кабинде жерлерине таяннгандыла, алай кезлерине жукъу кирмей, селешген-зат да болмай, кёп тургъандыла. Болсада, жукъу хорлап, Азумиден къалгъанла жукълагъандыла, ол а, Орханнга тынгысыздан, дюенни къатында олтуруп, хар шыхыртха, хар тауушха сагъайып тургъанды. Кечени ауурлугъу кете, Азуми да къалкъыгъанды.

Къызла танг эрттенликде туруп къарасала, къан жугъу Орхан, къылычын да къолуна къаты къысып, жагъа юзmezге аууп тура эди. Ала терк окъуна аны кемеге элтип, жараларын жуугъандыла, байлагъандыла.

Орханны тили бюлдюрдю эте:

– Былайдан терк кетигиз, – деп, кючден айталгъанды.

Къарасала, Азуми жокъ. Бир заманда айрыкамдан бир къара къычырыкъла чыкыгъандыла. Азуми бир дидинбаш адам бла къылыч уруш эте – ызындан а – сау жыйын – къачып келе тура эди. Азуми чабып кемеге мингенди да, кёпюрню артха жыйып, кемеге илиннген дидинбашлагъа къылыч, сюнрю уруп тебирегендиле. Кеме жагъадан узая баргъаны къадар, дидинбашла суугъа секире, аладан да къутулгъандыла.

– Азуми, ала неле эдиле? – деп соргъанды Алита.

– Керти, ала кимле эдиле? – дегенди Берти да, къайгъылы.

– Орхан-бейни сёзюнден биз бош чыгъабыз, анга жукъ болуп къалса, биз бир бирге не кёз бла къарарыкъбыз? – деп жилигъанды Азуми.

– Эгечлерим, терслик мендеди, кечигиз, – дегенди Жаклин, кёлю толуп, бир сау жери болмагъан Орханны башын сылай.

– Орхан-бей болмаса, бюгече ол дидинбашла бизни къой учалача, биширип ашарыкъ эдиле. Мен, аны ызын ызлап, ташдан арлакъ барсам, дидинбашладан тёртносю ёлюп, бири уа – жаралы. Ол, мени кёрюп, ёкюрюрге къалды да, урдум да ёлтюрдюм. Къалгъанын а кесигиз да кёрдюгюз.

Дюменни артына Джана сюелип, «Ала танг» ачыкъ тенгизге чыкъгъанды. Аллай жараладан сора Орхан сау къалыр деген умут болмай, кызыла бек мудах эдиле.

Ол кюн чырмыкъсыз, къайгъысыз ётгенди. Хакимлик хунери болгъан Аи, чын амалла бла Орханны юсюнден кетмей бакъса да, андан себеп аз эди. Болсада Аи аны аяздыргъанды. Орхан тегерегине басынып тургъан хангошаланы сау-саламат кёрюп, кёзлери бла билинир-билинемез ышаргъанды да, кызылагъа жан киргенди.

– Орхан-бей, хорлатма, биз сенсиз юйлерибизни табаллыкъ туююлбюз, билесе да, – деп, кёз жашлары кёзлерине ау болуп ышаргъанды Жаклин.

Орхан биягъы аз-маз ышаргъанды.

Джана дюмен артындан:

– Кызыла, бизни таба айрыкъам келе турады! – деп, къайгъылы кычыргъанды. – Ол бек терк жууукълашып келеди!

– Айрыкам къалай жюзер?! – деп, кызыла Джана айтхан жары къарашхандыла да, кенделен жюзюп келген бийик къая айрыкамны кёргендиле. Айрыкам бир ишексиз аланы алларына келе эди.

– Джана, не этебиз да? – дегенди Берти.

– Къачар эдик, алай ол бизден теркди! – деп селешгенди Джана. – Ызыбыздан терк окъуна жетерикди!

– Айрыкам кеси аллына жюзе болмаз, сауутларыгъызны хазыр этигиз! – деп кычыргъанды Азуми.

Кызыла сермешге хазыр болгъандыла.

Бийик къая айрыкам «Ала тангнга» жетгенлей, кенг къая эшик ёрге кётюрюлюп, бир ахырзаман кюч ичине тартханча, кеме къая ичине ташайып кетгенди. Бир кесекден ала кёзжетмез жашил аулакъ жагъасына тирелип тохтагъандыла. Баям, тегереги бийик къаяла, арасы уа аулакъ айрыкам эди ол. Джанадан къалгъан кызыла, арсар бола, жагъагъа тюшгендиле да, терегекге сагъайгъандыла, алай жан кымылдап кёрмегендиле. Кёк таза, ариу, тийре шош, ырахат эди да, хангошаланы жүреклері чёге башлагъанды, алай жюзген айрыкам кёрген угъай, айтып да эшитмегенлери себепли, тынгысызлыкълары уа кетмегенди.

– Къызла, сеземисиз: жер ууакъ къалтырап, хауа гууулдап башлагъанды, – деп, къайгъылы селешгенди Злата.

Алайлай, жер тюбюнден чыгып къалгъанча, алларына жети къара кийимли жин сюелгенди да, бири Алитаны къолундан тутуп, къызладан айыргъанды. Алита, къамасын сермеп, жинни урама дегенлей, жинни бармакъларындан элияла чартлап, Алита жерге аугъанды.

Биягъы жин Златагъа узалгъанды, алай башылары:

– Къой, тийме. Къызла бизни ойнамагъаныбызны кёрдюле, – деп жинни тыйгъанды. Сора жанында сюелген Жаклиннге бурулуп: – Сау къалыргъа сую эсегиз, жек топчукъну бизге беригиз, – деп, сабыр айтханды.

– Да ийнанмазсыз ансы, бизде аллай зат жокъду, – дегенди Жаклин, былагъа жукъ эталмазлыкълары ичин кюйдюре.

– Ётюрюк айта эсенг, сен да ёллюксе! – деп, нёгерлерини бирине: – Жек топчукъ былада эсе бир къара, – деп буюргъанды. Жин жан хуржунундан бир жукъа тёртгюл миялачыкъны чыгъаргъанлай, ол аны къол аязындан кётюрюлюп, кемени тегерегине учуп чыкыгъанды да, биягъы жашны къолуна келгенди. Жин жаш башчыгъа:

– Къыз тюз айтады, жек топчукъ былада туююлдо, – дегенди.

– Ол быланы къолларына тюшерге керек эди, энтта бир кюн къарайыкъ, – дегенди башчы жин.

– Да жек топчукъ быланы къолларына тюше, биз аны алалмабыз, – деп къайгъыргъанды жинледен бири.

– Аны тасхасын киши да билмейди, жарсыма, – дегенлей, жинле тас болуп къалгъандыла.

Къызла, жияп, Алитагъа ийилгендиле, алай, не медет, ол ёлюп эди. Хангошала аны да асырагъандыла.

– Орхан-бей бла къалсакъ жаныбызча кёрген тенг къызларыбыз Амира, Алита да ёллюк туююл эдиле, – деп кюйгенди Берти.

Къызла кемеге минерге, кёкден бир жашил тийсекки²¹ топчукъ эне келип, Орханны кёкюрегине жетмей, хауда тохтагъанды. Сора аны ичинден Орханны юсюне тюрлю-тюрлю минг-минг тиек тийгенди да, солтан улуну ауур жаралары сау болуп, ол ёрге тургъанды. Къызла, кёзлери кёргеннге ийнаналмай, бир бирине ал бермей, Орханны юсюне битгендиле. Къууанчлы Орхан да аланы къучагъына жыйгъанды.

Ол кезиуде биягъы жер тебе, хауа гууулдай башлагъанды да:

– Бу неди? – деп соргъанды Орхан. – Кесибиз да къалайдабыз?

– Орхан-бей, билмейбиз! Алай, биягъы бир уллу палахха къалгъанбыз! – дегенди Жаклин. – Биягъында жети жин келип, бизден топ дау этгендиле, баям, ала излеген, сени сау этген топчукъду.

Жек топчугъ а, ариу таууш этип, аланы эслерин биягъы кесине бургъанды, сора бир тиек халычыкъ топчукъну тюз ортасындан тышына уруп, хауада жазыула жазып башлагъанды. Ала къытай жазыулагъа ушагъаны себепли, Аи жазыулары окъугъанды. Окъугъанды да:

²¹ *Тийсекки* – лучистый.

– Орхан-бей, бу жек топчукъну санга Гассо хан ийгенди.

– Гассо, Гассо! – деп къууангандыла кызла.

Бу жек топчукъ сен бизни юйюбюзге тапдыргъынчы, биргенге турлукъду. Ол сени бла бирге болгъан къадар а, бизге бир къоркъуу да жокъ! – деп къууанганды Аи.

– Сау болсун Гассо досум, бек кыйын заманыбызда болушду! – дегенди Орхан, кёлю кётюрюлюп. Сора Азумиге:

– Хангоша Азуми, Алитаны нек кёрмейме? – деп соргъанды. – Къайдады Алита хангоша.

Азуми, Орханны Алитаны къабырына элтип:

– Бармакъларындан элия чартлап, Алитаны къара жин ёлтюргенди. Биз бир зат да эталмагъанбыз, – деп жилигъанды. – Кеч бизге.

Алита барындан да жаш эди, оналты жылы энди толгъан хангоша. Анга кюе, кеси кесине тырман эте, кеме къабыргъасына тизилип, анга къарап тургъан кызладан уялгъанды Орхан. Андан сора да: ол Гассо бла Зейтуннга сёз берген эди, сёзюне ёлген а кесин эр кишиге санаргъа эркин туююлдо.

– Орхан-бей, къара жинле тамбла да келликдиле, бир оноу этерге керекди, – дегенди. – Топчукъну бермесек, ала бизни кюйдюрюп къоярыкъдыла.

– Жек топчукъ бизге болушур, аны кючюн мени юсюмде кесигиз кёрдюгюз, – деп жапсаргъанды аны Орхан. – Энди кемеге къайтайыкъ.

- Желпек жай! – деп буюргъанды Орхан, кемеге мингенлей.

Кызла терк окъуна желпегейлени жайгъандыла да, кеме жеринден тынч тепгенди. Олсагъатдан къаяла титиреп, тенгиз къайнап башлагъанды да, жети жин кемени жети жанында тохтагъандыла. Ала хауада къалкъып тура эдиле.

– Жек топчукъну да бермей, къайрысыз?! – деп, огъурсуз сёлешгенди башчы жин.

– Да биз аны санга нек берирге къалгъанбыз, ол кесибизге да керекди! – деп, жауап этгенди Орхан.

– Жаныгъыздан тойгъан эсегиз, бизде не терслик! От! – деп ол буйрукъ бергенлей, къара жинле «Ала тангнга» элия бутакъла атып-быргъап тебирегендиле. Алай жек топчукъ кемени, сапын кёмюкча бир жукъа, тазана²², кимит тюрсю затха аулагъанды да, жинлени элия бутакълары анга тийип, зынгырдап-зынгырдап, сууну къайната, тенгизге тюшгендиле. Кызла кылыч силдеген сайын а, кылыч бурунларындан элия бутакъла чартлап, жинлеге тие да сынсыта, аланы иги абызыратхандыла. Болсада жинлени кючлери уллу эди. Ала жүреклеринден элия топла чыгъарып, аланы быргъап тебирегендиле. Кызла да алай этип кёргендиле да, къолларына элия топла келип, атыша киргендиле. Уруш узакъгъа созулгъанды. Къору ауну бир бир жерлери ууалып, кемеге ётген элия топланы Аи, кылыч сырты бла уруп, артха быргъай эди. Ахырында

²² Тазана – прозрачный.

башчы жин кеси кьалып, ол, Орханны марап, элия сызгъанды. Алай, аны аллына Аи сюелип, элия анга тийгенди. Элия кючю тауусулгъан жин, кемеге ётюп, Орханга огъурсуз къарагъанды да, кьылычын жаланлатып:

– Жек топну кьолума тутдур! – деп кьыжырагъанды.

– Мен санга тутдурлукъ – къара ажал! – дегенди Орхан да, демлешге хазырланып. – Къызла, сиз а кьатышмагъыз. Мени онгласа уа, кьуууруп кьоюгъуз. – Орхан, алай айтып, жинни юсюне атылгъанды.

Сермеш терк бошалгъанды. Ол ачыуу бла Орхан къара жинни туурап кьойгъанды

Аини Алитаны кьатында асырагъандыла.

* * *

«Ала танг» онбир кюнден Темза черек бла Лондон шахаргъа келип, Орхан Бертаны ханкьалагъа алып баргъанды. Жаклин, Злата, Азуми, Джана да – биргесине. Патчах, кьызы сау-саламат табылгъанына уллу кьууанч этгенди. Бертадан айырылып кюн да жетип, солтан улуну бла хангошаланы ашырыргъа сау сахар келгенди.

Хангошала кемежайда бир биринден айырылалмай, кёллери, кёзлери толуп кёп тургъандыла. Алай кеме тебирерге керек эди.

Бир кюнден «Ала танг» Сенна черек бла Ференкни төр сахары Парижге келгенди. Анда да алагъа, огъурсуз кючлю душманны хорлап келген акербеклегеча, алай жарыкъ тюбегендиле. Сахар омакъ жасалып, кьайры кьарасанг да – той-оюн. Ференк кьыралны да патчахы кьонакьлагъа эмеген саугъа кьалмай, ала жолгъа тебирегинчи, биргесине тутханды.

Аланы ашырыргъа мында да сау сахар келгенди. Азуми, Джана, Орхан Жаклинден бла Злата кючден айырылып, кемеге мингендиле. Насыпха, Златаны ана кьарындашы келечилик бла Парижде эди да, ол юйге аны бла кьайтырын тюзге санагъанды, нек дегенде, узакъ жол кьоратып, алыкъа Орхан, Азуми, Джана артха – Истамбулгъа кьайтыргъа керек эдиле.

Жыйырма кюнден «Ала танг» солтан улу Орханны юшчорбат кьаласына жетип тохтагъанды. Ала кьалагъа келе:

– Джана, – дегенди Орхан, – энди юйюнге сени тапдырсам, мен борчумдан кьутулама.

– Бир ай солумай, жеримден теберик туююлме! – деп ышаргъанды Джана. – Орхан кьыстап иймесе.

– Жыл да тур, мени бир угъайлыгъым жокъду, – деп кюлгенди Орхан да.

– Мени уа барды, – деп, чам этгенди Азуми а, – насыбыбызгъа кёз тийирип кьойса уа!

Ала ойнай, безирей, кьала арбазгъа кирирге, кьалауур жыйынны таматасы Орханны аллына чабып келгенди да:

– Хош кел, солтан улу! – деп, баш ургъанды. – Сени кызыл-ала желтенли желпегинги аллына эрттеден бери кыраайбыз. Уллу Аллахха минг шукур, сау-саламат юйюнге жыйылдынг.

– Сау бол, кылауур башчы! – деп, жарыкь саламлашханды Орхан. – Кесигиз а тынч-эсенмисиз?

– Аллахха шукур, бир хатабыз жокъду, солтан улу.

Арбазгъа кырауашла да чыкыгъандыла. Ала солтан улугъа, хангошалагъа да бек жарыкь тюбегендиле.

Орхан, тамата кырауашха бурулуп:

– Кызла арыпдыла, хамамгъа элтгенден сора, ариу сыйлап, тынчайма кыюугъуз, мен а атама жетип келейим, – дегенлей, атчы аны атын аллына алып келгенди да, ол ханкыалагъа ашыкыгъанды.

Уллу солтан жанычы кырген жашын кыучагъындан иймей кып тургъанды, сора, кыоллары аны инбашларына салып: – Жашым, кып сакылатдынг, хош келгин! – деп, кыатына олтуртханды. Ол, Орханны жолоучулугъундан сейир хапаргъа тынгылагъандан сора:

– Жашым, апон хангошаны излеп, жер этегинден жетеулен келгендиле, алагъа бир тюбе, – дегенди.

– Кыайдадыла? – деп соргъанды Орхан.

– Кемежайгъа²³ бар, арап кемеде турадыла.

Апон кыонакылагъа тюбегенден сора, Орхан аланы кыаласына алып келгенди. Ол кезиуге Азуми, Джана да тойчу-оюнчу кызыланы жырларына тынгылап, жарыкь отоуда кыуш жастыкылагъа таянып тура эдиле. Азуми, кыарындашын кыргенлей: «Сатоши!» – деп, чабып барып, аны боюнуна чулгъанганды, жилягъанды, кыуанганды, хапар соргъанды.

– Анабыз, сен тас болгъан кюнден бери амандан-аман бола, тешекге тюшгенди. Атабыз да андан хоча тюйюл. Биз сени ызынгы ызлап келгенли онбир ай. Не болуп тура болурла? – деп жарсыгъанды ол. – Кыалайса кесинг а?

– Бусагъатда уа бек иги, – деп кюлгенди Азуми, Орханга кыарап.

– Азуми, мычымай жолгъа чыгъабыз, тебире.

– Багъалы кыарындашым, Сатоши, мен мында кыалыргъа сюеме, – деп, Орханны кыатына барып, баштёбен болгъанды хангоша.

– Сюйген эгешчигим, сен мында кыалып жарарыкь тюйюлдю, ансы кыысмаз эдим.

– Сора нек? – деп, жал баргъанды кыыз.

– Билесе, сёгун улу сени эрттеден тилейди. Белгиси да чачынга тюйрелип турады, – дегенди кыарындашы.

– Мен анга барлыкь тюйюлме: жюрегим тартмайды! – деп, хангоша тюйреуючюн чачындан хыны чыгъарып, жерге кыадагъанды.

Жетеуленни бешиси сёгунну адамлары эдиле да, хангоша сёгун улуну саугъасын алай сыйсыз этгени чамландырып, аладан бири:

– Сёгун улуну белгисин жерден ал да, чачынга тюйре! – деп буюргъанды. – Сен аны саугъасы бла ойнаргъа кыалай баздынг?!

²³ *Кемежай* – пристань.

Ары дери тѣзюп тургъан Орхан:

– Къанынгы сууут, жюйюсхан къонакъ! Азуми къалай айтса да, алай боллукъду! – деп, сур сѣлешгенди.

– Багъалы къарындашым, къысма да, мен мында къалайым.

– Къырал энди сѣгунну оноуундады, эгечим. Сен «угъай» десенг, аны бизге этеригин мен айтмай да иги билесе.

– Тапмагъанбыз дегиз да барыгъыз. Мен да насыплы болургъа сюеме, – деп жилигъанды хангоша.

– Сау болгъанынгы биледи ол: аны бек уста танузагъы²⁴ барды. Жолну да бери ол юйретгенди.

Не адыргы этсе да, Азуми ѳзге амалы болмагъанын биле эди. Ол, кѣзлеринден жилимукъла бурчакъ-бурчакъ тѣгюле, жолгъа тебирегенди.

Орхан, Сатошини бир жанына чакъырып:

– Къалай къайтасыз, – деп соргъанды, – жер бламы, суу бламы?

– Келгенибизча. Кеме бла Каирге дери, андан Къызыл тенгизге – тюеле бла. Къызыл тенгизде бизни юч уллу кеме сакълайды.

– Каирге дери мен ашырайым, – дегенди Орхан, Азуми бла энтта бир кесек туруп муратда.

– Алайсыз да сен кѣп къыйналгъанса, солу. Биз а тамбла окъуна жолгъа чыгъабыз. – Къонакъла Азумини да алып, хаух кемелерине кетгендиле.

Азуми бла бетден-бетге къалып, жюрек сѣзюн анга айталмагъаны Орханнга къыйын тийгенди, алай жыйыннга къарыу этсе, артда Азумини къыйнарыкъларын билип, тѣзюмню, сабырлыкъны сайлагъанды.

Эрттенликде Азумини ашыра Джана бла Орхан келгендиле. Азуми, кемеден тюшюп, Джананы къучакълагъанды. Ала экиси да тауушсуз жилий эдиле. Сора, Орханнга къол берип:

– Мен сени ахыр ууахтыма дери сюерикме, наным, – деп, кемеге мингенди да, кеме кенг желпегин жайгъанды.

Энди жангыз аманаты Джананы юйюне тапдырыргъа керек эди. Солтан фарс патчахха къагъыт жазып ийгенди да, бир айдан Джананы элтирге аскер жыйын келгенди. Орхан Джананы да ашыргъанды. Джана кѣзден кетгенлей, белинде жек топчукъ ариу таууш этип башлагъанды. Ол аны, сахтиян дорбачыкъдан чыгъарып, къол аязына салгъанлай, жек топчукъ жарыкъ ышарып, хауагъа кѣтюрюлгенди да, тѣгерекге нюр жая, айгъа учуп кетгенди.

Ол ингирде Орхан, медальонну ачып, Дайонаны эсгере тургъанлай, аны солтаннга чыкъыргъандыла да, ол, тоханагъа келип, солтаннга баш ургъанды.

– Балам, былай бир келчи, бир айтырым барды, – деп, къатына ол-туртханды. – Юйленсенг сюерик эдим, жашым. Заманынг болгъанды. Кимге кѣзюнг къарай эсе да, аны келтирейик.

Орхан уялгъанды.

²⁴ Танузакъ – билгич.

- Уллу иште айып жокъ, кимге ыразыса?
- Атам, алып келсем, кесинг кёрюрсе, – дегенди Орхан, ышара.
- Да сора тебире.
- Тамбла окъуна! – дегенди Орхан, къанатла битип.

Аны эрттенлигинде «Ала танг» биягъы тенгизге чыкъгъанды. Ол Румгъа барлыкъ эди – Дайона хангошагъа.

Экинчи сорукъаты

ЗЕЙТУН

Садияны тилеп, къуру къалгъан хангушла анга бютюнда дертленгендиле. Хангоша къайдан эсе да бирден келген жаш ючюн аланы бырناق этгени хангушлагъа бек ётгенди: ала аны бедишге, хыликкягъа санагъандыла. Айхай, Садияны жүрек сайлауун жукъгъа тергеселе, чынтты эр кишилеча, анга насып тилемеселе да, тёзюп къояргъа уа керек эдиле. Алай анхал ²⁵ хангушлагъа аллай эрлик къайда!

Садия, ол насыбын тапханлай, хангушланы тохтап къалмазлыкъларын билмей туюл эди, аны ючюн сагъайгъанлай тургъанды. Димашк ²⁶ сахаргъа тебирер кюнлери жууукълаша, Садияны къайгъысы да уллудан-уллу бола, ала къайтхынчы, учхан айрыкамны къоркъуусуз къалай этерге боллугъундан сагъышы аны ахырыда тынчлыкъсыз этгенди.

Зейтунну Кууайтдан ²⁷ алып келген кемебек, келишгенлерича, жыл кёзюне белгиленген жерде аны сакълап тура эди. Айрыкам учуп келгенди да, жагъадан узакъ болмай, тенгизге къоннганды, кеме да аны жагъасына къысылгъанды. Кемебек «Батырдан» туюшуп, Зейтунну аллына баргъанды, сора, анга баш уруп:

– Халиф улу Зейтун, кемеге хош кел! – деп, анга жарыкъ тюбегенди.

– Сау бол, мени ышаннгылы, сынаулу кемебегим! – деп, халиф улу анга къол бергенди. Садия уа биргесине сюелген Нюрия бла Нюрсиягъа: – Багъалы эгечлерим, айрыкамны аманат этерча сизден керти адамларым жокъдула, къыйынсынсагъаз да, биз къайтхынчы, аны оноуун боюнугъузгъа алыгъыз, – деп тилегенди.

– Биз да сени, кичи эгечибишча, ариу кёребиз, аны ючюн сен жарсыма, хар затны да таплыгъынлай этербиз, – деп, ала Садияны къучакълагъандыла.

– Айрыкамны кёкде учуруп айланган кюч къызгъыл нюрлю жулдузу. Ол кёкден юзюлген кече аппам тауда болуп, аны алай тапхан эди. Жулдуз къая башында сыйлы ташла бла жасалгъан мияла чорбатда хауагъа тагъылып турады. Къалаууру – алтын сарыуек. Ары жаланда

²⁵ *Анхал* – сырсыз, наглый, глумливый.

²⁶ *Димашк* (араб.) – Дамаск.

²⁷ *Кууайт* (араб.) – Кувейт.

къая ичи тасха атлауучла бла барылады. Сиз тюзеталмаз палах болуп къалса, жулдуз кишини къолуна тюшмесин, – деп, Садия сол бууунундан алтын билезигин алып, Нюриягъа бергенди. – Алагъа сары, ызындан кёк, ахырында уа кызыл ташчыкъ жанып башласала, кёк ташчыкъны юч кере бас – жулдуз кюйюп къаллыкъды.

– Ангыладым, айрыкам жулдузсуз къалай боллукъду ансы? – деп къайгъыргъанды Нюрсия.

– Жулдузсуз айрыкам учаллыкъ туююлдо, – дегенди Садия, – аны ючюн анга бек сакъ болугъуз.

Ары дери сёзге къатышмай, тынгылап тургъан кемебек:

– Айрыкам бла барыргъа уа нек жарамайды? – деп сейирсингенди. – Учхан айрыкам ушайды да.

– Не медет, айрыкам жаланда тенгиз башында учады, кеси да асыры акъырынды ансы, Садия кишини къыйнарыкъ туююл эди, – дегенди Зейтун, кетерге заман болгъанын билдире.

– Нюрия, билезик кимде болса, жулдуз аны акъылына сыйынып, айрыкамны алай жүрютеди, – деп, Садия кемеге мингенди.

Тенгизчиле хангошаны кюбюр-кюбюр саугъаларын кемеге жүкле-генлей, Зейтун атын – Аязны миндиргенди да, кеме Кууейтге тебире-генди.

«Батыр» узайгъанлай, айрыкам да кёкге кётюрюлгенди, ол кемени ингирге дери ашырып, булутлагъа къошулгъанды.

* * *

Не сакъ да бол, къатынгда алтакъ²⁸ адам бар эсе. Уруш усталыгъы уллу болгъанлыкъгъа, чынты эр кишиге ушагъанлыкъгъа да, Абу аллай аман эди. Ол учхан айрыкамгъа тюшгенден сора, харам байлыкъгъа кёз къаратып, Садиядан къуру къалгъан хангушладан бирини къулагъы, кёзю да болгъанды. Айрыкамда не кёрсе, эшитсе да, анга кёгюрчюн бла билдире, ол да анга кёре хыйсап эте, ауукъ заман озгъанды. Халиф улу Димашк шахаргъа тебирегенлей а, юч хангуш къарындаш да, жан аурута билмеген корсанладан зеуан²⁹ къурап, аты «Горсай³⁰» болгъан юч тирекли кеме бла аланы жолларын кесерге ашыкъгъанды.

Эрттенликде эки кеме да жууукълашхандыла. Жарсыугъа, Садия «Горсайда» кимле болгъанларын кеч ангылап, Зейтуннга айтханды. Сермешип къутулурдан ёзге амал къалмай, халиф улу, тенгизчилени таукел эте:

– Аман жандан намыс ахшы! Тенгиз абиреклени къолларына тюшюп, малча сатылгъандан эсе, эрча ёлейик! – деп, къылычын сууур-гъанды.

²⁸ *Алтакъ* – продажный, двуличный.

²⁹ *Зеуан* – абирек жыйын, банда.

³⁰ *Горсай* – бек уллу, гигант.

Эки кеме да къабыргъалашханлай, корсанла «Батыргъа» ауан эте ётгендиле, алай тенгизчиле алжамагъандыла ³¹. Къутуруш ³² сермеш башланганды. Зейтун бла Садия, кёзге илинмей къымылдай, жаугъа халеклик салгъандыла, болсада душман кючю асыры уллу эди. Жаралы Зейтунну тутуп, тенгизге атхандыла, аны ызындан къычырыкъ эте тургъан Садияны уа эсирик хангушла юлешип башлагъандыла.

- Садияны мени абиреклерим тутхандыла, ол мениди! – дегенди сууналик ³³, узунпай ³⁴ хангуш, аны къатына келип.

– Артыкъ сени уа нек бола эди?! Мени абреклерим кёп эдиле сора! – деп къайырылгъанды уллуаууз чыгырбаш хангуш.

– Тохтагъыз-тохтагъыз, быланы къайда болгъанларын билип тургъан да мен, кеме да – мени, сора хангоша сизни къалай болады?! – дегенди, иничке бармакълары бла узун чачын тарай, къыз маталлы хангуш а.

Алайда дауур къозгъалып, корсанла ючге бёлюннгендиле да, даулаш уллугъа кетгенди.

Абирекле бир бирге болгъанлай, Садия, ычхынып, тенгизге секиргенди. Алайлай учхан айрыкам, булутладан чыгъа келип, корсанлагъа окъ жаудургъанды. Корсанла къырылгъандыла, учхан айрыкам а тенгизге къонуп, Нюрия бла Нюрсия кемеге ётгендиле да, юч хангушну да юч терекге байлатхандыла.

Насыпха, Зейтун, эс ташламай, илинкерге илинип, алыкъа сау эди. Садия да къатында. Тенгизчиле терк окъуна экисин да суудан чыгъаргъандыла. Зейтунну жарасы терен эди да, Садияны уста отачысы дарман этип, жарасын тикгенди, байлау салгъанды.

Тенгизчилени бир къаууму «Горсайгъа» ётгенди да, аны «Батырны» ызына салгъанды. Ол керти да уллу, терк, аскер кеме эди.

Садия, хур эгечлени бир жанына чакъырып:

– Хангушла бизни Суриягъа ³⁵ тебирегенибизни къалай билгендиле деп ойлайсыз? – деп соргъанды.

– Анга биз да сагъышлыбыз, – дегенди Нюрсия, – алай былайды деп айталмайбыз ансы.

– Сёзсюз, арабызда сатхыч барды, не да болсун, жулдузгъа сакъ болугъуз, – деп, Садия алагъа бек тилегенди.

– Жулдузгъа уа жеталлыкъ болмаз, анга жолну биз да билмейбиз, – дегенди Нюрия.

– Аны мен окъуна билмейме. Атам ол тасханы манга ачхынчы, аны жашырын ёлтюрюп кетген эдиле, бир билген адам чыгъар деп къоркъама ансы.

³¹ Алжау – абызырау, паника.

³² Къутуруш – бешенство.

³³ Сууналик – худосочный, анемичный.

³⁴ Узунпай – удлиненный.

³⁵ Сурия (араб.) – Сирия.

– Абу эсли адамды, ол да болушур, – деп, Нурия Садияны кёлюн басаргъа кюрешгенди.

Кемебек, хангушланы бошлап:

– Былагъа уа не этебиз? – деп, хангошагъа соргъанды.

– Не суйсенг да! – Садия алай айтханлай, узунпай хангуш, аны аякъларына жыгъылып:

– Хангоша, жанымы сау кьой ансы, мен санга, – деп, Абугъа къарап, не эсе да айтама дегенлей, ол:

– Шытыларынгы хангошагъа нек чачаса?! – деп, кылычын аны жүрегине кьадагъанды. Кемебег’ а аны къарындашларын кемеден тенгизге секиртгенди.

Андан сора чырмаугъа-зат тюбемей, «Батыр» бир ыйыкъдан Сурия жагъаларына жетгенди. Зейтун, кемебекге ыспас этип, хакъын да чомарт тёлеп, Димашкга тебиреген уллу керуаннга кьошулгъанды. Саут-сабалы жёнгер³⁶, азнауур³⁷ аскерчиледен кьуралгъан жыйынны да биргесине. Жарым жылдан Учхан айрыкам аланы жагъадан кычырым узакъда сакъларыкъ эди.

* * *

Учхан айрыкам тенгизден кётюрюлгенлей окъуна, хангуш берлик саугъадан кьуру кьалгъан Абу жангы бичим³⁸ этип башлагъанды. Бу халда Учхан айрыкамны тап хайырланалса, ол анга уллу байлыкъ, даража келтирлигин ангылап, Абу айрыкамны тасхасын билирге кьаст этгенди.

Абу кьаст этгенликге, айрыкамны кеси жүрютмесе, мураты жомакълай кьаллыгъын билип, терен ойлашханды. Ол кесича тайгъакъ³⁹ адамладан зеуан кьурап, аланы кюн сайын адишде⁴⁰ уруш усталыкыгъа юйретип тургъанды.

Нюрсия бла Нюрия Абуну бу ишине сагъайгъандыла. Нек дегенде, ол юйретген аскерчиле учхара адамла эдиле. Кёзлери ёмюрде жукъдан тоймагъан жут, зар, сур адамла. Эгечле аскербекни чакъыртып, анга жашырын буйрукъ бергендиле. Аскербек аланы хар атламларын билип тургъандан сора да, учхара жыйыннга къаршчы сюелирча аскер бёлек хазырларгъа керек эди. Аны да жашырын.

Бир кюн айрыкам кьалын булутладан кюннге чыкъмай кёп айланганды.

– Халкъ сууукъдан бек жунчупду, кюннге чыгъар амал жокъмуду? – деп соргъанды Абу хур эгечлеге.

³⁶ *Жёнгер* – 5-чи даражалы аскерчи.

³⁷ *Азнауур* – 6-чы даражалы аскерчи.

³⁸ *Бичим* – этилир ишни хыйсаплау, план.

³⁹ *Тайгъакъ* – сёзюнде турмагъан, ненадёжный.

⁴⁰ *Адиш* – аскер усталыкыгъа юйрениучю майдан.

– Барды, алай кёзге артыкъ урунургъа суймей эдик, – дегенди Нюрсия. – Тенгизге къонабыз десек, алгъадан кёрюп, корсанла чабаргъа бол-лукъдула. Айрыкамны акъырын тепгенин а билесе.

– Учхан айрыкамгъа тенгиз абирекле угъай, къырал аскерле да не! Демлешебиз деселе, биз аланы бек терк думпайтырбыз! – деп жигитсиннге ол.

– Бизге дауур керек туююлдо. Тынчлыкъны башы – сакълыкъ, – деп, Нюрия да эгечи жанлы болгъанды.

– Ангыладым, энди сабийлени, къартланы кюннге бир чыгъарыгъыз, – дегенди Абу, кесин жандауурлу этип. Аны битеу адыргысы – айрыкамны не кюч учургъанын бла ким жюрютгенин билиу эди.

– Биз Ифрикиягъа ⁴¹ жете турабыз. Аны халифи бла Садияны атасы татахла ⁴² эдиле да, сатыу-алыу да жюрютюп тургъандыла. Энди хангоша да сатыу аны бла этеди, – дегендиле эгечле. – Бусагъат кюннге да чыгъайыкъ.

Бир кесекден айрыкам, булутладан чыгъып, жагъадан узакъ болмай къонганды. Олсагъатдан тюрлю-тюрлю къумачла, алтын-кюмюш, нюржанат ⁴³ сауутла, накъут-налмас омакъламала, аш-суу да сата, араблыла къайыкъла бла жетгендиле. Нурсия бла Нурия уа, жасалгъан он къалакълы къайыкъгъа минип, сыйлы саугъала да алып, тенгиз жагъада орналгъан Суса шахарны шахарбегине тюберге кетгендиле.

* * *

Садияны къарауашларындан бири Раина Абуну нёхю эди. Ол аны жарты-къурту хапарындан Садияны билезиги бош омакълама болмагъанын билгенди. «Баям, айрыкамны учханы аны бла байламлыды», деп келгенди Абуну кёлюне.

Тамбла Учхан айрыкам Ифрикиядан кетеди деген ингирде Абу жыйыны бла Сусагъа жашырын баргъанды. Тасхачы да – ызларындан. Абу гёдю ⁴⁴ ашланы адамларын чагъыр жюрюген жерде саякъ къызла бла кьойгъанды да, кеси уа, орам кедешеге ⁴⁵ ахча берип:

– Къайда жашагъанын биле эсенг, мени айтхылыкъ Рауза камгъа ⁴⁶ элт, – деп тилегенди.

– Билеме, – дегенди кедеше, кокалана, – алай сенича кишиге къызгъанчлыкъ ушамайды.

– Юйюне элт да, ыразы этерме, – деп ышаргъанды Абу.

Кам тегерегин терекле, къалын ёсген юкюле алып тургъан эски таш юйде жашай эди, алай Абу юй ичине киргенде, сейир болгъанды:

⁴¹ *Ифрикия* – Тунис.

⁴² *Татах* – союзник, бир акъыллы.

⁴³ *Нюржанат* – фарфор.

⁴⁴ *Гёдю* – развратный, распутный.

⁴⁵ *Кедеше* – зийна жюрюген тиширыу, проститутка.

⁴⁶ *Кам* – чародей, колдун.

отоу кюйюзле бла жасалып, алтын-кюмюш сауутла, ол ёмюрде кёрмеген тамаша затла да кёп.

– Кел, жууукъ бол, уруш устасы Абу? – деп, жарыкъ болгъанды анга ариу, сыйдамбет, толу къатын. Ол ариу ишленген жумушакъ, бийик сыртлы шинтикге олтуруп тура эди.

– Жууукълу бол, багъалы бийче! – дегенди Абу, атын айтып кьойгъанына сейир эте.

– Сен Учхан айрыкамданса, – дегенди кам. – Кесинг да уллу иш бла келгенсе, алай аны жаланда харамлыкъ бла этерге боллукъду. – Ол ышаргъан да бек суюдюмлю эте эди.

– Хау, билип тураса. Къарайма да, сени атынг битеу Магърибге бош айтылмагъанды! – деп, кенг ышаргъанды Абу да.

Рауза керти да хыйны кючу уллу болгъан кам тиширыу эди:

– Багъалы эгечим, манга жарасанг, мен сени бакы бай этерме. – Абу азий⁴⁷ ушагъыулу кёрюнюрге кюреше, кесин анга кёре тута эди.

– Жарарма, жүрегим жаратхан иш эсе.

– Мен халиф къандан болмагъанлыкъгъа, не уллу кыралгъа да оноу эталлыкъ кишиме, анга ийнан! – деп, кесамат этгенди Абу. Сора кишлигин, таукеллигин да ишексиз эте: – Муратыма жетер ючюн бир затдан да артха турлукъ туююлме, анга да ийнан! – деп, Раузаны кёкюрегине хыны кысып, кёзюне жютю къарагъанды.

– Кёрюп турама! – дегенди Рауза, аны кыучагъындан ычхына. – Алай озаргъа керек туююлдю!

Ол кёрмеген сунганлыкъгъа, Абу аны кюлюмсюрегенин эслегенди, тынгылап кьойгъанды ансы.

– Келишдикми? – деп соргъанды Абу, алтын кыптыны гюренлеринден ариу оюулу кюмюш шаталда⁴⁸ толкъун бетли тазана мияла топха къарап тургъан камгъа.

– Манга накъут-налмас хазна керек туююлдю, – дегенди Рауза, – манга Учхан айрыкамны жулдузу керекди. – Аны кьолгъа этерге болушсанг – келишдик.

– Мен жулдуздан хапарым жокъду.

– Мени уа барды, – деп ышаргъанды ариу кам.

– Къая башында айрыкамны бир зат жарытыб' а турады, не болгъанын киши билмейди ансы. Сен айтхан жулдуз, эшта, ол болур.

– Хау, олду.

– Охо, – деп, кьол узатханды Абу, – башха жерлеге кюн бла ай жетеди, айрыкамны уа неси артыкъды?

Рауза аны кьолун тутаргъа истемей:

– Алайсыз да ийнанам! – деп, уллу кёзлери ойнай, Абугъа къарагъанды да, ол абызырагъан окъуна этгенди.

– Сора мени бла тебуре, биз тамбла кетген этебиз, – дегенди Абу, эс жыйып.

⁴⁷ *Азий* – суюдюмлю, ушагъыулу, привлекательный.

⁴⁸ *Шатал* – подставка.

– Сен бар, мен ызынгдан жетерме, – деп, андан сора жукъ айтыргъа кьоймай, Рауза Абуна юйюнден ашыргъанды.

«Да биз кек бла барлыкъбыз, сора ол ызыбыздан хауа бламы жетерикди?» – дей, ауара Абу эсирик зеуанына кьайтханды.

Ала кече ортасына дери саякъ кьызла бла эртлерин ⁴⁹ кьандыра, булжугъандыла да, шахарбекни кьалауурларын да дауурсуз кьоратып, хазнасын да тонап, танг кьарангысы бал айрыкамгъа кьайтхандыла. Тасхачы уа – тас.

Эрттенликде шахарбек бла мыртазакъла айрыкамгъа келип, хур эгечлеге тюбеп, кече болгъан кьыргъынны-тонауну хапарын айтханды.

– Жаныгъызгъа тиерге суймейме, алай быллай тонау бизде биринчи кере болады. Бу бизни адамыбыз этген зат тьойюлдо, – дегенди шахарбек. – Сизден сора уа башха келгинчи жокъ.

– Хурметли шахарбек, ийнан, бек ачыу этдик, бизге ишекли эсенг, адамларын айрыкамны кьозгъап, кьармап чыкъсынла. Урчула табылсала, жазаларына кесинг тюбетирсе, – дегенди Нюрия.

Нюрия мурдарлыкъ, тонау да Абу этгенине ишексиз эди, тасхачысы кьайтмай кьалып, шагъаты жокъ эди ансы.

Мыртазакъла урланган хазнаны кеп излегендиле, алай жукъ да тапмай, хур эгечледен кечгинлик тилеп, ызларына кьайтхандыла. Болсада энди аланы аралары бузулгъан эди.

Бу ахууалда-халда хур эгечле кетип кьаллаллыкъ тьойюл эдиле.

– Намысыбызгъа келишмеген айыпны юсюбюзден алыргъа керекбиз, – дегенди Нурсия, ауур жюрекли.

– Тасхачыбызны да, бир ишексиз, ала жойгъандыла, кьалай билгендиле ансы? – деп сагъышланганды аскербек да.

– Баям, кесин сездирип кьойгъанды.

– Ызларындан тюшгенибизни билген эселе, аланы тутхан да, чийлерин чыгъаргъан да бек кьыйын боллукъду, – дегенди аскербек.

– Сакълыкъ бизге да керекди. Оноубузну ючюбюзден сора бир жан да билмесин. Сен а, энди кишиге да ышанмай, бу ишни кеси кьолунга ал да, кесинг тинт. Сен Сусагъа кетгенлей, мен айрыкамны хауагъа кетюрюрге, келген-кетген болмазча, – деп, Нюрия аскербекни жашырын жумушха ийгенди.

Айрыкам, суудан акъырын айырылып, хауагъа кетюрюлгенди да, тенгиз бетинден кьаргъаучда ⁵⁰ тохтагъанды.

Эсирик жашланы кьайры барлыкъларын билген кьыйын тьойюл эди. Ол да тюзюнлей саякъ юйге баргъанды. Кьызладан эм айырмасын – Сананы сайлап, аны бла ашагъан, ичген да этип, отоугъа элтгенди. Сора, анга ахча берип:

– Мен бери тиширыу жылыу излеп келмегенме, кечериксе, – деп башлагъанды аскербек, – тюнене ингирде бери кимле келгенлерин сорлукъ эдим.

⁴⁹ *Эрт* – кюйнеу, похоть.

⁵⁰ *Кьаргъауч* – кьаргъа учхан бийиклик – 300-400 м. бийиклик

– Аз адам келмейди бизге, шекелин ⁵¹ айтсанг, эсиме тюшерге да болур.

– Сана, мен сурагъанла бу жерли адамла туююлдюле.

– А, тюнене ингирде бир сегиз-тогъуз адам кечге дери туруп кетген эдиле. Эшта, ала сен излеген адамла болурла. Бирини жаякъ узунуна терен табы бар эди.

– Сол жаягъында?

– Хау.

– Узун мыйыкълы?

– Хау. Ахырында ауузуна келген аманны да къуюп, тенг къызыбызгъа шай да узатмай кетген эди.

– Сау бол, сен манга бек жарадынг, – деп, биягъы ахча узатханды.

– Энтта къошарма, мени бла келе эсенг.

– Къайры? – деп соргъанды Сана, ахчагъа кёз къаратып.

– Учхан айрыкамгъа.

– Угъай. Шахар хазнаны сизни адамларыгъыз урлагъандыла. Сен да аладан эсенг, ахчангы да ал да, кет! – Сана, жеринден хыны къобуп, алгъан ахчасын аскербекге узатханды.

– Сабыр бол да, ахырына дери тынгыла. Аланы тутуп, шахарбекге берирге айланама, аны себепли бизге болушлукъ керек болуп турады. Алайды да, сен бирин окъуна танысанг, ала хазнаны да къайтарырла, жазаларына да тюберле. Бир алтакъ мурдарла ючюн арабыз бузулумасын.

– Бирге олтургъан эдик да, мен аланы барын да таныяллыкъма, – деп, таукел болгъанды къыз.

– Сора тебире.

– Хурметли жюйюсхан, алай бир мычы, – деген тиширыу ауаз эшитип, Аскербек ызына бурулгъанды да, ариу санлы бир сарычач къызы кёргенди.

– Бу мени тенг къызымды, – деп сёлешгенди Сана. Сора, анга бурулуп: – Сара, бу адамгъа жумушунгму барды? – деп соргъанды.

– Хау, – деп, чилле къол жаулукъчукъгъа чулгъанып тургъан бир алтын къамачыкъны аскербекге кёргюзтгенди. – Сен ахчалы адамгъа ушайса, сатама, ала эсенг.

Аскербек, кёргенлей окъуна, къамачыкъны таныгъанды. Садияны атасы Махмут хан сау Мисирге айтылгъан устагъа ишлетген сыйлы къамачыкъ эди ол.

– Бу санга къалай тюшгенди? – деп сейирсингенди аскербек.

– Ким эсе да тюшюрюп кетгенди, ал, багъалы затха ушайды.

– Алайым. Неге бересе?

– Жюз алтыннга, – деп, ариу ышаргъанды къыз.

Аскербек, ол къамачыкъ ючюн Сара не айтса да, аны берлик эди. Ол терк окъуна жюз алтын ахча санап, къызгъа узатханды да, къаманы жан хуржунуна салгъанды. Сора, Сана бла саякъ юйден чыгып, къайыкъгъа мингенди да, айрыкам тенгизге къоннганлай, таша

⁵¹ *Шекел* – опуракъ, вид, облик.

дорбун жол бла тоханагъа келгенди. Нюрсия бла Нюрия аны сакълап тура эдиле.

Эрттен бла уа Санагъа чадра кийдирип, аны айрыкамда кесин айланма къойгъандыла. Ол шахарда чайхана, майхана да къоймай, кирип чыкъгъанды; базарда, орамлада да айланнганды, ахырында адишде жаруу эте тургъан аскерчи къауумну къаты бла ётюп бара, таплы жашны кёргенди, алай жукъ да сездирмей, къатлары бла ётюп, тоханагъа баргъанды.

Нюрия бла Нюрсия, аскербекни чакъыртып:

– Къыз тонаучулары таныгъанды, энди аланы, дауурсуз-къаугъасыз, кишиге да заранларын жетдиртмей тутаргъа керекди, – дегендиле.

– Ала жаруу эте тура эселе, солургъа олтургъанлай, чыкъенчиле къуршаларла да, илишаннга алырла, – дегенди аскербек.

– Тутуп, кеслерин, урлагъан хазналарын да шахарбекге беригиз да, айыпдан къутулайыкъ, – дегенди Нурия аскербекге.

Аскербек сайлама жыйыны бла адишге жетгенди да, жукъгъа ишекли болмай, солуп олтургъан тайгъакъланы терк къуршалап, юслерине чыкъенлени бургъандыла.

– Бу этгенигиз неди?! – деп чамланнганды тапбет, ёрге тура. – Оюн эсе, тели оюнду! Оюн туююл эсе уа: кёпден – кёп, аздан – аз! Кимле болгъаныбызны унутханмы этгенсиз?

– Жеринге олтур! – деп буюргъанды аскербек. – Атанга къайырылырса!

– Не хатабызны кёргенсиз, бу этгенигиз неди? – деп соргъанды, башы жумуртхача сыйдам, жукъабурун, теренкёз жаш.

– Аны къой да, Абу къайда эсе да, аны айт?

– Айрыкам тенгизге къоннганлай окъуна ол Сусагъа кетген эди.

– Нек кетгенди?

– Аны уа билмейме.

– Аллымда тебирегиз!

Тапбет иш кырты болгъанын ангылап:

– Жашла, ур! Ур! Ураа! – деп, къылычын суууруп, чыкъенчилеге чапханды, алай, къарынына окъ тийип, жерге тулукъча аугъанды, биргесине тебиннген экеулен да – аны ызындан. Къалгъан тайгъакъла, сауутларын атып, аскербекге бой салгъандыла да, ол биринден къалгъанын зинданнга къамагъанды. Анга уа:

– Кер агъачха керилирге суймей эсенг, хазна къобюрчекни къайдагъысын айт! – деп, юсюне сур бетли сюелгенди.

– Айтайым, алай мени бир тилегим барды.

– Тилек эсе, айт.

– Мени шахарбекге берме да, кесинг ёлтюр. Алтыннга алданып, адамлыкъ кепден чыкъгъанма, болсада мени асланлагъа жыртдыртма. Олду тилегим.

– Охо, – деп, сёз бергенди аскербек.

* * *

Ол кезиуде Абу саякь юйде эди. Ол, аны аллында кече булжугъан къызгъа – Сарагъа – тубеп:

– Мен атамдан къалгъан алтын къамачыкъны мында унутуп кетгенме да, аны алайым деп къайтханма, – дегенди.

Сараны жаны къуругъанды, алай:

– Угъай. Сен мени жаратханса да, аны сылтаугъа тутуп келгенсе! – деп кюлгенди. – Жюрегиме ол бек асыуду.

– Сылтаусуз а къатыгъызгъа къайры къоясыз! – деп, чам этгенди Абу да.

– Ойнасанг да, сиз бизни бек жаратхансыз. Тюнене бир белгили адамыгъыз бизни эм ариу кызыбызны биргесине алып кетгенди.

– Къаллай адам эди, сен аны манга айталлыкъмыса? – деп, тынгысыз болгъанды Абу.

– Къара кёзлю, ариу агъачлы, чачына энди акъ ура башлагъан бир таукел, бир бай кийимли чырайлы адам.

– Аскербек! – деп хорсунганды ол. – Сора ол мени ызымдан тюшюп турады!

– Къанынг тюрленип къалды да, санга хатасы жетерик адаммыды ол? – деп соргъанды кыыз.

– Къамачыкъны бер да, кетмеге къой! – деп, хыны этгенди Абу. – Хайда, бол!

– Да къарайыкъ, унутхан жерингде тура болур.

Ала экиси да кызыны отоуна киргендиле, алай, излеп, къамачыкъны тапмагъандыла.

– Къайдады къама?! – деп, кызыны юсюне айланганды Абу.

– Кёрмегенме мен бир къама да, – деп эзимсирегенди кыыз.

– Не къамачыкъны къолума бересе, неда боюнунгу тартама! – дегенди, къутуруш болуп, ол.

– Мен аны ол сен айтхан аскербекге сатханма, – деп тегюлгенди Сара ахырында.

– Уй, гажай, жанынгы сууруп алайыммы?! Анда тасха белгиле бар эдиле! – деп, Абу кызыны отоу мюйюшге быргъап, саякь юйден, къутургъан бугъача, тышына чартлап чыкыгъанды.

– Адам не этсин?! – Тонаучула ала болгъанларын аскербек билгенине энди ишексиз эди ол. Халны тынгылы сюзгенден сора: – Кам тиширыу да болушур, – дей, Абу, кесин эслетмей, ызына къайтханды да, нёхюне баргъанды.

– Мен жарлы, айтханлары кертимиди?! Аскербек сени излеп, кирмеген жерлери къалмай айланады. Бизге да келгенди, – деп жилягъанды Раина.

– Кертиди, алай тонау сени ючюн этгенме, – деп ётюрюк айтханды Абу. – Сенича ариу кыыз къарауаш угъай, бийче болургъа керекди? Сени жеринг – тоханадады, бийик тахта!

Бу сёзле кызыны жюрегине бал болуп жагъылгъандыла.

-
- Абу, наным, энди не этейик?! Тутсала ёлтюрлюкдюле!
 - Да сени юйюнгю энди кьармарыкъ болмазла.
 - Ким биледи, Абу.
 - Нёгерлерими уа не этдиле, андан хапарынг бармыды?
 - Тутуп, шахарбекге элтгендиле.
 - Алтын кюбюрчекни уа?! – деп, секирип тургъанды Абу.
 - Аны да.

– Сени хангоша этерге умутум бар эди, муратым кюлмю болуп кьалды! – Асыры ачыудан, Абу, башындан тутуп, итча сынсыгъанды. – Угъай! Алыкъа мен кесими танытырма! Абу жарты жолдан кьайтыучуладан тюйюлдю!

– Абу, наным, сен жаныбызгъа кьоркьюу сала тураса. Манга сени барлыгъынг да тамам эди, – деп сытылгъанды кыыз, Абуну кёкюрегине кыысылып.

Айрыкам а, тенгизден акъырын кётюрюлюп, Мисир таба тебирегенди.

Алайлай эшик кеси аллына ачылгъанды да, хауада кьалкъый, от чагъа тургъан элия топчукъ юй ичине киргенди. Сора, Абуну, Раинаны да кьоркьютуп, элия топчукъ тиширыу сыфатха кире, бир кесекден, кьолунда кюбюрчеги бла, Рауза кам болуп кьалгъанды.

– Бекми кьоркьютдум? – деп ышаргъанды ол.

– Тейри, кьоркьютдунг, – деп, кючден солуу айландыргъанды Абу. Раина уа, тили тутулуп, кёзлери орунларындан чыгъаргъа жетип тура эди.

– Къызны аяздырайыкъ, ансы шашады, – деп, Рауза аны жаягъына суу сылап, кючден эс жыйдыргъынды.

– Ой, Аллах а, бу кимингди? – деп кьалтырагъанды Раина.

– Бу айтхылыкъ Рауза камды. Кеси да бизге болушургъа келгенди, – дегенди эс тапхан Абу.

– Алай а болгъа эди, – дегенликге, кыыз Абугъа бютюн кыысылгъанды.

Абу Раузаны кьангагъа олтуртуп, кеси да кьатына олтургъанды. Раина уа нюржанат табакъ бла кёгетле, мияла кьошун бла хем салгъанды.

– Алтын кюбюрчекни сыйыртханма, – деп кючсюннгенди Абу бир кесекден. – Ол мени биринчи тонауум эди, муратыма жууукълашдырлыкъ биринчи атламым.

– Жарсыма, Абу, бир бирни ангылап ишлесек, экибиз да муратыбызгъа жетербиз, – деп, анга кёл этдиргенди Рауза.

– Рауза кам, алтын кюбюрчекни кьайтарыр амал жокъмуду, анда бек сыйлы омакъламала бар эдиле. Аны хакъына не аздан минг башлы атлы аскер кьуараргъа боллукъ эди.

– Абу, харип, мен билген байлыкъны кьатында сени алтын кюбюрчегинг милдеу да тюйюлдю, – дегенлей, Абуну кёзю жаннганды.

– Не байлыкъды ол?!

– Эл-Магъриб⁵² тийресинде тенгизден къарап тургъан бийик Къама къая барды. Аны башында – къуш уя. Уя тюрбюнде – атлауучла. Ала бла тенгиз тюрбюне энсенг – байлыкъ андады.

– Да сен кёк бла баргъан кам, сора къая башына кесинг нек чыгъалмайса? – деп соргъанды Абу, экили болуп.

– Мен къаргъаучдан бийикге чыгъалмайма, ансы тенгиз тюрбюне эртте да энерик эдим. Атлауучла кюмюш эшикге тирелип тохтайдыла. Ары кирсенг а – кёз къаматхан он тамаша кюрбюрчекли-кюрбюрлю Мияла дорбун. – Ол сейирлик байлыкъгъа Абу, солууун тыйып тынгылай эди. – Мияла дорбунну тегерегинде уа, ким да кюркюрча, тюрлю-тюрлю жыртыч балыкъла ары-бери жюзе.

– Мияла дорбунну иеси уа жокъмуду? – деп соргъанды ары дери тынгылап тургъан Раина.

– Аллай байлыкъны иеси болмай а! Барды, – дегенди ариу кам.

– Да сора анымы айтаса! – деп Абуну ахууалы, угусу⁵³ тюршгенди. – Аллай байлыкъны иеси къаллай болгъанын билген а кыйын тюрюлдю.

– Хау, аны иеси бек кюрлю тенгиз ифритди⁵⁴.

– Айтхан эдим да...

– Сен аны ючюн нек жарсыйса? Ифрит мени баш аурууумду! – дегенди Рауза, Абуну шодурайгысын⁵⁵ жаратмай. – Аны юсюне да, анга энчи дертим барды: атамы кемесин да ол батдыргъанды. Ифрит ол сыйыннгысыз байлыкъны кыйдан жыйгъан сунаса – кеси батдыргъан кемелеринден!

– Ол къадар кюрбюрню андан кыалай чыгъарлыкъсыз сора? – деп соргъанды Раина, кёзлери жанып.

– Мен бу ишни тынгылы хыйсаплагъанма. Мияла дорбунда жез жюрюк барды. Андан сора жукъ аллыкъ тюрюлсюз. Кыйтарып айтама: ол къадар хазна сизни болурун сюе эсегиз, андан башха жукъгъа тиймегиз.

– Мендамы барлыкъма?! – Раина, кюркюрургъа бла кыуаныргъа билмей, ауара болгъанды.

– Барыргъа сюе эсенг, алай кыысарыгъ а тюрюлме.

– Да сора нек турабыз? – деп тирилгенди Абу. – Ишни хыйсаплагъан эсенг, Учхан айрыкамны Къама къаягъа бур.

– Бусагъат, – деп, Рауза кюрбюрчегин ачханды. Андан кюрюш шаталны чыгъарып, мияла топну аны батыууна салгъанды да, топха кёз алмай кыарай, кюл аязларын аны эки жанына тутханды. Мияла топ, кыыза келип, отоуну ингил жарыкъдан толтургъанлай, андан сапын кюрмюкча бир женгил топчукъ айырылып, кыабыргъадан ётюрп кетгенди, Рауза уа, бир ауур жюркню сыртындан атханча, мыккыл болуп, шинтикден салыннганды.

⁵² *Эл-Магъриб* (араб.) – Марокко.

⁵³ *Ахууал, угу* – настроение.

⁵⁴ *Ифрит* – жин.

⁵⁵ *Шодурайгы* – малодушный.

Ол кезиуде Нюрия бла Нюрсия тоханада Абу харуш ⁵⁶ болгъанын заманында сезмегенлери ючюн кеслерине тырман эте олтура эдиле.

– Биз – хур кызыла – ариу халына алданып, аны ичине къарамадыкъ, – дегенди Нюрсия. – Къараргъа уа керек эди.

– Хау, Абуну юсюнде уллу кёллюлюк этгенбиз. Ол заманда аны харам акъылы да болмаз эди, алай адам къарыусузду: байлыкъгъа терк алданады, – деп, Нюрия шинтикден тургъанды. – Аны Сусада терк турарыкъдыла.

– Ол айрыкамда эсе уа? – дегенди Нюрсия. – Аллай бирни билмеген киши туююлдю ол.

– Тобады, сен тюз айтаса, нёгерлеринден биринде бугъуп турургъа боллукъду ол, къачаргъа тап заман сакълап.

– Неда, айрыкамда бир палах этерге: энди анга артха жол жокъду, – дегенди Нюрсия, тынгысыз бет алып.

– Эгечим, мени къоркъута тураса. Сора не этебиз?

– Билезикни билегингден кече да алма.

– Аны андан хапары болмаз да.

– Бар эсе уа?

Сагъышлы Нюрия шинтикге олтургъанлай, кыызгъылдым топчукъ къабыргъадан ётюп келип, аны башына сингип кетгенди.

Нюрия эс жыйгъанда, къайгъылы Нюрсия аны юсюне ийилип, бетине суу сылай тура эди.

– Не болгъанды манга? – деп соргъанды ауара Нюрия.

– Сени бла кюрешген жек кюч барды. Биз бош къоркъмай эдик, – деп, Нюрсия кёргенин эгечине айтханды.

– Абуну аллай хунери жокъду, сора бизге жаулукъ этген кимди? – дегенди Нюрия, эс жыя.

Къая башындан ургъан жарыкъ, минара чыракъча, ⁵⁷ жана-ёчюле, айрыкам да титирей, аскербек тоханагъа чабып киргенди.

– Хур эгечлерим, сухулугъум ючюн кечериксиз, алай айрыкамгъа не эсе да болгъанды. Кеси да чыгъышха угъай, батышха барады! – дегенди ол.

– Хурметли аскербек, биз да ол къайгъыдабыз, – деп, Нюрсия да Нюриягъа болгъанны айтханды.

– Не кюч эсе да, бизни хауа агъымгъа ⁵⁸ кётюрюп, биз боран тезлиги ⁵⁹ бла бара турабыз! – Билезикни юч ташчыгъындан сарысы терк-терк жана-ёчюле тургъанын кёргенлеринде уа, халны алайлыгъына жангыз бир ишеклери да къалмагъанды.

– Аскербек, – не болады, не къалады – аскер хазырлыкъда турсун, – деп, Нюрсия аны тоханадан ашыргъанды.

⁵⁶ Харуш – жашырын жау.

⁵⁷ Минара чыракъ – маяк.

⁵⁸ Хауа агъым – воздушный поток.

⁵⁹ Тезлик – скорость.

– Ким эсе да, акъылымы бойсундуруп, айрыкамны энди кеси жүрүтөди, – деп, Нюрия гузаба этип башлаганды. – Мен а анга жукъ да эталмайма!

– Сабыр эт да, халны тынгылы сюзейик, этерибиз анга кёре болур, – деп, Нюрияны жапсара, Нюрсия ойлашханды.

– Рауза кам! – деп кычырып ийгенди Нюрия. – Рауза кам Сусаданды да?!

– Хау! Мен да анга ишеклиме. Алай анга не керек болуп эте турады былай?

– Жулдуз керег’ а болурму?

– Алай эсе, Эл-Магърибге нек барады? – дегенди Нюрсия. – Не этеригине бир къарайыкъ, жулдузгъа къркыуу болса уа, аны учурурбуз да иербиз.

Анда тохташхандыла.

* * *

Рауза кам а бош турмай эди. Бюгече да ол Абу бла Раинаны терен жукълатып, шинтикге олтурганды да, кълларын сабыр кымылдата, мияла топха дууа шыбырдаганды. Мияла топ жарыганлай, ичинде бир адам кърюнгенди. Ол хан эди, Садияны атасы Махмут. Рауза тохтамай дууа окъуй, тоб’ а ханны тасхасын къргюзтүп башлаганды. Тахны эки жанында – эки алтын аслан. Хан онг жанында асланны накът кезюнден басханлай, ол ауузун кергенди да, хан андан бир ариу къамачыкъ чыгарганды. Аны да алып, хан уллу кюзгюню аллына барганлай а, мияла топ ёчюлюп кълганды. Рауза не кюрешген эсе да, ол кече топну жандыралмаганды. Рауза кам къамачыкъны тасхасы болганына ажымсыз эди да, кече ортасында забил⁶⁰ дууасын окъуп, тоханагъа киргенди. Ол асланны ауузун ачханды, алай къамачыкъны уа тапмаганды. Кюзгю аллына барып, аны да тинтгенди, адам ишекли болур зат кърмегенди ансы. Танг ата кам юйге къайтса, Абу – туруп.

– Не жашырын айланаса, бизден букдурганынгмы барды, Рауза кам? – деп къакъганды аны Абу.

– Сен билирге кереклинги билесе, андан арысы сени ишинг болма-сын! – деп, тюртүм этгенди кам да.

– Иш сен суйгенча бара болмаз ансы, не терк къабынып кълдынг?

– Аны не сейири барды: тынч иш болса, тынч барыр эди. – Алай айтып, Рауза мияла топха жанлаганды да: – Хужу къллыкъ, бек керекли жерде нек ёчюлюп кълдынг, ол къамачыкъ манга бек керекди, – деп ачыусунганды.

– Алтын къамачыкънымы айтаса? – деп сагъайганды Абу.

– Махмут ханны къамачыгъы.

– Рауза кам, мен аны кимде болганын билеме!

– Кертими айтаса?! – деп жарыганды кам.

– Хау, Рауза кам!

⁶⁰ *Забил* – кърюндеу, невидимый.

– Сора кимдеди?
 – Аскербекде! Мен аны кёзюм бла кёргенме, кьолум бла тутханма!
 – Кьолунг бла тутхан эсенг, ауузунда не кёргенсе? – деп соргъанды кам, ишексиз болур ючюн.

– Тасха белгиле.

– Олду, тюз кеси! Абу, кечериксе, мен санга бош чамлана эдим, – деп, Рауза ариу ышаргъанды.

Айрыкам кече узуну батышха учуп, танг белги бере, хауа агъымдан чыкыгъанды да, этеги бла Къама къаяны башына кысылгъанды.

Рауза, Абугъа кюмюш жюзюкчюк узата:

– Мияла дорбунну эшигинде кезчик барды, бу жюзюкню ары атсанг, алай ачыллыкды ол. Жюзюкге сакъ бол. Хайда, энди уа барыгъыз! – деп, экисин да Мияла дорбуннга ашыргъанды.

Халкъ аякъланнгынчы, Абу бла Раина, жол керекле да алып, айрыкамдан къуш уягъа ётгендиле. Къуш уя уа кьой сюрюу отлагъан кьоюн тенгли эди. Тюз ортасында – тёбеча бир жумуртха. Тёгергеги уа – балина, ажадагъан, эмеген сюекледен толу. Ала деу терекледен этилген уяны жепилери бла ётюп, атлауучлагъа жетгендиле. Сора мете⁶¹ маталлы къарангы дорбунну ичи бла, томпала жандырып, энип тебирегендиле. Рауза уа, киши жукъ сезгинчи, айрыкамны алайдан узайтып, тенгизге кьондургъанды. Кюн чыкыгъанлай а, жукъдан хапарлары болмагъан кишиле къайыкъларына минип, чабакъ тута, тиширыула уа жагъада аланы ариулай, тузлай, ырахат эдиле. Рауза уа, забил дууасын окъуп, аскербекни юйюне киргенди да, излей-къармай кетип, къамачыкьны тапханды. Тасха белгиле къамачыкьны эки жанында да бар эдиле, аны юсюне да ала кюн сайын тюрленип тургъандыла.

* * *

Абу бла Раина дорбун бла энип бара, мутхуз томпа жарыкъда талаша тургъан эки мазаллы жаныуар кёргендиле. Бири – деу жюзаякъ, бири уа мазаллы губу. Аланы кысхач маталлы жютю азыулары⁶² бир бирин къутуруш жырта, атлауучла бла акъырын энишге тёнгереп бара эдиле. Раина, асыры кьоркыгъандан солуууз болуп, Абугъа кысылгъанды, Абу уа, къайсы хорласа да, аны бла сермеширге тюшеригин ангылап, кесин хазыр этгенди. Баям, жюзаякьны ууу кючлю болур эди, ахырында ол мыккыл болгъан губугъа чулгъанып, аны ашап башлагъанды. Жюзаякьны ёлтюрюрге Абуну андан тап заманы боллукъ тюйюл эди: ол томпагъа жангы мелт⁶³ чулгъап, арсарсыз чапханды да, жюзаякъ анга бурулгъанлай, от бла жухун кюйдюре, кылыч бла керилип, боюнуна ургъанды. Жюзаякьны азыулу башы, дауур эте, атлауучла бла тёнгереп кетгенди, алай аны айры къуйругъу сурх⁶⁴ кымылдай, Абугъа

⁶¹ *Мете* – спираль.

⁶² *Азыу* – клык.

⁶³ *Мелте* – фитиль.

⁶⁴ *Сурх* – кёзге илинмез терклик, молниеносно.

тиерге аздан кьалып, ол аны да кьыйпагъанды. Андан сора ёзге кьор-кьуугъа тьобемей, ала тенгиз тьобю Мияла дорбуннга жетгендиле. Абу хуржунундан чыгъарып, эшик кезчикге кьомюш жюзюкчюкню атханды. Эшик кеси аллына ачылгъанды да, экиси да аралып кьалгъандыла. Да Сулейман файгъамбарны байлагъындан кем тьойюл эди Мияла дорбунну хазнасы. Тенгизни ариулугъу да – жомакъ кибик: акъ, къара инжиле, тюрлю-тюрлю маржанла⁶⁵, тамаша алтын чабакъчыкьла. Жыртхыч балыкьла гузабагъа кьалгъандыла да, Абу чокъуракъ кьобюрчекни ичинден жез жюзюкчюкню алып, Раинаны да – аны тирелгенине къарамай – кьолундан созуп, дорбундан чыкьгъанды. Мияла дорбуннга санлап бир келиучю ифрит жез жюзюкчюкню жокълап, аланы ызларындан алай терк тьошерик тьойюл эди.

Абу бла Раина кече арасына кьуш уягъа арып-талып чыкьгъандыла. Кьуш узакъда болур эди ансы уя бош эди. Айрыкам биягъы къая башына кьысылгъанды да, экиси да ары ётгендиле.

Рауза кам «хошкелди» эте турмай:

– Жюзюкню тутдур! – деп, кьолун узатханды.

– Юйге жетме да бир кьой! – десе да, Абу жюзюкню, хуржунундан чыгъарып, камны кьол аязына салгъанды. – Энди хазнаны бери тапдыр!

– Ол манга иш тьойюлдю, алай аллай бир хазнаны мында таша туталмазсыз, – дегенди кам. – Сизден болсам, Мисирге жетгинчи тёзерик эдим.

Ифрит а биягъы кьобюр бла бир алтын ахча элтип баргъан кемени батдырып, аны хазнасын Мияла дорбуннга алып келгенди да, адам ийис сезгенди. Тынгысыз болуп кьобюрчекге къараса – жез жюзюк жокъ. Ифрит, сарыуу кьайнай, адам жыйыны жыйылап, мете дорбун бла ёрге айланганды. Белинден тёбени тютюн этип, окъча учуп бара, ол, башы бла уруп, кьуш уяны чачханды. Уяда уа – жумуртха. Балина кётюрюп келген ана кьуш ифритни этгенин узакъдан эслеп, ачы кьычыра, ызындан кьуугъанды.

Танг атаргъа айрыкам, «батыш – чыгъыш» хауа агъым бла алайдан иги да узайып, тенгизге кьоннганды. Кюн чыкьгъанлай а, – биягъы кишиле кьайыкьларына минип, чабакъ тутта, тиширыула уа жагъада аланы ариулай, тузлай.

Алайлай булутладан бир кьылыкьсыз талаш тауушла чыгъып, айрыкам халкьын кьайгъыгъа кьалдыргъанды. Бир кесекден а булутла арасы чууакъда деу ифрит бла деу кьушну кёргенди. Кьуш ифритни башына буруну бла кьакъса, элия чартлата, ифрит кьушну башына жумдуругъу бла урса, кёк кьокюрете, алай сермеше эдиле ала.

Рауза кам артыкъ кьайгъылы тьойюл эди, алай Абу бла Раинаны уа жанлары кьуругъанды. Ифрит хорласа, алагъа не кюн келлигин ол экиси энди кёзлери бла кёргендиле.

Рауза кам алайдан сылжырап умут этгенди, алай айрыкам анга бойсунургъа унамагъанды.

⁶⁵ *Маржан* – коралл.

– Не бола турады? – деп абызырагъанды кам. – Айрыкам манга бойсунмайды.

– Ой, Аллах а, былайдан терк кьурумай эсек, ифрит бизни жыртыды! – деп жилигъанды Раина. – Бир мадар эт!

Не адыргы этселе да, айрыкам жеринден да тепмегенди: энди билезик Нюрсияда эди.

Рауза кам мияла тобу ёчюлгенин аманнга жорап, кьайгъылы болгъанды. Аны Абу да эслегенди. Эслегенди да, кёзюнде кьырслыкь оту жана:

– Рауза, хазнабызны бери терк тапдыр, кёресе да бола тургъанны! – деп, камгъа кьаты болгъанды.

– Мен айтханнга сыйынып тур, ансы хазнадан угъай, жанынгдан да бошарыкьса! – деп чамланганды кам. Сора, забил дууа окьуп, алайдан тас болгъанды.

– Ай, кьахме уа! – деп жекиргенди Абу, алай андан не келлик эди – ачыудан жан-жанын сермей кьалгъанды.

* * *

Хур эгечле бла аскербек, бу халны кьалай ангыларгъа билмей, ханкьала арбазда ауара эдиле. Рауза камны хыянаты⁶⁶ эсе, ифритден, кьушдан да айрыкам бла кьачып кьутулур амал жокь. Туююл эсе уа – не кьоркьуу: тенгизде айрыкам азмыды?

Рауза кам а ол заманда тоханада эди. Ол кюзгю аллына баргъанды да, анга тюрслеп кьарагъанды, биягъы кьолу бла да тинтгенди, алай бу жол да адам эс бурур зат эслемегенди. Сора, Махмутну кёз аллына келтирип, аны не этгенине, кьалай кьымылдагъанына жангыдан сагъайгъанды, алай андан да жукь чыкьмагъанды. «Хан кюзгю аллына сюеле, бир сёз шыбырдагъан эди!» – деп, эсин кьармай кетип: «Садия» дегенди экили. Алай жукь да болмагъанды. Сора ол, харфланы алыша: «Дасия», «Адияс» «Асдия» дей кетип «Ясади» – дегенлей, уллу кюзгю, эшикча ачылгъанды да, кам ары киргенлей, кюзгю шош жабылгъанды. Алай кюзгю артында темир эшик да бар эди. Энине он, узунуна – жюз кьызыл тюек ариу тизилип, хар тюекни кьатында бирер белги. Ортасында уа – кёз. Рауза терк окьуна кьамачыкьны чыгъаргъанды да, сап кьыйырында кьобугъа жез жюзюкню кийиргенлей, кьамачыкьны ауузу жашил жанганды. Рауза кьама ауузун кезге сукьгъанды да, чирк-чирк этдирип онгуна жети, солуна юч тепдиргенди, сора сапдан басып, аны бир элге батдыргъанды да солуна – беш, онгуна тогъуз тепдиргенди. Андан арысы алай кьыйын туююл эди. Рауза кьамачыкьда белгилени кьагъытха тюшюргенден сора да, он тюекни кьайсыны ызындан кьайсын басаргъа кереклисин да ангылагъанды. Бир кере ажашса окьуна, чук⁶⁷ тауушха кьалауурла жетип кьаллыкь эдиле. Ахыр тюекни басханлай, ауур темир эшик ачылып, Рауза ичгери атлагъанды.

⁶⁶ *Хыянат* – хата, зиян.

⁶⁷ *Чук* – сигнал.

Ифрит бла кыуш а, энишгеден-энишге эне, ахыр кючлерин салып сермеше эдиле. Энди тенгиз бла аланы арасы садак атым да туююл эди. Нюрсия не этерге билмей тургъанлай, ханкыала аллына жаралы Раина чабып киргенди.

– Раина жарлы, санга не болгъанды? – деп аллына чапханды Нюрсия.

– Абу дарбаза⁶⁸ аллында ызымдан жетип, кыылыч чанчханды, – дегенди Раина, имбашындан кыаны бара.

– Сора нек? – деп сейирсингенди Нюрсия.

– Бу палахны этдире тургъан Рауза камды. Ол жулдузну урлар ниетлиди, аны тыяргыа керекди! – Сора аскербекге бурулуп: – Рауза Махмут ханы алтын кыамачыгы сенде болгъанын биледи, баям, ол энди аны кыолундады. Ифритни жез кюзюгю да. Ала кыалай эсе да, бир бири бла байламлыдыла. Мен акыыл этгенден, жулдузгыа ахчыч аладыла, – деп жилиягъанды Раина.

Терк окыуна хахим жетгенди да, аны жарасын дарман бла байлагъанды. Сора тёртюсю да тоханагыа кирип, тегерекни тинтгендиле. Аскербек бла Раина жукъ да эслемегендиле, хур эгечле уа ёзге ийис сезгендиле. Ийис аланы кюзгю аллына келтиргенди.

– Мында ким эсе да болгъанды. Ол кюзгюге кирип кетмеген эсе, ийис артха элтмейди, – дегенди Нюрсия.

– Мияла дорбунундан жез кюзюкчюкню Абу бла мен алып келгенбиз, ой, мен харип, – деп жилиягъанды Раина биягы.

– Аны юсюнден артда селеширбиз, бусагыатда уа Рауза камны тыяргыа керекбиз! – дегенди Нюрсия кюзгюге тюрслеп кыарай. – Ах, Садия мында болса, бир амал этер эди! – дегенлей, кюзгю ачылгъанды да, аскербек ары киргенди. Арлакыда ачылып тургъан темир эшикни кёрюп:

– Манга томпа келтиригиз! – деп буюргъанды тоханагыа чабып кирген кыалауургыа. – Хайда, бол! – Хур эгечлеге бурулуп: – Темир эшик ачылыпды, ары ким эсе да ётгенди, – дегенди кыайгылы.

Кыалауур томпа бла жетгенлей, аскербек аны кыабындырып, болгъанны да тютюннге алдыра, атлауучла бла ёрге ашыкыгъанды. Субай аскербекге тар тыгырыкы бла баргъан толу Раузагыача кыыйын туююл эди.

Раузаны учхан дууасы жаланда ачыкы жерде жарагыаны себепли, ол уллу кюч салып жулдуз отоугыа жетгенди. Энди жулдуз бла аны арасында бир тыйгыч бар эди – ол да темир жапмыч⁶⁹. Алай аны да ачаргыа керек эди.

Рауза аны кезине кыама ауузун сугыуп, жапмычны ача башлагъанлай, тютюнден бир исси хауа бла бирге, кыалын тютюн ургъанды. Рауза аманны кебинден жапмычны ачханды, алай аны жетел буууп, жулдуз отоуда тегерегенди. Сора кючден-бутдан ёрге сюелип, алтын ажда-

⁶⁸ Дарбаза – кыала кыабакы, крепостные ворота.

⁶⁹ Жапмыч – люк, крышка.

гъанны сол кёзюнде кезге къаманы ауузун сукъгъанды. Кёз тегерегинде уа – жети тюрсюнлю жети туюк.

Хур эгечле бек къайгылы эдиле. Билезикни кёк ташчыгы да жан-нганда уа, тюнгюлюрге жетгендиле. Къызыл ташчыкъ жанаргъа, ала жулдузну учуругъа керек эдиле.

Башы къатышхан Рауза, къагъытха тюшюрген белгилерине къарай, къаманы онгнга-солгъа бургъанды, алай ол кезиуге къама белгиле тюрленип, биринчи туюкге басханлай окъуна, алтын аждагъан тириллп, Рауза камгъа ар⁷⁰ нюр юфгюргенди да, ол мачакъарс⁷¹ къанатлы къыз болуп къалгъанды. Энди ол, камлыгъын унутуп, жулдуз отоуну букъусун сылап турлукъ къарауаш эди. Тюз ол кезиуде жулдуз отоугъа аскербек да киргенди...

Раина, хур эгечле да солуусуз болуп тургъанлай, атлауучлада зынгырдай келип, алларына жез жюзюк тюшгенди. Раина, аны жерден сермеп алып:

– Аллахха шукур, уллу палахдан къутулдукъ! – деп къууаннганды. – Бу жюзюксюз ол жукъ да эталлыкъ туююлдю!

Бир кесекден аскербек да эннгенди. Ол кёргенин хур эгечлеге айттып, аланы кемсиз къууандыргъанды. Къолунда уа – алтын къамачыкъ. Ол, аны Нюрсиягъа берип:

– Садия келгинчи, сенде турсун, – деп, тышына чыкъгъанды. Алыкъа ифрит бла къуш сау эдиле.

Арбазгъа къызла да чыкъгъандыла. Талаш а къызадан-къыза бара эди. Ифрит от юфгюре, къушну ахырыда юйютгенди да, къанатлары хауада туталмай, къуш тенгизге тюшгенлей, аны деу итбалыкъла⁷² жыртып къойгъандыла.

Ифрит а, къуш юзген билеклери жангыдан битип, кёзлери от чагъа, айрыкам башында кюкюрегенди. Сора, Абуну сол, Раинаны онг къулакъ ичине салып, учуп кетгенди.

Айрыкамчыла, къоркъгъанларындан къайтыша, уллу палахдан хата-сыз къутулгъанларына Аллахха шукур эте къууаннгандыла. Нюрия бла Нюрсия уа, гюнахы уллу эсе да, Раинагъа бушуу этгендиле. Ол аллай ачы ёлюмге тийишли туююл эди.

Ифрит а аланы ёлтюрмегенди. Мияла дорбуннга келтирип:

– Бу хазна ючюн ёле эдигиз да, хайдагъыз, энди алтыннга батып жашагъыз! Ол мени насыплы этмеген алтын сизни къалай зауукъ жашатырыгъына бир къарайым! – деп кюлгенди. Минг жылны ичинде, ала манга угъай, мен алагъа къулланып келеме. Не кечем жокъ, не кюнюм жокъ. Иш а бош бир тары тенгли алтын бюртюкчюкден башланнганды. Жаш заманымда бир зар тенгим берген эди аны манга. Алтын бюртюк ююрегимде тамырланды, чакъды, жашнады. Бир бюртюк он болду, жюз

⁷⁰ *Ар* – оранжевый.

⁷¹ *Мачакъарс* – стрекоза.

⁷² *Итбалыкъ* – къырчы, акула.

болду, минг болду... Бир кюбюр толса, экинчиси ауузун кере, тонай-та-лай, алай жыйгъанма мен бу хазнаны. Кёремисиз ол жарты кюбюрню? Ол толгъунчу жабыллыкъ туююлду: «Энтта! Энтта!» – деп, хахай этгенлей турлукъду ансы. Ол толгъанлай а, башхасы керликди аждагъан ауузун. Аны ызындан а башхасы... Тенгими харамлыгъын ангылар заманга мен къул болуп бошагъан эдим. Алай бла мени жолундан тайдырды да, ифрит патчахны кызын кеси алды. – Сора, дыркъ тохтап: – Мен не ууала турама, сиз менденми башхасыз?! – деп, Абугъа сур къарагъанды. – Жез жюзюкчюкню жерине сал!

Абуну жаны кьуругъанды.

– Не тураса, санга айтама да! – деп ёкюргенди ифрит. – Бу хазна къадар хыйны бла жез жюзюкге байланыпды! Ол кимде эсе да, хазна аныды!

– Жез жюзюк Рауза камда эди, аны уа алтын аждагъан жутуп кьойгъанды, – деп алдагъанды Раина, жилий.

– Ётюрюк айта эсенг, мен сени жанынг сау шишлеп ашарма! – деп кюкюрегенди ифрит. Сора, кьууанып: – Рауза кам хыйнысы бла мени кёп кыйнагъанды, аждагъан аны ашагъан эсе, дертими алгъанды. Иги хапар айтдынг, кызычыкъ. Аны ючюн мен сени жарангы сау этейим. – Ол юч сёз шыбырдагъанды да, Раинаны жарасы сау болуп къалгъанды.

– Жара мени бек кыйнап тура эди, кыйынсыз къал, жандауурлу ифрит, – дегенди жаны ичинде кючден тургъан кызы, ыразылыгъын билдире.

– Энди хазнамы биринг тазалап, биринг а санап, ёмюрюгюз алай ётерикди! – дегенди ифрит, сур кюле. – Хайда, кыйырда кюбюрден зауукъ этип башлагъыз!

Ифрит, тас болуп, биягъы кёрюннгенди да:

– Хата азданды, мен, эм айтхылыкъ ифрит сыйкьырчыгъа барып, хазнамы сыргъама байлатып кьайтайым! Аны хыйнысын бир жан да бузалмайды! – Алай айтып, ифрит думп болгъанды.

Абу бла Раина – тюненеги нёхле, бюгюн бир бирлерин бууаргъа хазыр эдиле, бу болумда жаулукъ этиу – уллу телилик эди ансы.

Амал не? Экиси да кыйыр кюбюрню ачып, тюрлю-тюрлю накьут-налмас омакъламаланы, сауутланы, сауут-сабаланы тышына къотаргъандыла. Сора, къатапа журун бла сылай-сыйпай да, артха сала, кёп кюрешгендиле. Бу иш Раинагъа хычыуун кёрюнсе да, Абугъа уа уллу кыйынлыкъ эди.

Ифрит, тенгиз тюбюнден топ атылгъанлай чыгъып, белинден тебени тютюн этип бара, аны излеп айланган кьушха тюртюлюп къалгъанды. Ол ата кьуш эди. Сермешни уллусу энди башланганды. Ифрит бир ажадагъан болуп къаба, бир эмеген болуп чаба, бир а чаян⁷³ болуп ура, кьушну хорларгъа кюрешгенликге, ата кьуш кючлю эди. Ала кьутургъан бёрюлеча талаша, от кьусхан таугъа жетгендиле. Кьуш ифритге тырнакъларын терен беклегенди, ифрит а кьушну къанатын ууатханды,

⁷³ Чаян – скорпион.

сора экиси да, ташча, энишге айлангандыла. Ифрит кьутулургъа гузаба этгенликге, кьуш тырнакъларын бошламагъанды. Ала от тауну ауузуна жетгинчи окъуна, урходук болуп, хауагъа жайылгъандыла.

Учхан айрыкам а энди Мисирге, ызы бла Кууайтха – Зейтун бла Садияны аллына барлыкъ эди. Ол тенгизден кётюрюлгенди да, булутла тенгшисинде чыгъышха тебирегенди.

* * *

– Андан эсе ёлтюрюп кьойгъа эди! – деп ачыуланганды Абу. – Быллай сыйсызлыкъгъа мени башым бир да кьалмагъанды. Андан сора да, биз мында алтын ашапмы жашарыкъбыз?!

– Алтыннга батып жашаргъа кюрешген сен тьуйюлмю эдинг? – деп къакъгъанды Раина аны. – Хайда, ол ачыкъ кьобюрден алтын шашданны ⁷⁴ ал да, кемире бер. Андан а тоярыкъ болурса?!!

– Мияла дорбундан кетерге унамагъан да мен эдим сора! Тартып кюшден чыгъаргъан эдим, тейри. Алай бош айтаса!

– Мен тели, сени кёзбау сёзлеринге ийнанып, не кюннге кьалдым, – деп ахсынганды кьыз, аны айтханына эс бурмай.

– Раина, мен сени сюе эдим, алай алтынны сенден бек сюе эдим ансы, – деп, кертисин айтханды Абу.

– Хау. Кьаллай бирге артыкъ сьуйгенинги кьылычынг да айтханды.

– Хан болургъа къастым бар эди. Ханладан мени нем аманды?

– Бир жеринг да угъай. Сен да алача залимсе, кёлтенли.

– Ханланы бары да бирча тьуйюлдю.

– Хау, игилери да барды... жомакълада.

Ушакъ мыстысыз эди. Аны экиси да ангылап, тохтагъандыла.

– Ифритден кьутулур амал болмазмы, экен? – дегенди Абу, Мияла дорбунну тинте. Дорбун эки бутакъгъа айырыла эди: жукълама ⁷⁵ бла, ашлама ⁷⁶, анда аш жюрюгеннге ушамай эди ансы.

Ашхыннга Раина да киргенди. Ол, кьангагъа олтуруп:

– Мен ачма, аначыгъым, – деп эзимсирегенлей, аллы тюрлю-тюрлю ашарыкъладан толуп кьалгъанды.

– Да былай а жашаргъа боллукъду! – деп кьууанганды Абу.

– Не кюнюнге кьарайса, ма, аша! – деп, Абу кьызны кьолуна тауукъ кьанат тутдургъанды.

Экиси да тюрлю-тюрлю сейир ашладан тойгъандан сора, ифрит келсе эслемезча, Раина кьанганы ариуларгъа керек эди. Кьалгъан-кьулгъанланы атар жер а жокъ.

– Энди не этсин адам? – деп, Раина сагъышлы болгъанлай:

– Тойдум, энди ёлюрге да боллукъду! – деп керилгенди Абу. Ол алай айтханлай, кьанга, жел сибиргенлей, таза болгъанды. Энди ала ашхынны тасхасын биле эдиле.

⁷⁴ *Шашдан* – подсвечник.

⁷⁵ *Жукълама* – спальня.

⁷⁶ *Ашлама* – кухня.

Мияла дорбун суу бетинден артык теренде болмагъаны себепли, кюн тиекле накъут-налмас хазнаны тюрлю-тюрлю жылтырата, ол ариулукъ кимни да терилтирик эди.

Ингир къарангы бет ала, Мияла дорбунну тегереги жылтырагъан-жаннган тенгиз жаныуарчыкъладан толуп къалгъанды. Керти ариулукъ-ну ала энди кере эдиле. Бир кесекге Раина бери тюшгенине къууаннган окъуна этгенди.

– Сейир-тамаша! – дегенди жүрегин урушла къатдыргъан Абу окъуна. – Дунияда быллай ариулукъ барды деселе, мен ийнанырыкъ туююл эдим.

Ифрит, айтханыча, ингирге келмегенди. Ол экинчи кюн да, ючюню кюн да жокъ эди. Алай эте, ай озгъанды. Жез жүзюкню жеклигин билген Раина, Абугъа сездирмей, аны къатапа журунчукъ бла ариу жылтыратып, баш бармагъына салгъанлай – ол анга да уллу эди – ташчыгъы этген жашил жарыкъдан бир гёбелеккъанат ифритчик чыгъып:

– Не айтаса да, не этеме?! – дегенди. Аны ауазы дидин тауушдан уллу туююл эди.

Раина абызырагъанды, алай, терк окъуна эс жыйып:

– Мен айтханны эталлыкъмыса да? – деп соргъанды. Ифритчик къарылгъач тенгли бир эди сора уа.

– Эталлыкъма. Алай тилегинг бир болсун. Андан сора сен жүзюкню иесине берликсе. Келишдикми?

– Хау! – деп къууаннанды Раина. – Иеси уа кимди?

– Сени хангошанг Садия.

– Бермей а! Анга уа бек суююп берирме.

– Хазнадан кесинге гитче кюбюрчекни къоярыкъса.

– Анга да ыразыма.

– Къалгъанына уа Магърибде огъурлу, ырайым⁷⁷ ишлеге къорат: жарлылагъа бакъгъан соусуз юйле, медиреселе, жолла, кёпюрле дегенча.

– Аллах арадады, тюз сен айтханлай этерме, мени ифритден къутулт ансы.

– Раина, энди аны ючюн жарсыма: ифрит ажалын тапханды.

– Ах, мени къалай къууандырдынг! – дегенди къыз, кёзлери толуп. Раина керти да насыплы эди.

– Раина, ифритни къолунда болуп, былай неге къууанаса? – дей, Абу ашхыннга киргенди. – Айт, мен да бир къууанайым.

– Хау, сен да къууан! Ифрит ажалын тапханды. Ол – иги хапарым. Аман хапарым а – мен кетеме, сен а сау-саламат къал! Хайт десенг – сен да къутулурса, – дегенди. Сора терк окъуна, ифритчикге къарап:

– Мияла дорбунну хазнасын, мени да юйюме элт! – дегенлей, Раина ол къадар накъут-налмас кюбюр бла бирге юйюне тюшюп къалгъанды.

Абу эс жыйгъанда, Раина – жокъ, Мияла дорбун да – къуру.

⁷⁷ *Ырайым* – милость, милосердие.

* * *

Тенгиз абирекледен бири, сау кьутулуп, ёмюрюнде залимликден башха жукъ билмеген Аббас патчахха келгенди да, аллында аякъ ызын уппа эте:

– Айтыргъа эркин эт, дуня уллусу, – дегенди.

Патчах аныча жер кирине сыйлы ауузундан сёз кьалай кьоратыр эди, «айт» деп, кьолу бла билдиргенди.

– Дуня уллусу, санга бу хапарны алып келгенден эсе, манга ёлген иги эди, алай сен билирге керексе: сени аслан кёллю юч жашынг да, уллу кючу болгъан халиф улу Зейтун бла сермеше, жигитлеча ёлгендиле.

Аны эшитген патчах тахындан секирип кьопханды. Ол элия чартларыкъ кёк кибик эди.

– Хау, жер кири, санга жашларым бла бирге ёлген иги эди. Кьаллай кюнюмю кьара этдинг?! – Сора, ёзюрге бурулуп: – Эй, кьайдады жалдатым?! Бу келепенни кергичге керсин! – деп кьычыргъанды.

– О дуня уллусу, кечим бер сыйсыз кьулунга, – деп, аякъ ызын уппа эте, аллында жайыралгъанды абирек, алай патчах эримегенди.

– Кёрейим экинчи аман хапар алып келсенг! – деп жекиргенди, сора, шашхын адамча, эрши таууш эте, кюлюп башлагъанды.

Жалдат олсагъатдан жетгенди да, жилий-жалына тургъан абирекни аягъындан тутуп, суйреп тебирегенди.

– Мени кергичге керсенг, халиф улу Зейтунну кьалай табарыкъса? – Жашау суйген – жалынчакъ. Ол жан сакълар ючюн суу кёмюкге окьуна илинирик эди.

– Алай тохта! – дегенди Аббас жалдатына. Тенгиз абирекге уа: – Охо, Зейтунну тутхунчу, жанынгы сау кьояма, кьайдады ол мурдар?!

Корсан патчахны аякъ ызын уппа эте:

– О жандауурлу патчах, Аллах кесинги, тахынгы да ёмюрлюк этсин! Ол Кууайтдан Димашкъ шахаргъа кетип барады, ашыкъсанг, аны аллына чыгъаргъа боллукъду, – деп, тёрт гуппуш болгъанды.

– Аскербегим! – деп кьычыргъанды Аббас патчах.

Гафур аны аллына келип, аякъ ызын уппа эте:

– Уллу патчахым, не айтаса да не этеме? – деп дибилдирегенди.

– Алайлары бизни жерле тюйюлдюле, алай айырма аскер бёлек бла сакъ барсанг, сизни эслемезле. – Хайда, тебире!

– Дуня уллусу, сени жюрегинг кьыйналмасын ансы, мен аждагъан ауузуна да кирейим, – дегенди кьулпай аскербек. – Халиф улун а, кьара кьулнуча, суйреп келип, аллынга атарма.

– Бар, турма! Кьутултсанг – кечмем!

– Дуня уллусу! Сени айтханынг, мени этгеним! – деп ийиле, аскербек арты бла тоханадан чыкыгъанды.

* * *

Халиф улу Зейтунну он тюели кериуаны, ингирге уллу кериуанны ызындан биринчи кьонушха жетгенди. Юч жол кьошулгъан жерде сюелген кериуан-сарай уллу эди, эркин. Бир ненча кьуюосу, мал ашы да – эркин. Саудюгерчилеге, жолоучулагъа да бек тынчлыкълы сарай.

Кериуанны иеси бла аны кьуллеры, тюелени чьекдюрюп, жюклерин алгъандыла да, алагъа суу ичирип, алларына аш салгъандыла. Зейтун а Садия бла аны дигизасына бир отоу, аскерчилерине да бир уллу отоу алып, кеси да ала бла кьалгъанды.

Сарайдан сарайгъа кериуанла кьошула-кьорай, бешинчи кюн кеслери кьалгъандыла. Абирекле тынгысыз этип тургъан ачыкъ кьум аулакьда гитче кериуаннга кесин кьоругъан кьыйын болуучуду. Жау кьайсы жанындан чабарыгъы да белгисиз. Аны себебли Зейтунну алчадагъы ⁷⁸ кериуандан алда, бийик барханладан тегерекге кьарай бара эди, кьоркьуу-зат эслеселе, терк окьуна мадар этерча.

Жаралы адамгъа кьумда аллай бир жол кьоратхан, айхайда, тынч тьойюлдю, алай Зейтун тьезгенди. Хакими да, дарман этип, байлауун кюннге юч кере жангыртып тургъанды.

Баргъаны боллукьду

⁷⁸ Алчадакъ – идущий в авангарде воин.

УЛЛУ, ГИТЧЕ ДА СЮЙГЕН

Бюгюн жазыу ишге берилгенлени араларында сёзюне кертичи болганны тапхан бек кыйынды. Рафис Курбанов хапар аз айтхан, иш кёп этгенледенди. Аны бла мени Татарстанны айтхылык назмучусу, Россейни Къырал саугъасыны лауреаты Ренат Харис танышдырганды.

Урушну заманында акъылман Къайсын, Орёл тийресинде ауур жаралы болуп, Чебоксарыйде госпитальгъа тюшеди. Анда ол къазауатха жораланган кёп алапат чыгъармасын жазганды. Бу республиканы халкъ назмучусу Валерий Тургай ол госпитальны къабыргъасына тагъаргъа закий таулу назмучу мында болганын баямлагъан мермер къанга хазырлайды. Аны бла байламлы Болатланы Юруслан бла бирге ары барабыз.

Бу иште ахча бла болушхан Биринчи Чегемде Къайсынны музейини таматасы Къулийланы Аубекирни кызы Фатима болганын да эсгермей кетерге жарамаз. Ол уллу иш бла байламлы Къазандан Татарстанны Жазыучуларыны союзуну таматасы Рафис Курбанов бла Ренат Харис келдиде. Ала анда жюрек сёзлерин айтадыла, бу ишни кыйматлылыгын чертедиле. Артдаракъда уа бизге Къазанда болмагъанча жарыкъ тюбейдиле. Ма алай бла башланады жууукълукъ арада. Бир ауукъ замандан а Рафис Курбанов телефон бла сёлешип, татар тилде мени чыгъармаларымы энчи китап этер умутлу болганын билдиреди.

Эки-юч айдан а малкъар-татар тилде ол жыйымдыкъ басмаланады. Артда биз Рафис бла Махачкъалада, Нальчикде, Тюркде, Къазанда да терк-терк тюбеше турабыз. Ол бери Отарланы Керимни 100-жыллыгына, Алим Кешоковну, Зумакулланы Танзиляны, байрам ингирлерине келе-келе турганды. Бурунгу жыл а «Ёмюрлюк тау элинде» деген китабы (къарачай-малкъар назмучуланы жыйымдыгы) чыгъады. Ол жыл окъуна аны Нальчикдеги презентациясына Рафис кеси да келеди.

Былтыр апрель айда Татарстанда Габдулла Тукайны 130-жыллыгына жораланган алапат байрам кюнле ётедиле. Ол ууахтыда Къурбан улу Къайсынны «Мёнгелек тау» («Минги тау») китабын татар тилде басмалайды. Ол китапны презентациясы да алапат тап къуралады. Татарлы поэт аны Къайсын акъылманны 100-жыллыгына жоралаганды. Къулийланы тукъум таматасы Малик, бек сау болсун, Рафис таулу закийни китабын татар тилде чыгъаргъанын билип, анга саугъагъа акъ жамычы бла чырпа бёрк жибереди.

Ол бюгюнлюкде Татарстанны бек уллу, бек айтхылык назмучуларындан бириди. Сабийле ёз тиллерин сюерча, багъаларча, алапат назмула жазады, журналла чыгъарады, оюнла, тилбургучла къурайды. Аны

чыгъармалары ата журтуну табийгъатына, айтхылыкъ адамларына, ана тилине, ёз миллетини кыйын, сур къадарына аталгъандыла.

Ол кыркъ китап басмалагъанды. Аладан отуздан асламы сабийлеге жоралангандыла. Бир къауумуну атларын баямларгъа сюеме: «Боран къайда жукълайды?», «Тейри кылычда къонакъда», «Кирпи нёгер излейди», «Къоркъуун женгнген къоян», «Алмалы эрттен», «Чабакъ-чыкъла булутлада», «Къайры кетеди кече?», «Бёрю бла эчки» эм башхала. Аны чыгъармалары тюрлю-тюрлю гинжи театрлада салыннгандыла.

Рафис Курбанов Татарстанны санатыны сыйлы къуллукъчусуду, «Илхам» китап басманы таматасыды, «Кучтэнэч» сабий китап басманы башчысыды. Ол жазыу ишин школда окъугъан жылларында башлагъанды. «Эрттенликни сакълай» деген биринчи назмусу 1971 жылда «Жаш ленинчи» газетде басмаланганды. Ызы бла жазгъан затлары тюрлю-тюрлю газет, журнал бетледе чыгып башлайдыла.

Ол шкодан сора Къазан университетни журналистика бёлюмюне киреди. Аны чыгъармачылыкъ иши кёп бояулуду. Ол бюгюнлюкде айтхылыкъ назмучу, драматург, жамауат къуллукъчуду. Бир бёлек жыл Татарстан Республиканы Жазыучуларыны Союзуна башчылыкъ этип да тургъанды.

Аны чыгъармалары орус, малкъар, къабарты, тюрк, азербайджан, чуваш, къазах, къумукъ, ногъай эм башха тиллеге кёчюрюлгендиле. Ол болмагъанча бек уллу иш тындырады. Тюрлю-тюрлю халкъланы бирикдириуге себеплик этеди. Артыгъыракъда тюрк тилли миллетлени келечилерини чыгъармаларын ёз тилге кёчюреди.

Ол къазахлы Нурлан Оразалинни бла Галима Жайлыбайны, малкъарлы назмучула Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакулланы Танзиляны, мени, Додулану Аскерни, аварлы назмучула Расул Гамзатовну бла Магомед Ахмедовну, белгили орусла поэт Корней Чуковскийни назмуларын татар тилде сёлешдиргенди.

Болмагъанча бек сюедиле татарлы сабийле «Рафис Курбанны назмулары» деген китапны. Анда хар чыгъарманы ёз жюрюшю, ёз солууу, жаш-къушла тынч окъурча алапат шатык тили, айхай да, кызычыкъланы, жашчыкъланы гитче окъуучулану бек къууандырадыла. Бу китапны басмалагъандан сора, сёзсюз, Рафис Курбанов татар сабий адабиятны классиклерини тизмесинде энчи, ёз жеринде орналгъаны хар кимге да баямды, хакъды.

Биз бюгюн Татарстанны бла Къабарты-Малкъарны араларын жууукъдан-жууукъ этерге уллу кыйын салгъан айтхылыкъ назмучуну – Рафис Курбановну – 60-жыллыгъы бла алгъышлайбыз. Мындан арысында да чыгъармачылыкъ иште уллу жетишимлеге жетеригин сюйгенибизни билдиребиз!

БЕППАЙЛАНЫ Муталип,
Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну
правленини председатели.

АЛАМАТ КЮН

Бюгюн кёк чууакъды, кюн да
Бир жарыкъды. Мен анга
Къууанама да, бютюнда
Къууанады ол манга.

Кёк чууакъды, кюн нюрлюдю,
Дюн-дунья жарыкъ кюле.
Жай тала юрлю-тюрлюдю,
Сейирлик чагъып гюлле.

Ах, учарыгъым келеди,
Гюл ийис этип хауа.
Кюн жарыкъ-жарыкъ кюледи,
Бийикден нюрю жауа.

КЮН

Сен кюнню сюесе, мен да,
Къарыусуз гюлчюк, эмен да.
Къууаналла бир да бек
Шуёхларына кибик.

Кюн кёкню кетип бара,
Чеплеуге сен бир къара:
Башчыгъын анга бурады,
Кюн кетсе – сакълап турады.

КЮН БИЗНИ ШУЁХУБУЗ

Тёшекден къопханыкълай,
Черекге чапханыкълай,
Кюн тубейд санга, манга да –
Тенг, шуёх керек анга да.

Кюн биргебизге чабады.
Кюн сууда алтын чабакъды.
Жуууна биргесине,
Не зауукъду бюгюн, не!

Кюн бизни нёгерибиз.
Агъачха барсагъ а биз,
Ол кёгет да биширеди,
Ууучу бла береди.

Биз ойнайбыз да бирге,
Чачылабыз ингирге.
Уянсагъ' а терк жокълайбыз –
Кюн бла шуёхчукълабыз!

ЖЕМИШДЕ

Юлкюле, жемиш да кёпдю
Агъачда.
Жашчыкъла кёгет жыядыла
Къачда.

Толтуралла челекчиклерин
Ойнай.
Мен а жыяллыкъ болурмамы
Алай?

Эшта, эшта! Талчыгъырма мен
Ишден.

Къой, салкъында татайым мен
Жемишден.

ЧАЛГЪЫДА

Жюз каска чалгъы тишейди,
Атакам бичен ишлейди.

Чалгъысы жютюдю бек
Тап-таза, чууакъды кёк.

Ол бичен чала турады,
Дуруну юзмелт бурады.

Жаныргъа да бир тохтайды,
Каскачыкъланы махтайды.

ЖЮЗЕ БИЛМЕЙ ЭСЕМ ДА

Къызыу кюн алапатды суу,
Мени къыйнайды бир жарсыу:
Мен билмейме иги жюзе.
Алай турмам умут юзе.

Черек теренди, бек теренди,
Алай мени батыр тенгим,
Мен энди къоркъмайма. Да энди
Биргебиз – мен, сарыуегим.

Сан этмей, къоркъмай, ма сейир! –
Жюзеке энди къабыучу
Угъай, сууда къутхарыучу
Тенгим бла, къарачы бир!

БУЛУТ СУУНУ БУЛГЪАГЪАНДЫ

Эдилни сууу таза,
Булутла жюзюп баралла.
Булутла арасында
Чабакъла ойнай туралла.

Тепмейди къалкъычыгъым,
Къолум да бек талгъанды.

Эй, чабакъла, неди бу? –
Аш ашар заман болгъанды!

Эшта, аш бергеними
Билмейдиде чабакъла,
Булутла булгъап сууну,
Жукъ да кёрмейле ала.

БАППУШЛА

Суу, ашыкъмай, шош барады,
Кюн аямай къыздырады,
Тауада къызгъыл бишген
Татыулу баппуча.
Къызынып жюзеке мен,
Кёл сууда баппушча.

Сау кюн, жылтырай-жана,
Кюн къызып турлукъду.
Тюшлюкден къалсам, анам
Бек урушурукъду.

Черекчик, эрикмей тур,
Бош да ёпкелеме.
Мен тюйюлме да мытыр,
Бусагъат келеме.

Баппушла бла ойна,
Неда, неда, неда
Гутчачыкъ бла. Майна,
Жюзерге келеди.

ЖАЗ КЮН

Гёбелекле ариу учалла,
Эрттен кюнде оюн этип.
Гюлле уа учмай нек туралла,
Ой нек, жерлерине битип?

Сенгирчкеле концерт берелле,
Кюннге махтау жырла айтып.
Аязчыкъла уа тюш кёрелле,
Сейир макъамлагъа батып.

ЧЫКЪ

Кече жулдузла
Жана эдиле,
Жерге бийикден
Жауа эдиле.

Чыкълай, кырдыкга
Ура эдиле,
Жана-жылтырай
Тура эдиле.

Кюндюз жулдузла
Къуруй эдиле.
Кече уа кёкде
Жарый эдиле.

ЧАРХЛЫ БУЛУТ

Тамычы да таммайын жерге,
Гюлтен къуруйду, жер кюеди.
Алай, къара ол сейирге –
Чайыр жолну булут келеди.

Жуууп келеди жолланы,
Бульварланы, майданланы.
Гюлтен да жууунду сууда.
Кырдык букъу эди – жууду.

Жубанч этген сабийлени,
Къууанч этген сабийлени
Жауун жетгенча жибитди.
Къызыу кюнню салкъын этди.

Гутча юрдю хырха-хырха,
Киштик къачып кетди, жибип.
Ол суу чачхыч а, шо чархы
Болгъан къара булут кибик.

ЖАЗ ЖАУУН

Чууакъды кёк, бийик.
Салкъын аяз урады.

Шо жай а, къыз кибик,
Суудан келе турады.

Булут челеклери уа –
Жарыкъ суудан толуп.
Къыз ышара келеди,
Ызы жауун болуп.

Жайгъы кюн бир жарыкъды.
Булутладан къарай,
Хар тамычы да ойнайды,
Алтынча жылтырай.

ЖАУУНЧУКЪ

Жауады эрттенли бери
Жауун, къууандыра мени.
Элек-элекди тюплери,
Баям, булут челеклени.

Къуйсун жерге жарыкъ сууун.
Букъу терек, ариу жууун.
Юйден къарайды жилиуукъ.
Жибийбиз биз а бир зауукъ!

ЁСДЮРГЕН ЖАУУН

Жауун жетди,
Алай къачып кетмедик.
Терк жибитди,
Алай къайгъы этмедик.

Тереклеча,
Кёк кырдыкча ёзенде,
Терк ёсербиз биз да
Жауун тюбюнде.

ТУМАНДА

Тёгерегим – кёмюкча акъ.
Бу неди деп атлайма сакъ.

Баям, жерге булут кьоннганды,
Тегерекни басып кьойгъанды.

Элден, кёлден уллуду ол.
Къайдады юй, къайдады жол?

Мен жюз атлам этдим, алай...
Чыгыш къалай тапсын, къалай?

ЖАЗ ДА ЁТДЮ

Иги кьууанып бошаламадым мен
Кюннге, жаууннга, орманнга.
Жылы тангладан да тоялмадым
мен...

Жаным кьыйналады анга.

Къырау да къагъа, чапыракъ да
агъа,

Кёкде туранала кьыйналып,
Барадыла кетип ол узакъ
къыбылагъа,
Ариу жазымы да алып.

КЪУЖМУДА

Арбазчы арбаз сыйпайды,
Алай жокъду магъана.
Жел халсыз болса алайды, –
Да тутханды жагъыны.

Къужмуну сен нек чачаса,
Терс болгъанынги биле?
Сен хыли этип къачаса,
Багушну чачып кюле.

Жел, чёрчеклигин тыйды да,
Шошайып сагъыш этди.
Чапыракъланы жыйды да,
Сора сибирип кетди.

КЪОЯН КЪОРКЪАКЪ БОЛСА ДА

Бек батырды Каюмчукъ,
Къоркбутмаз аны бир жукъ.
Нек юйде турады сора,
Дауурдан къырады сора?

Агъачха барыр эди, алай,
Ол отун жарыр эди, алай
Не этер айыу тутса,
Неда, ой, бёрю къапса?

Къоянчыкъ къорккъакъ эсе да,
Ол батырды жашчыкъдан,
Хар шыхырт элгендирсе да,
Къачмайды агъашчыкъдан.

БОРАН НЕК ТОХТАГЪАНДЫ?

Мылы кьардан
Биз юй салдыкъ орамда,
Сур боран а
Къозгъалгъанды орманда.

Суху жетип,
Бёрклерибизни алды,
Бизни кьыстап,
Орамда кеси къалды.

Сау кечени
Тереклени талады,
Юй артлагъа
Курт тёбеле къалады.

Эрттенликде
Чабышып келдик да биз,
Кёрдюк:
Къаргъа батып тура юйюбюз.

Жел а къайда?
Къайсы жерде урады?
Тынч туругъуз...
Юйде жукълап турады.

БАХЧАЛА

– Бу бахчада не ёседи?
 – Тюрлю-тюрлю чечекле.
 Башларында уа учалла
 Бир ариу гёбелекле.

– Бу бахчада уа?
 – Мында уа –
 Бадражан, быхы, наша,
 Жыгыра, турма ёседи,
 Жуу да, балсытып аша.

– Бу уа не бахчады?
 – Бу уа,
 Бу – терек бахча, таны.
 Бутакъларында кёресе
 Къызаргъан алмаланы.

«Бу уа, бу?» – деп сормагъыз,
 Бу бахчаны кёрсегиз.
 Бу бахча бала бахчады,
 Мында биз ёсебиз, биз!

КЪЫР КЪАЗЛА

Бир бири ызларындан,
 Къыр-къырыуларын айтып,
 Келелле къыр къазлары
 Узакъ жерледен къайтып.

Тюшюп къалсала элле
 Ала бизни арбазгъа,
 Мен нартюх берир эдим,
 Будайчыкъ да алагъа.

Шуёхла этер эдим
 Юйлю къазла бла мен.
 Бирге барыр эдиле,
 Келир эдиле кёлден.

Кюз артында биягъы
 Кетип къалмаз эдиле.

Сарайыбызда ала
 Сууукъ болмаз эдиле.

Чапыракъланы агъыза,
 Кюз арты къалса жетип,
 Учуп кетмез эдиле,
 Кийикликлери кетип.

КАЮМ САБАНТОЙДА

Къайры къуюлуп барады
 Халкъ, бир айтыгъыз манга?
 Сабантой зауукъ байрамды,
 Халкъ барады майданнга.

Сабантой а ачылады
 Тутушуу бла. Батыр
 Къаууму алгъа чыгъады,
 Сюеледи да сатыр.

Умутум, кёлюм алайды:
 Алыргъа анда махтау.
 – Тутушамыса?
 – Айхайда,
 Тутушама, – дейме, – хау!

Да артха къоркъакъ турады:
 Эришмез, ётю жетип.
 Къарт аппам мыйыкъ бурады,
 Тутушур мурат этип.

Ышарады халкъ, кюледи:
 – Машалла! – деп, – хайда, чыкъ.
 Ол а:
 – Айтыгъыз, шо неди
 Тёрт кере жыйырмачыкъ?!

Кёрюгюз, майна, атам а!
 Ол да танытыр кючюн.
 Мен сабан тойну ачама
 Бюгюн, къарт аппам ючюн.

ОЛ БЕК АЧЫР ЭДИ

Лёкъя юлкю ёседи.
Мен гюлчюгюн юздюм.
Ол ачитды эсе да,
Жилямадым, тездюм.

Урсам а шинжисин,
Бютюн чанчыр эди.
Ансыз менден эсе
Ол бек ачыр эди.

ОЙНАП

– Нек жилияды жашчыгъым,
Ирек, не болгъанды?
– Биягъы ол башчыгъын
Къолума ургъанды.

– Къой, ётюрюкню сайлап
Бош сёлешме. Хайда!
– Туююшеме мен ойнап,
Ол керти жилияды.

ГИНЖИ

Нек жилияды гинжичик?
Ол алыкъа – гитчечик.
Къойнума да алайым,
Бешикге да салайым.

Юй тубюн сыйпайма мен,
Кир, букъя сылайма мен,
Сора гинжичигими
Чашчыгъын тарайма мен.

Мен суйген затын анга
Терк берир эдим, алай
Жукъ да айтмайды манга,
Бир мудах къарагъанлай.

Ой, кесимме терс, кесим:
Тил юйретмедим анга.
Сёлешсе, ол хар несин
Айтырыкъ эди манга.

Мен анам бла бирге,
Юй жыя, жумуш этеме.
Сора, сора юйретеме
Гинжими сёлеширге.

Малкъар тилге
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин кёчюргенди.

МУХТАР, БИЗ СЕНИ БЛА МАХТАНАБЫЗ

Къарачайда, Малкъарда да аты къуру иги бла айтылып тургъан ахшы адамларыбыздан бири, фахмулу журналист, киносценарист, туризмни устасы, Къабарты-Малкъар къырал радиону баш редактору Ботталаны Абдул-Халимни жашы Мухтаргъа 60 жыл толду.

Биз, аны иги таныгъанла, иги билгенле, аны бла къарындашлыкъ, тенглик жюрютгенле, аны юбилейи бла таза жүрекден алгъышлайбыз, кючлю саулукъ, узакъ ёмюр, чексиз кёп насып тилейбиз. Мухтар, омакъ сёзюбюз тюйюлдю: биз сенича къарындашыбыз, эки миллетде да кеси ахшы уланларыбыз болгъаны бла махтанабыз. Уллу Аллах санга, сени юйюрюнге берекет, тынчлыкъ, ырахатлыкъ берсин, къуруда къууанч ишлеге къошулгъанлай тур. Къарачайда, Малкъарда да, сен жетмей, хазна бир иш тынмайды. Бусагъатда къарыуунг бла, бусагъатдагъы кючюнг бла хар ахшы ишни башында айлан. Сен, январьны сууукъ кюнлеринде, узакъ Къазахстанда туугъанлыкъгъа, бизге бек жууукъса, жылыу да келтиргенлей тураса, сенден дайым исси тылпыуу урады. Мен, бу тизгинлени автору, Ботталаны Мухтарны отуз тёрт жылдан артыкъ танийма, бюгюн аны юсюнден бир кесек кенгирек хапар айтыргъа эркинлигим болур деп, кёлюме келеди. 1982 жылны жай айы эди. Эрттеден танышым, мен сыйын бийикде тутхан тенгим, Къабарты-Малкъар республиканы махтаулу журналисти, белгили жамауат къуллукъчу Этезланы Борис бла Нальчикни паркында ушакъ эте турабыз.

– Ма, бусагъат былайгъа бизде, телевиденияда, диктор болуп тургъан, Ботталаны Мухтар деп, бир ахшы жаш келликди. Аны бла сени бир иги танышдырайым, тау адетлени бийикде тутхан, айтханынгы жерге салмай этген жашды. «Кесигиз да узакъ бармай кёрюрсюз, ол бизни миллетге хар заманда да жарарыкъ, бир онглу адам болмаса», – дейди Бахауатдин. Алгъаракъ чабып айтайыкъ, Этез улу бир да жангылмагъан кёре эдим.

Узун сёзню къысхасы, бетинде нюрю болгъан ол кезиуледе назигирек, къарамайыкъ жашчыкъ келип, бизни бла жарыкъ саламлашады. Андан бери Мухтар бла хар айдан ол ишни, бу ишни юсю бла бир-эки кере тюбешибиз. Кюн сайын дегенча телефон бла сёлешгенлей турабыз. Аны халын толу англагъанма деп турама. Башына сый тартхан «Заслуженный», «Народный» болургъа талпып жүрюгенледен тюйюлдю ол.

Хар кюн сайын ол миллетибизге, адамларыбызгъа бир болушсам деп, чабып айланады. Анга кёп юлгюлени келтирирге боллукъма.

Кюнлени биринде:

– Сизде Хапаладан Садыкъ деп барды. Аны къарындашы Сагъит Новосибирскеде дуниягъа белгили жюрек ауруулагъа къарагъан врачды. Аны телефону, адреси керекди. Мында, Нальчикде тенглеримден бири, жюрек ауруудан бир бек къайналып турады, – деп, телефон бла сёлешеди Мухтар. Аны жумушун тындырдым.

– Тенгими саппа-сау этип ийгенди Хапаланы Сагъит. Кеси да бизни жашлагъа бир да ариу тюбегенди, сау къаллыкъ, – деп, артдан телефон бла сёлешип, жюрек ыразылыгъын билдирген эди Мухтар. Мухтарны кючю бла, аны танышлыгъы бла, Малкъардан кёпле Ставропольда бек белгили врачла Байчораланы Энверге, Лайпанланы Исламгъа, Черкескеде сылаучу врач Чекуналаны Хамитге келип, саулукъларына бакъдырып къайтхандыла.

Мухтарны иши, чыгъармачылыкъ жолу

Хар адамны ишине кёре, анга салыннган борчну къалай толтургъанына кёре сый, багъа бериледи. Мухтар, кесини ишине бек жууаплы къарайды, салыннган борчну юлгюлю толтурады. Ол урунуу жолун эртте башлагъанды. Зольск районну Кичибалыкъ элинде, орта школда от этиучю – кочегар болуп ишлегенди. 1974 жылда уа Нальчикни 11-чи номерли ГПТУ-да окъуп, жетишимли бошагъанды. Алайдан аскерге кетгенди, эки жылны Краснодарда аскер кьуллугъун толтургъанды. Анда комсомол ишлеге тири кьошула тургъанды. Аскерден къайтхандан сора, Кичибалыкъ элни 30-чу орта школуну мюлк жюрютюу жаны бла, директорну орунбасары болуп ишлегенди. Мухтар заманны излемин ышанлай эди. Аны себепден окъууун, билимин ёсдюрюр муратда, 1977 жыл Нальчикде, Къабарты-Малкар Къырал университетни тарых филология факультетине киреди. Студент жылларында жамауат ишлеге тири кьошулады. Студпрофкомда, университетни комсомол организациясында, кёп тюрлю жумушланы тындырады, спорт бла да кюрешеди. Альпинизмден секция кьуралгъанда, студент тенглери бла малкъар таулада кёп айланады. Ала бла бирликде республиканы газетле, радио, телевидение бла байланып тутады, студент жашаудан статьяла, корреспонденцияла жазады.

Сейирлик студент жылла терк окъуна озадыла. Окъуй тургъан кезиуде Мухтар, конкурсда хорлап, телестудияны диктору болады. Тюшгедери окъууда, тюшден ингирге иште, анда да, анда да айырмалы ишин бардырады. 1983 жыл Мухтар университетни бошап, диплом алады. Андан сора да аны иши телевидение, радио бла биригип болады. Алай бла ол отуз жылдан артыкъ ишлеп келеди – диктор, корреспондент, редактор, малкъар бёлюмню таматасы деген кьуллукъланы толтурады. Талай чыгъармачылыкъ конкурслада да хорлайды, сынамын ёсдюре барады. Кёп саугъала, грамотала, дипломла, майдалла алыргъа тийишли болады. Кесини сынамын жаш журналистлеге юйретирге, билдирирге тюшеди

анга. Мухтар Къабарты-Малкъар республиканы журналистлерини союзуну кѣпчюлюк информация бла миллет политикадан министерствону, ич ишлени министерствосуну конкурсларыны алты кере лауреаты болгъанды. Анга Дунияда Артий комитетни махтау грамотасы бла медали эки кере берилгенди, «Антитеррор» деген, халкъла аралы конкурсда да биринчи жерлени алгъан эди. Ол жарашдыргъан телефильмле, сюжетле талай кере ара телевиденияда НТВ, ОРТ, РТР, ИТФ каналла бла берилгендиле, телевиденияны, радиону фондунда сакъланадыла. Малкъарда белгили адамланы юсюнден жазгъан очерклер, публицистика материаллары, статьялары ара журналлада, жыйымдыкъ китаплада да басмалангандыла.

Тюркде, кесибизде регионлада басмада жарыкъ кѣргендиле. Аланы юсюнден махтау статьяла да чыкъгъандыла, Шимал Кавказ федерал округну басма органларындан. Сора Россияда тюрк тилли республикалада – Башкирияда, Татарстанда дегенча Ботта улуну атын иги биледиле. Ол жазгъан очеркле, телефильмле, радиорепортажла да алада кѣп кере басмалана турадыла. Тюркде да иги кесек материалы кѣп тюрлю басма органлада орун табадыла.

Орта Азияны, Къыргъызстанны, Къазахстанны кѣпчюлюк информация агенстволары бла байламын юзмей, ала бла да эки арада иш жүрютюрге жетишеди. Фахмулу журналист – Ботталаны Мухтарны эм кѣп кыйыны къошулгъаны, къарындаш Къарачай-Черкесияны басма органларына да болгъанды. Аны, бу республиканы журналларында, газетлеринде очерклер кѣп кере басмаланганыны тышында да, ол Къабарты-Малкъарны журналларында, газетлеринде Къарачайда алчы адамланы: журналистлени, жазычуланы, врачланы, фермерлени юслеринден жазгъанлары чыкъгъанлай турадыла. Окъуучула алагъа хар заманда да уллу багъа береди. Бир-бирде, Уллу Аллахны къудурети, бу къадар материалны жазып турургъа аны къолундан къалай келеди деп да сейирсинесе. Къабарты-Малкъардан узакъ болмагъан Дагъыстанда, Къумукъда, Ингушетияда, Чеченде чыкъгъан газетледе, журналлада Мухтарны тукъумун кѣп кере кѣрюрге боллукъду. Анда, башха регионлада да журналистлени жыйылыуларына, презентациялагъа, кенгешлеге да къуруда чакъыргъанлай турадыла Мухтар къарындашыбызны. Ол жыйылыулада, былай тюз кыйырма олтуруп, сѣлешгенлеге тынгылап кетмейди.

Мухтар кеси да айтылгъан ишлени юсюнден магъаналы докладла этиучюдо. Артдан: «Бизге Мухтар келген эди»,– деп, къууанып хапар айтыучудула.

Фахмуну оту кеси аллына жанмайды. Аны жангыртып, ышырып, къозгъап туруругъа тюшеди. Бир адамны китапланы кѣп окъуучугъа санаргъа боллукъ эсе, экинчиге Мухтарды дерикбиз, онглу журналистча. Дунияда болгъан жангылыкъдан уллу хапарлыды кеси да. Хар затны да тюз жигине дери билирге суйген халы барды аны. Ол философиядан, тарыхдан, археологиядан, педагогикадан, астрономиядан, альпинизм-

ден, башха санагъатладан кѣп затны биледи. Табийгъат жаратылышны кючлю ангылайды. Къайсы темагъа да, къайсы алим бла да тенгликде сѣлешаллыкъды. Кѣп онглу, билимли адамланы, политиклени, депутатланы жазыучуланы танийды Мухтар. Ажымлы ѳлген генерал Зокаев Валерий бла тенглик жюрюте эди. Малкъарны, Къарачайны да белгили адамлары: Къайсын, Омар, Аздор, Къагъыйланы Назифа, дагъыда кѣпле Мухтаргъа уллу багъа бере эдиле. Ёмюрю унутулмазлыкъ жырчыбыз Отарланы Омар Мухтаргъа: «Ботта улу, бир хапар айтыр эдим», – деп, башлауучу эди. Мухтарны иги таныгъан тенглери аны ариу жырлагъанын, уста тепсегенин да биледиле.

Жамауат ишледе жери

Къарачайда. Малкъарда да къууанч жыйылыула, фестивалъла, байрамла, уллу кенгешле болуп, бирине да келмей къалмаучуду Мухтар. Къарачайда, Малкъарда халкъ жырланы фестивалын къураугъа къошулгъан эди. Къуру 2016 жылда закий жырчы Отарланы Омарны 100 жыллыкъ байрамын эки кере ѳтдюрюрге ол башчылыкъ этгенди. Ючюнчю майда, Къарачайны Жангырыу кюнюне, кесини тенги, дуниягъа белгили альпинист Ёлмезланы Абдул-Халим бла Черкескеге келип, Ёлмез улу Эверестге къоюнуна салып чыгъаргъан Къарачай-Черкесияны байрагъын, КъЧР-ны Башчысы Темрезланы Рашидге сауагъа берген эдиле ала. Мухтар КъМР-да альпинистлени эм туристлени федерациясын къурагъанланы бириди, РФ-да кинематографистлени союзуну члениди, КъМР-да журналистлени союзларыны правлениясыны члениди. «Къабарты-Малкъарны махтаулу журналисти» деген атны жюрютеди. Къабарты-Малкъар республикада политика репрессиягъа тюшгенлени, Ассоциациясыны координаторуду. 2012 жыл къарачай къумалы атланы сынау бла байламлы, чекчилени кюнюне атап, малкъар тауладан Уллу-Къарачайда Худесге ѳтерге экспедицияны къурагъан сагъатда анга да башчылыкъ этгенлени бири эди Мухтар, эки-юч кюнню ат белинде келгенини тышында да жолну жол узуну репортаж жазып, аны эфирге хазырлагъан да ол болгъанды. Ботта улу Маккагъа хажиликге баргъанланы биргелерине Сауд-Аравиягъа дери ѳтюп, «Хажиликни сыйлы жолунда» деп, телевизион фильм хазырлагъан эди. Аллай фильм Нальчикде телевидения бла биринчи кере ѳтгенди.

Андан сора да, Ростов тѳгерегинде фашистле бла сермешген жигит жерлешлерини юсюнден «115 дивизияны байрагъы» деп, алаамат кино алгъан эди Ботта улу. Малкъар бла Къарачайны, Къарачай бла Малкъарны арасында кѣпюрден кюн сайын ѳтюучюдю Мухтар. Бизде – Къарачай Алан-халкъ» жамауат организацияны башчылары бла байламын бир кюнде да юзмейди. Бизде не Малкъарда бир жангы китап чыкъса, аны эм алгъа Мухтардан табаргъа боллукъду. Аны себепли, китап излегенле да анга тилекчи боладыла, кеси да Ёлмезланы Абдул-Халимге, башхалагъа да жоралап, китап хазырлайды.

– Тау туризм турум бла альпинизмни мен бек сюеме, – дейди Мухтар. – Не аз да бош заманым болганлай, таулагъа жол тартыргъа кюрешеме. Анга жаш тёлнюю да къошаргъа излейме. «Дуниягъа белгили альпинист «таза къаяланы къапланы» деген атны жюрютген Ёлмезланы Абдул-Халим мени биринчи тенгимди. Ол Минги тауну башына кесини юйюню эшигин ачханча жюрюйдю. Дунияда эм бийик Эверестни башына эки кере ёрлеген таулуду ол. Таулагъа чыгъаргъа окъуу жылларында юйренген эсе, артдан бир къауум жаш адамланы да биргесине алып, малкъар таулада эм бийик тёлпени бирине ёрлеп тюшген эди. Ол тауну Башына да Къайсынны атын атаган эдиле. «Къыйын болса да, таулада солуйма», – дейди. Белгили Украинчы поэт Тарас Шевченкону юбилейине атап, огъары Малкъарда эм бийик таугъа чыгъыугъа да къатышханды. Украинадан келген альпинистле да бар эдиле». Ала къарачай-малкъар халкъгъа атап, «тюртю бутакъ» деп жыр этип, таулу башында аны бирден жырлагъан эдик. Таулада бизге эжиу этгенча кёрюне эдиле. Украинчы альпинистле Шевченкону музейине салыргъа бизден мермер ташла алып кетген эдиле. Ростов областьны Мартыновка районунда юбилей белгилегенде, Ботта улу: «Федерациябызны жыйылыуунда тау тёлпеледен бирине Мартыновка атаргъа оноу этгенбиз», – деп сёлешгенинде, анга къарсла бла тюбегендиле. Ызы бла уа андан келген къонакъла бла бирге Чегем ауузунда тау теппеледен бирини башына чыгып, митинг къурап тюшгендиле. Алай бла арада шуёлхукъ ташлагъа къаты бегингенди.

Мухтарны эм ахшы халы – аны къарачай-малкъар халкъны жаныча суйгениндеди.

– Къарачайгъа къууанчха чакъырсала, бир амалын табып, бармай къалмайма, – дейди Мухтар. Къарачайны битеу жери наныкъ ийис этеди, хауасындан солуп тоялмазча, сууларындан ичип къанмазча алайды. Адамлары уа – бирери бирер къая. Ол къаяла болурла жерни титиретмей бир халда орунун тутханла...

Мухтарны дагъыда бир уллу иши аны кёлгюнчюлюкню юсюнден «Ярость и мольба» («Ачыу бла тилек») деген документльный кинону сценариясын жазаргъа болушханыды. Дагъыда бир жашырын ишими ачыкъ этерге сюеме, кёлюнге тиймесин, къарындашым. «Назму жазмаган малкъарлы, къарачайлы болуп адам тапмазса, ол жанынг да къуру болмаз», – деп сорама да, былай жауаплады: «Кюрешгенме мен да бир затла тырнаргъа, алай чынтты поэтлени къатларында тынгылап, аланы назмуларына къулакъ салсанг, кёл да къолайлыды. Болсада, урлап, ишчи столумда тутхан бир назмусун ачыкъ этейим.

**Высоцкийге ушатып.
«Я не люблю фатального исхода...»**

Мен суймейме, жериме сугъанакълыкъ этилсе,
Мен суймейме, халкъыма осал багъа берилсе.
Мен суймейме, къарыулу. къарыусузгъа керилсе,
Мен, суюмейме, сыйсызгъа сый, намыс да берилсе.

Мен суймейме, миллетни къара чѣпге салсала,
Мен суймейме, алдау бла хурмет, ыспас тапсала.
Мен суймейме, ауузлуула даулашда хорласала,
Мен суймейме, жолунгда къара кючле турсала.

Мен суймейме, арбагъа къарыусуз ат жегилсе,
Мен суймейме, жашауда жалан жүрек эзилсе.
Мен суймейме, жахиллик, жарыкълыкъгъа керилсе,
Мен суймейме, ахшы улан умутуна жетмесе.

Мен суймейме, къартлагъа суху салам берилсе,
Мен суймейме, тарланы ырхы келип бегитсе.
Мен суймейме, терслик болмай, ачы къаргъыш этилсе,
Мен суймейме, туз-гыржынны татыуу сезилмесе.

Мен суймейме, керти сѣзню аякъ тюпге салсала,
Мен суймейме, тюзлюк ючюн къалын ултха алсала.
Мен суймейме, жарала ашланганлай турсала,
Мен суймейме, шуѣхлукъну тотжюрекле бузсала.

Мен суймейме, жалгъан дау азатлыкъны ѳлтюрсе,
Мен суймейме, зар адам бийикге кѳтюрюлсе.
Мен суймейме, замансыз жарыкъ умут юзюлсе,
Мен суймейме, хыйлачы къынгыр жолгъа тюзелсе.

Мен суймейме, къара боран акъ ниетни суйресе,
Мне суймейме, ачы хапар аналаны кюйдюрсе.
Мен суймейме, шашхан окъ халкъ жигитни ѳлтюрсе,
Мен суймейме, къачхынчы ѳз жерине термилсе.

Мен суймейме, фахмуну жарты жолда жойсала,
Мен суймейме, залимле харам къандан тойсала.
Мен суймейме, саусузну сансыз этип къойсала,
Мен суймейме, мурдарла адамлыкъны сатсала.

Мен суймейме, малкъарны къара бушуу бийлесе,
Мен суймейме, хар суйген суйгенинден тюнгюлсе.

Мен суймейме, ана тилге учуз багъа берилсе,
Мен суймейме, орамда садакъа телеселе.

Мен суймейме, кыш къарсыз, жаз жауунсуз къалсала,
Мен суймейме, азат жыргъа темир бугъоу салсала.
Мен суймейме, урушла жерни башын алсала,
Мен суймейме, тау элле айыпдан жунчусала.

Мен суймейме, Ата журтум жесир болса душманга,
Мен суймейме, сылтау чыгып, налат жетсе заманнга.
Мен суймейме, зорлукъ хорлап, атынг къалса аманнга,
Мен суймейме, сокъур адам сукъланса жарыкъ тангнга.

Мен суймейме, сыйырсала жазыучудан къаламны,
Мен суймейме, жашауда сынау жыкъса балангы.
Мен суймейме, жарыкъ жолунг болуп къалса къарангы,
Мен суймейме, излеселе жесирлерге аламны...

Мухтарны юйюрю

Аны анасы Налжан, таулу тиширыулары битеу ахшы адетлерин бирге жыйып алгъанча, бир огъурлу адам эди. Арт кезиуледе ауруучу болуп, тешекге тюшюп, юч-тёрт жылны жашыны къолунда тургъан эди. Мухтар анасына тамам сабийгеча, алай ариу къарай эди. Ишден не аз да бош болгъанлай, чабып юйге келип, анасына дарман берип туруучу эди. Эгечи Зоя да, анасыны къатындан кетмегенлей, алай ариу тутхандыла. Ай, медет, ала жарыкъ дуниядан кетгендиле – жатхан жерлери жумушакъ болсун. Мухтар анасыны юсюнде балалыкъ борчун толусу бла толтурса да, хар кюн сайын аны атын балсытып айтыучуду.

Мухтарны абадан къызы Марина Майкопда жашайды, юристлик баш билими барды, къарындашыбызны юч туудугъун ёсдюреди, Фарида Къабарты-Малкъар республикада кадастр палатаны председателини заместителиди. Фариза Нальчикде билим бериу ишни журютеди. Аталары Мухтарны жашау жолу, иши алагъа юлгю болгъанлай турады.

Бизни ахшы тенгибиз, къарындашыбыз Ботталаны Мухтарны алтмышжыллыкъ юбилеи бла энтта бир кере алгъышлайбыз. Аныча ахшы уланларыбызны юслерине ахшы тангла атсынла, хар кюню огъур бла, игилик бла башлансын. Къарачайда, Малкъарда да Мухтарча жашларыбыз кёп болсунла!

ЖАЗАЛАНЫ Балуга,
КъЧР-ни махтаулу журналисти.

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

ГАККЫ ШОРПА

– Къызла, суююнчю! Суююнчю! Суююнчю!
Суююнчю! Суююнчюмю беригиз! Беригиз! Бе-
ригиз! Беригиз! Къууанып, тепсеп, жырлап, ал-
гъышлап беригиз! Вот!

– Не дейсиз? Не ючюн беребизми?

Уааа! Къалай не ючюн? Мен аллай зат бил-
генме, аллай сейир зат ачханма, сиз, харип, жети
жукълап тюшюгюзде да биллик туююлсюз аны! Вот! Алыкъа менден
сора аны бир киши да билмейди! Жаланда мен билеме!

Айтчымы? Да айтсам да, Гонайны жаны ючюн, ауузугъуз бир ме-
тирге ачылыр.

Ма аллай сейир затды ол! Къалай билгенсе деп сорсагъыз! Кесим
да билмей тургъанлай, башыма келип къалгъанды! Придставляти себе?
Кесим иш да сейирсингенме, бу зат артыкъ мени башыма къалай келди
деп! – Неужели битеу тишырыуладан мен акъыллыма? – деп!

Да бош сейирсинеме ансы, аллай даммырлыкъ, аллай сейирлик
зат акъылсызны башына келемиди? Нет, канишна! Даже орта акъылы
болгъаннга да келлик туююлдю! Только, ма меничагъа! Вот!

Не дейсиз? Айт муну бери, термилтип турмадамы? Биллигиз
келип ёлебизми? Охо. Сизни мындан бек инжилтмейим да, айтайым.
Сизни уа, харип, аллай бир насыбыгъыз жокъмуду?!

Уффф! Иги тынгылагъыз. Артда эшитмегенбиз демегиз! Иги тынгы-
лап, башыгъызгъа жыяргъа кюрешигиз! Итак, внимание, айтама!

Оказывається, эр кишиле бизден башхала кёреме! Ма сейир-тамаша!
Ма даммырлыкъ! Ма олду сейир зат! Ма аны ачханма мен! Придстав-
ляти себе аны?

Не дейсиз? Иги жукъунг аяздымы? Биз ол затны ачханлымы?
Ммм... да тюзюн айтсам, ишекли бола уа мен да туруучу эдим, алай, –
охо, къуру ол бизде ойдемез, – эриме айтама, – къуру ол бизде хыяр
болур аллай деп къойгъан эдим ансы. Была уа барысы да аллайла кё-
реме! Уффф!

Сыфатлары да башха, акъыллары да башха, къылыкълары да башха.
Ммм... къалгъан затлары да башха! Вот!

Керти, сыфат дегенлей, быланы сыфатлары бизге бир кесек уша-
гъанлыкъгъа, къылыкълары бла уа чистий хайыуанладыла! Кюлмегиз,
къатмагъыз, мен керти айтама! Не алапат, не сейир, аны да энди бил-

генме. Быланы сыфатлары оу, кылыклары шау, акылылары тар болганны! Вот!

Сыфатларын кыояйым. Аны айтыуу да жокьду. Кюзгюню алыгъыз да, кесигизге да кыарагъыз, эригизге да кыарагъыз! Вот. Бек терк билирсиз ол заманда бир бирден башхалыгъыгъызны!

Уффф! Алайды да, сыфатларын билдик, кылыклары тинтдик, акылыларыны юсюнден а бир кесекчик айтайым. Кимге ушайды, кызла, быланы акылылары? Билемисиз? Угъаймы? Кыалай угъай? Кезлеригизни чыгъара турады да асыры ушагъандан! Билдигизми? Кимге дейсиз? Угъай, эгечлерим, маймулну жанына тиймегиз. Ол кыайда акылыды быланы бир-бирлеринден. Вот! Айыугъа! Айыугъа ушайды акылылары! Акылылары айыу, кылыклары уа..... кылыклары уа...угъай, аны атын айтмайым, аны да жанына тиймейим, жаланда айтырым – узункыулакьды. Тёрт аякылы узункыулакь. Вот! Ким болганын, а энди кесигиз билигиз! Уффф!

Энди уа, айып этмегиз, кыургъакь сёзле бла кыоймай, бир юлгю келтирейим. Ма, сёз ючюн, мени баш ием! Шоттугъа айтама. Уффф!

Сыфатын айтмайма. Жаланда айтырым, чачы зыбыр, кыулаклары уллу, тишлери кынгыр, юсю тюк. Вот. Кесигиз ойлагъыз энди, аны кыаллай болганын! Кылыгыны юсюнден айтайым. Ортабызда кыалсын ансы, Шоттуну кылыгы ол мен биягъында сагъынган узункыулакьны тюз кесиди. Ол бузгъа тирелгенлей, бу да бир тирелсе, сен эки жарыла да тур, кеси айтхан болмаса, сен айтхан кыулагъыны тешигине да кирмейди! Вот!

Акылынын айтсагъ' а, Шоттуну акылы, ахырсы, не бир бек терендеди, не да арталлы бла да жокьду!

Придставляити себе, хар кюнден ашайды, таш ашарыкь. Алыкъа, охо, тюнене ашагъанма деп, бирчик да кыоймагъанды. Вот! Акылы болгъан алай этемиди?

Акылы эр киши бек алгъа юй бийчесини керегине кыараргъа керекди. Пудрасы жетемиди, помадасы ненча тюрлюдю, макияжы кыалайды дегенча. Шоттуну уа, ишден келсе, сени макияжынг туюлюдю кыайгъысы, аш хазырмыды деп, олду башында. Макияжынг бармыды, жокьмуду – кыулагъына да кирмейди, кыулагъы тюшерикни! Уффф!

Ма бир жол мен диванда таянып, любимый передачам «В мире животных» кыарай турама. Эки эр кишини юсюнден. Ючюнчюню кыуууп айланадыла. Шешаларын алып кыачханды да! Вот!

Мен, айтханымча, алагъа кыарай турама, Шотту уа, ишден келип, аш юйде шырт-мырт эте айланады. Кесине аш эте болур. Мен этгенини бюсюремей угъай, тапмай. Тапхан а нек этмейди десегиз, этгеними кесим ашап бошагъанма да, андан. Кесим а нек бошагъанма десегиз, бишемиди дей да кёре, бишгенмиди дей да чимдий, бишдими дей да кыаба, тауусханма да кыойгъанма. Жангыдан этерге уа саным, кыолум тутмайды. Кесинг тоюп турсанг, кыалай этгин, айт? Кыайгъым олмуду?

Диваннга кьачан жетеме да, кьачан ауама деп турама сора! Уффф! Вот, айтханымча, мен телевизоргъа аралып, Шотту уа аш этерге кюреше.

Экранда ол эки алкаш ючюнчюню тутадыла да, яшхы сопакълайдыла. Нек? Оказывається, шешаларын уже жутханды. Былагъа тамычы да кьоймай. Вот!

Ала кетедиле да, бир маймул чыгъады. Бир ариу маймул, кьурурукъ! Тюз Шоттуну кеси! Аллай ушагъан, аллай ушагъан, гяуур болсун аллай кьрген! Вот.

«Оу, кюнюм жарлы, бу ол бизде телиге нечик ушайды»,– деп, мен да анга сейир эте тургъанымлай, аш юйден бир тауушла чыгъадыла, «таркъ, таркъ, таркъ»,– деп.

«Яраби, не болду»,– деп, чабып барсам, аллайгъа бар. Шотту гаккыла сындыра. «Таркъ»,– деп, тауаны кьыйырына ура, ичлерин табагъа кьуя, тышларын жерге ата.

– Не этесе? – дейме да, алынама.

– Кьуймакъ,– дейди, манга кьарагъан да этмей.

– Гаккыланы уа нек сындыраса?

– Да, сындырмай кьалай этерикме? – Шотту сейирсинеди. – Сен сау гаккыдан кьуймакъ эте билемисе? Биле эсенг, бир кьргюзтчю. Мен ёлейим, санга андан сора Нобелевская премия бермеселе, «За новые достижения в кулинарии»,– деп.

– Мен премияны сормайма! – дейме да, ачыуланама.

– Гаккыланы нек сындыраса дейме! Билемисе ол тёрт гаккыдан ненча жюжек чыгъарыкъ эди, не? Билемисе?!

– Билеме,– дейди Шотту, тауагъа кьарай. – А сен а билемисе, ол эрттенли сюртген тауугъунг ненча гаккы табарыкъ эди? Аладан а, ненча жюжек чыгъарыкъ эди? А? Аны кьойсакъ да, ол сен хар кюнден сыйпагъан тауукъланы бирге жыйсам, мен эртте птицефабрика ачарыкъ эдим. Эки минг тауугъу бла да ичинде.

Шотту биягъы, манга да кьарамай, сызгъыра сызгъыра, бешинчи гаккыны сындырады. Уффф! Не айтырыкъса анга?.. Андан ары жукъ айта турмайма да, тюзюнлей анама кьууулама. Анга бир тарыгъайым деп. Насыбыма, анам бизден узакъ жашамайды. Бир тийредебиз. Вот!

Кьууулуп жетсем, анам арбаз сыйпай. Мен узакъдан окьуна кьычырыкъ этеме да, жилийма. «Ыыыы», – деп. Анам мени жилигъанымы кьереди да, сибиртгиси кьолундан тюшюп кетеди.

– Оу, кюнюм кьарангы,– деп кьычырады,– Оу, кюнюм кьарангы, не болгъанды, э кьыз! Шоттугъа бир затмы болгъанды?

– Хххау! – Мен бютюн бек жилийма.

– Не зат?

– Гаккыланы тюп этдии! – дейме да, сарын салама. Анам иги эшитмейди да, кьолун кьулагъына салады.

– Нелерин дейсе, э кьыз?

– Гаккыланыыы!

– Оу, кюнюм! – Анам да жилиргъа хазырланады. – Кьалай?

- Ма алай! Бешиси думп!
- Не зааат? – Анам сейирге кьалады. – Беш а кьайдан чыкьды мынга?
- Супермаркитден! – Мен ачыуланама. – Тюкенден!
- Тохта, э кьыз, энди аланы да тюкендеми сатадыла? Не дуниялагъа жетдик, ахырысы!
- Анам, бушуулу, тюп эринин кьысады. Мен а биягъы ачыуланама.
- Ий, не сейирге кьалдынг? Ала кьачан да сатыла эдиле! – Не сейири барды муну?
- Кьалай не сейири, э кьыз? Ол да тьююл эсе сейир... Сора уа, не болду да, пакьыр? Не эте турады?
- Кьуймакь!
- Оу, кюнюм кьуругъан! – Жиляргъа хазырланган анам кюлюп кьатады.– Аны кишиге эшитдирме, э кьыз. Шашып эте турады, харип!
- Хоу шашып...
- Мен жилимукъларымы сюртеме.
- Ач болуп эте турады.
- Да, башха аш кьуругъанмыды мынга?! – Анам да ачыулана тебирейди. Атанга налат дегин, огъесе! Андан сора акьылынг жогъ эсе!
- Башха аш жокъ эди. Башха да, башхасыз да.
- Мен ахсынама.
- Нек? – Анам манга суху кьарайды. Сен, а не ишлегенсе да?
- Аш эте эдим.
- Кьайдады да?
- Кесим ашагъанма.
- Огъесе сен таш ашагъын, сен тели! – Анам да ахсынады. – Сен кимге ушагъан болурса, ахырысы? Кесингден башха кьайгъынг болмай! Эринги ол пормагъа жетдирип!
- Не пормагъа?
- Да... – Анам, олтуруп, башын чайкьайды.
- Анам, сен кьужурса! – Мен анамы кьатына олтурама...– Мен гаккыланы кьорагъанын айтама, сен а?..
- Не гаккыланы? – Анам кьулакь салады.
- Тауукь гаккыланы! – Мен хыныракь болама.
- Тохта, э кьыз,– анам секирип кьобады. – Бюгюнлю аланымы айтаса?
- Ёзге уа? – Мен да кьобама.
- Уффф! – Анам биягъы олтурады.– Уффф! Мен а....! Уффф! Сен адамны шашдырлыкьса, Хотту ёлмесин! Уффф! Сора не сарын саласа да беш гаккы ючюн, тели?! Кьуймакь этеди деп!? Этме кьой муну! Ач болгъан болур да, этеди! Ачданмы ёлсюн, харип?!
- Мен биягъы ачыуланама.
- Манга сормай этеди сора уа!
- Эсинге алма да кьой,– дейди анам. Ала бош затчыкьладыла. Аллай керексизге адам жилиймыды, теличик? – Эр кишиле барысы да ит-

диле, – деп, анам башымы сылайды, – сени атангдан башлап, парийле. Ма бирси кече атанг келеди, тили бюлдюре. Кеф болуп! Можна, дейди, мен глашкачыкь бла займусь?

Къууанама. Энди кийимлерине кеси глажка этерге айланады дейме да. – Канишна, займись, итиу тапкадады,– дейме. Ол къурлугъ 'а, эшикни ачады да: – Глаша, захади, – жинка разришила, – деп кычырады. Киреди бир марушко. Бир ариу, бир тап марушко, ахырысы. Сыфатындан къарап тоймазса. Сейирсинип, кимди бу деп сорама. – Глаша, – дейди атанг.

– Не этесе да муну?

– Бюгече къалыр жери жокъду да, мени бла къалсын деп, алып келеме,– дейди да, отоугъа кийиреди.

Не айтырыкъса анга? Жюрегинг жарылмай не этгин? – Ай, итден туугъан ит! – дейме да, юсюне айланама. – Бусагъатдан думп эт муну, дуниядан думп боллукъ, – деп, швабраны сермейме да, сыртына жетдиреме. Къачадыла экиси да, мукъут-туман болуп.

Ма алай... Айтама да, эр кишиле барысы да бирдиле. Ала бла ёчешген, даулашхан, неда демлешген – арталлы бла да керек туююлдю. Нерваларынгы къоратхандан сора бир зат да бермейди. Сен эр кишилени башха тюрлю эталлыкъ туююлсе, бир да аямасанг да. Андан эсе менича эт.

– Къалай? Швабра бла урупму?

– Угъай. Бир-бирде швабра кесинге тиерге да боллукъду.

– Сора уа?

– Сразым жия! Ёчеше, даулаша да турма да, жияп кьой. Аланы дарманы олду.

– Ахшы,– дейме да, юйге келеме. Келсем, Шотту бир суу къайната. Къайнатады да, табакъгъа къуюп, аллыма салады. – Ма, аша! – дейди.

– Ненгди бу?

– Шорпа.

– Не шорпа?

– Гаккы шорпа!– Шотту табакъны мени таба тюртеди. – Аша! – Мени аузум ачылып, табакъгъа къарайма, Шоттугъа да къарайма. – Бу насыпсыз, арталлы бла да шашыпмы къалгъанды деп, гурушха болама. Алай кёзлери алас-булас туююлдюле, бети тюрленмегенди, ышармайдды, кюлмейди. Уффф! Биягъы табакъгъа къарайма. Къуру суу. Гаккыны духу да жокъ. И вообще, жукъ да жокъ. Жалан суудан сора.

– Эй,– дейме, ачыуланьп. Сен мени телигеми санайса? Ненгди бу?

– Шорпа,– дедим да! Гаккы шорпа! – Шотту ышарады.

– Гаккылары уа къайда?

– Холодильникде.

– Нек?

– Да, гаккылары нек сындыраса дей эдинг да, бу жол сындырмай этгенме. Майна, саппа-сау, холодильникде турадыла. Элт да, гуртха сал. Бу уа шорпалары. Кёрчю. Татлымыды?

Не этерик эдим? Жилияма. Анам айтханны бир этейим дейме да. Жилияма да, Шоттугъа къарайма. Не этерик болур деп. Алай аны ючюн суюсенг – жияя, суюсенг – къой. Къулагъына да кирмейди. Бир газетни алгъанды да, анга аралгъанды да къалгъанды. Мен бармамы, огъесе жокъмамы, эшта эсине да алмайды.

Вот. Жилияй-жилияй келеме да, эригеме. Жилиямукъларым да тауусуладыла, алайсыз да алай кёп жокъ эдиле, энди уа, не кюреше эсем да, бирин да сыгъалмайма, кесими да ачдан жаным чыгъады.

Уффф! Не этерик эдим? Биягъы уф-чуф эте, аш юйге барама. Барама да, терк окъуна тылы басып, лёкъумла этеме. Бир жумушакъ, татлы лёкъумла боладыла, ахырысы! Келигиз, сизни да сыйлайым!

КИЕУ НЁГЕР

Элни аягъында Шоттуну юйюнде бир къауум жаш жыйылыпдыла. Киеу нёгерге келгендиле. Шоттуну ючюнчю кере юйдегили этейик деп. Биринчи юй бийчесинден Шотту кеси айырылгъанды, асыры кёп ашайды деп. Экинчиси уа кеси къачханды, ачдан битеме деп. Энди, ючюнчюсю кертиси деп, Шотту жашланы эки аякъларын да бир уюкъгъа сугъуп, андан жыйгъанды. «Манга къатын алыгъыз, ансы кукук кибик, кесим жангыз къалдым да къалдым»,– деп.

Не этерик эдиле? Къой, муну быллай бир инжилтмейик дедиле да, жыйылдыла. Огъары элде бир тул къатынны да тапдыла, Хансарай деп аты да. Аны бла сёз тауусуп, бюгюн келтирейик деп турадыла. Эшикте къыш, сууукъ, терен къар тюшюпдю. Киеу нёгерле уа исси отоуда олтурадыла. Къара темир печь къып-къызыл къызып.

– Таак,– дейди Касох, жыйын тамата, гур-гур этип жана тургъан темир печьге сыртын таяндыра. Юсюнде къалын фуфайкасындан печьни иссилегин иги ангыламай.

– Значит, биз кимбиз? Биз киеу нёгербиз!

Касох бармагъын ёрге чюелтеди.

– Ол деген а неди? Ол деген а уллу атбестбинний ишди, слушай. Биз къайры барабыз? Биз, слушай...

– Касох, артынгы къабындыраса! – деп къычырады Хотту.

Касох, Хоттугъа чыртда эс бурмай, бизге къарайды. – Ичмегиз! Эшитдим-эшитмедим демегиз, анда ауузугъузгъа жукъ салсагъыз. Мен...

– Касох, жанаса бусагъат! – деп, башхала да къычырадыла. Алай а кеч къычырадыла. Касохну фуфайкасы да, кёнчеги да бирча «лып» деп къабынып, чыр-чыр этип, жанып башлайдыла. Жашла гузаба боладыла. Секирип къобуп, ары-бери чабадыла, Касох фуфайкасын терк окъуна тешип, бир жанына быргъайды, сора сызылып барып, мюйюшеде топпа-толу сууукъ сууу бла тургъан челекге олтурады да къалады.– «Пшшшшш»,– дейди да, ол сууукъ сууу къайнаргъа жетеди. Касохну

түбүндөн кыалын түтүн чыгып, юйню ичин толтурады. Киши киши-ни кёрмейди. Ким мангылайын эшик жаннга жабышдырады, ким кесин шинтикге урады, алай эте турадыла да, кыайсы эсе да, эсине түшүп, чабып барып, терезени мияласын сындырып, тышындан сууугуу бла бирге бир таза хауачыккыны иеди. Жыйылганла кючден-бутдан аяза, «ух-чух» эте турганлай, Шотту ол терезесин сындырганга алынады.

– Не, бууулупму бара эдинг, нек ууатдынг тереземи? – дейди.

– Да, тунчугууп бите эдик сора уа,– дерге кюрешеди сындырган, алай Шотту анга тынгыламайды.

– Хайырыгыздан хатагыыз оза айланырсыз! – деп кычырады. – Мен алыккы сизден кёрген хайыр жоккыду, терезем а уже думп. Мындан ары да не хата этесиз, не билейим!

– Охо-хо!– деп, кычырады Касох челекден, – Падумаеш терезе. Терезе чупуха! Мен, ма, бихадной кёнчегимден бошап олтурама, слушай, сени палахынгдан! Аны ючюн не айтама санга? Тырман этеми? Хатя этерге уа керек эдим. Бу кыанжал печьни алай кызыдырмасанг, юшюпму бара эдинг? Кюргоашин эритирик кибиксе анда, слушай!

Сора, уф-чуф эте кюбуп, кёнчегинден суу агыа, бизге айланады. – Ауузугузда кыууутугузуму бар эди сизни уа, тынгылап, кыууанып турмай, печьден берлаккыга тур дерге. Адам туююлсюз биринг да, слушай. Сизни бла кыайры барып да билмейме. Сора биягы Шоттугыа бурулады. – Бу терезени кыарасын кийип турма да, бир жастыккы ал да, бегит ары! Вот! Бегитдингми? Харашо! Тагда слушайти мине,– деп, биягы бизге бурулады. – Значит, ичмегиз! Келинни бери келтиргинчи, ауузугузгыа грам алмагыыз! Алсагыыз....

– Касох,– деп, Хотту Касохну сёзюн бёледди,– Касох, тышында жай туююлдю. Тюз эшикге чыккыганлай, кёнчегинг бузларыккыды. Артда айтмагыан эдигиз деме.

– Ай, кёнчек бла кыалса уа, тепсеген этсин, – дейди Лалак. – Кёнчекни алышыргыа керекди башхасына...

– Алайды,– дейди Хотту да,– кёнчекни поменял и всё, а вот....

– Кеси да, кюйюп, хуртак-хуртак болганды – деп, кыошады Лалак. – Энди ол хазна кёнчеклик этсин.

– Безгек тутарса да, эшигинг кыурур,– дейди Мыртаз, Касохха жан аурутханча этип. – Бар, бир кыургыаккы зат кыапла. Ансы аурусанг, ишинг битди. Дарманлагыа таянырыккыса. Аман учуздула да бусагыатда уа кеслери да. Теринги кыобарырла, ант этейим, ол мен кёрген аптюекчиле! Бар! Биреу кыатын келтирер, биреу атын ёлтюрюр деп болма да, харип.

– Мда... – дейди Касох, кёнчегине кыарай,– ол айтханыгыызда барды, слушай, дийстибитильна кёнчек... хм... барайым...

– Бар, бар,– дейди Хотту,– жашлагыа кёз кыыса. – Ансы ауруу сорупму келеди, тёшек болурса да кыалырса, мискин!

– Барайым, – дейди Касох, – но сматрите, ичмегиз, пака жумушну тындыргыынчы ни б коим случаи, слушай, не мында, не, тем более, ол кыонаккы юйде – никак нильза! Ангыладыгыызмы?

– О чём базар, шеф!– дейди Хотту, хуржунунда шешаны сылай,– закон есть закон. Ни капли!

Касох бусагъат къайтама дейди да, кетеди. Тюз ол кетгенлей, столгъа шеша чанчылады. Хотту, эрлай шешаны ачып, Шоттугъа бар, бир къабарыкъ келтир, апон суратча, аралып турма да деп къычырады.

Шотту бир гитче табакъчыкъ бла бир, тузланган хобуста келтиреди. – Магъыз! Жетдирип ашагъыз. Кесим тузлагъанма,– деп, столгъа сызады. Жашла табакъгъа араладыла.

– Неди бу?

Шотту, жукъ да айтмай, табакъны ичине эки чанчхы чанчады.

– Бу неди деп сорабыз,– дейди Хотту.

– Хобуста! – Шотту чанчхы бла чанчып алып, бир хобуста къыйырни гъыжт-гъыжт этдирип чайнайды. – Кёзлерингми чыкъгъанды? Кёрмеймисе? Хо-бус-та!

– Да, баш жарты болмагъанын а кёреме,– дейди Хотту. – Алай, къуру муну бламы сыйларыкъса бизни деп сорама? Алкашлагъа салгъанча, бу неди? Семиз ирик къайда?

– Семиз ирик кесиме да тапмайма, сизге угъай,– деп, Шотту экинчи къабынын къыжылдатады. – Бу да, къарыныгъызны аурутмаз. Сизге бу да озуп турады, атамы жаны ючюн.

– Ай, атангы жанына баргъын сен къыстыркъыч,– дейди Хотту. – Къоянлагъа салгъанча, хобуста салады бизге! Санга къатын ала айланганла, бизбиз тели. Санга къатын угъай, къазыкъ керек эди боюнунга.

– Как хотите,– дейди Шотту, табакъгъа узала. – Сүймей эсегиз, кетерейим.

– Ташай ары! – Мыртаз, Шоттуну арлакъгъа тюртюп, табакъны кесине тартады. – «Кетерейим!» Жардан кетгин, огъесе! Оу да-шау да столунгда буду да, аны да бир кетер!

– Бийигинден кетер эсенг,– деп, Хотту шешаны булгъайды. –Чистий самапал, ант этейим! Кёремисиз ол кёмюкню чыгъыуун, къутургъан сууну кёмюгюча. Мен ёлейим, мында жыйырма градусдан кёп бар эсе. Уфффф! – Сора, Шоттугъа айланып: – Не чирелесе, ай кёрген эбизеча! Бар, бир стаканла келтир! Бол терк! Ол сылхыр келгинчи, бир зат жалыйыкъ. Бол!

Шотту чыгъып кетип, эки мутхуз стакан алып киреди. – Магъыз!

– Эй! – дейди, Хотту Шоттугъа. – Биз тёртеуленбиз! Къуру эки стакан алып нек келдинг? Кеслери да былай кир некидиле? Багушдан алып келмей эсенг.

– Шкафдан, – дейди Шотту,– шкафымдан алгъанма. Кезиу-кезиу ичигиз. Быладан сора, стаканым жокъду.

– Хоу, жокъду! Башынга тийгиелле къалгъаны,– деп, Хотту стаканланы чыракъгъа буруп къарайды. – Бетиме тюкюрюгюз, быланы ичинде бек аздан, бир жюз чибин юйюр жашамагъан эсе. Ма ызлары! Уффф! Шотту, юйюнге, бизни отравить этер умутунг жокъ эсе, бар, бир таза-ракъ стаканла келтир.

– Келтирмейме! Жокъдула!– Шотту столгъа олтурады.

– Пу, анассына, – дейди Лалак, бир стаканны къол жаулугъу бла сюрте,– бу адамны харамлыгъына не айтасыз? Энди стаканланы да къызгъанады! Биз а муну бу къатынлары мындан нек къачадыла дей-биз да. Да къачмай не этсинле къыйынлыла быллай къызгъанчдан! Ант этейим, кече бла къачарса быллайдан!

– Бу келтирлигибиз да къачарыкъды,– дейди Мыртаз. – Иги къарап туругъуз, башын алып кетмесе.

– Ий, бери бир жыяйыкъ ансы, ант аныды, бир минут турса,– деп, Хотту Лалакны стаканына аракъы къуяды. Сора экинчи стаканны кесине толтурады. – Давай, бу баргъан жерге ауруу-талау бармасын! Огонь!

Лалак бла Хотту ичип, хобустагъа жабышадыла. Хутта стаканланы алып, толтуруп, экисин да аллына салады.

– Эй, не этесе? – Мыртаз Хоттугъа къарайды.– Экисин да кесингми ичериксе?

– Ёзге уа?

– Биз, а?

– Сиз артда, иче турсуз. Касох келсе. – Хутта, кюлюп, эки стаканны эки къолуна алады.

– Эй, озма! – Мыртаз Хотту таба атлайды.

– Ма! Ёлме! –Хутта бир стаканны Мыртазгъа узатады. – Сюлесининг чыгъады!

– Сеники чыкъсын! –Мыртаз, кёзлерин къаты къысып, стаканны сюзюп башлайды.

– Муну ичгенин кёрсем, къозугъан этеме, атамы жаны ючюн! – Шотту Мыртазгъа хыны къарайды. – Ич муну, термилип турма да! Несин сюзюп турса муну, бир аламат затны сюзгенча!

Мыртаз, ичип бошап, кёзлерин ачады. – Аламат туююл эсе, юлюшонгю манга бере турчу.

– Тапханса берликни! – Лалак кюледиди. – Шотту жукъ бергинчи турсанг.....

– Алгъа Минги Тауну бузлары эрирле, ант этейим.– Хотту да, стаканын адурады. – Дагъыда биз телиле муну жумушларына айланабыз.

– Сора не хата кёрдюгюз? – Шотту стаканны аллына салып, толтурады.

–Ма, аракъымы иче турсыз.

– Сора артыкъ сеники къайдан болду бу? – Мыртаз Шоттугъа къарайды. – Мен санга тюнене берген ахча къайдады?

Жашла Шоттугъа къарайдыла.

– Не манга араласыз? – Шотту ачыуланады, – манга бир зат айтыргъа тапсагъыз, сатып аласыз. Тапмайсыз ансы, майна столда. Иче турсыз!

– Угъай,– дейди Мыртаз,– бу Хоттуну шешасыды. Эрттенли асырайды муну хуржунунда. Сен а жукъ алмагъанмыса?

– Мен... – Шотту не эсе да, бир зат айта башлагъанлай, эшик хыны ачылады да, Чаукаш чабып киреди. Ёпке солуу этип. Бети чиммакъ.

– Эшитгенмисиз?

– Нени?

– Сора эшитмегенмисиз?

– Нени дейбиз да!?

– Угъай, эшитгенмисиз, эшитмегенмисиз?

Жыйылгъанла ачыуланадыла. – Слушай,– дейди Хотту. – Сени бу адетинг не болур? Салам жокъ, келям жокъ «Эшитгенмисиз, эшитмегенмисиз?» Эшитмегенбиз! Айт! Нени эшитирге керекбиз? Кесинг да бюгюнлю къайдаса? Не заманда жыйылыргъа айтхан эдик? Къайда айланаса? Не болгъанды?

– Тагаш жардан кетгенди!

– Къалай?

– Ма алай! Шууулдап, фьють. Трактору бла бирге!

– Ма санга!

– Ма къаугъа!

– Къачан кетгенди? – Жашла секирип къобадыла.

– Тюз бусагъатда. – Чаукаш солууун бир кесек селейтеди. – Уфффф!

– Саумуду?

– Билмейме!

– Къалайдан, кетгенди?

– Терен къолдан!

– Пу, анассына, самый бийик жар!

– Саумуду?

– Билмейме дейме да! Чабайыкъ, къарайыкъ.

Жашла элни аягъына мукъут-туман болуп атыладыла. Тёш алайдады. Чабып барып къарасала, тёшню тюбюнде Тагаш олтурады, тобукълары къалтырай, жилямукълары бара. Арлакъда трактор аууп турады. Жашла Тагашны къатына жыйыладыла.

– Тагаш, харип, юйюнг къуруп къала эди да,– дейди Мыртаз, жазыкъсыннган халда Тагашха къарай. – Саумуса?

– Ай, мени юйюм эртте къуругъанды, Мыртаз,– дейди Тагаш, жилямукъларын сюрте. Ол кракадилни алгъанымлай да билген эдим эшигим жабылгъанын. Манга болгъанны сурамай къоюгъуз. Барысы да Гынарууну хатасы. Не кюн аны алдым – ол кюн палахха къалдым!

– Ол а причём? – Жашла Тагашха араладыла. – Юй бийченги не терслиги барды, сен жардан кетген эсенг? Ол причём?

–А, притом што,– дейди Тагаш,– тюш азыкъгъа эки сохан бла бир гыржын бурху салгъанды сумкама. Аш этерге эринип. Ма, асыры ачдан башым тегерек айланды да, жардан тёнгередим да кетдим.

–Сызма,– дейди Хотту,– тракторну кабинасындан бир уллу пластмасс шеша чыгъара.– Бу уа неди?

– Тутчу былай!– Лалак шешаны ачып иисгейди.– Чистейший самогон! Уффффф! Настоящий самапал! Уфффф!

Ийисинден окъуна кеф боллукъса муну, ант этеме. Бир ичип кёрейим. – Лалак шешадан тогъады. – Уффф! Ичиме къама сукъгъанча болдум, таланган.

Ууух! Тюз татыран! Уффф! Кючлю, халек! Аламат зат! Уффф!

– Керти? – Шотту шешаны Лалакдан сермеп, башындан уртлайды. – Точно, атамы жаны ючюн! Тюз ёлюр от! Канишна жардан кетерсе мындан. Сау къалгъанынг сейир окъунады, Жардан кетмей да битерсе, мындан иги ич да. Къаллай бирин аудургъан эдинг, хайырсыз?

Ол да аны айта, жашла да шешагъа къарай тургъанлай, Тагашны жашы жетеди. Ол гаражда механикди.

– Пахааан, не болгъаанды? – дейди да, сарын салады.

– Эмина болгъанды юйюгюзге! – дейди Тагаш, жерден да къопмай. – Манга не дертигиз бар эди анангы да, сени да? Биринг ичими сохандан толтуруп, биринг тормозсуз тракторгъа къондуруп! Ёлтюрюргеми айланасыз мени?

– Оу, мен ёлейим андан эсе,– деп, Тагашны юй бийчеси чабып келеди. – Не болгъанды, харип, э киши? Оу, сени былай кёрмеги эдим да, кёр кёргиедим мен! Оу, энди биз сенсиз къалай боллукъбуз? Оу, биз къыйынлы, биз пакъыр! Оу болдукъ да къалдыкъ! Оу, мен...

– Болду! – Тагаш къатынына терс къарайды. – Не сарнайса? Мен сау ушайма да!

Къатын, терк окъуна тохтап, Тагашны билегине жабышады. – Къопчу, жарлы, юйюбюзге барайыкъ. Кел. Къазаным отха кетеди. Кел.– Къазанны эшитгенлей, Тагаш секирип къобады. Къобады да, жашлагъа алынады.

– Не барды? Не жыйылгъансыз? Канчертлеми салабыз биз сизге былайда? Къушла мыллыкга басынганлай, не басындыгъыз? Ташайыгъыз!

Сора юй бийчесини къолтугъуна киреди. – Кел, Гынарыу, кетдик. Бу алкашлагъа къарап турмайыкъ да, юйюбюзге барайыкъ. Была билген – къайдан жукъ уртлайыкъ деген. Майна, ол пластмасс шешагъа жабышып турадыла. Къайсы алып келди аны да – бар да сор. Бир аман зат! Тюз ёлюр от кеси да, не зат эсе да. Чистий самапал! Аны ийисинден окъуна дууулдарыкъса, ант этейим, ичгенни къой да! Тюз татыран! Ийисинден билип айтама, ансы, аны адам ичемиди? Тъфу!

Жашла, ауузларын ачып, Тагашха араладыла. Тагаш а, кишиге къарамай, юйдегиси бла юйюне тебирейди.

– Да,– дейди Лалак, пластмасс шешаны къоюнуна сугъа,– быллай афиристни уа биринчи кёреме. Бизни терследи да къойду.

– Нахалюга! – дейди Хотту. – Ловкач!

Чаукаш, мен бюгюн бош тюйюлме дейди да, юйю таба тебирейди. Шотту, ызындан къарап, жундурукъ кёргюзтеди. Чаукаш, ызына айланьп, ышарьп, юйюне ташаяды.

Жашла Шоттулагъа келедиле. Келселе уа, Касох стол артында олтуруп. – Тааак,– дейди, жашла отоугъа да киргинчи,– къайда айланасыз, слушай?

– Да, былай-былай, Тагаш....

– Эшитгенме,– дейди Касох. – Ну и што? Ну, кетди жардан, сора не? Къучакълагъанмы этейик энди муну, нечик иги этдинг деп. Мен ёлейим, ичип кетмеген эсе! Тюз къатында тургъанча билеме, слушай! Вооот. Ёлдюмю? Угъай! Сора не затха чабышасыз да, гузабагъа къалып, «Тагаш, Тагаш!» деп? Атагъызданмы туугъанды Тагаш? Не уа Тагашмы алып келликди ол къатынны? Уффф! Латна, ол болду, кетди. Значит, энди не этебиз? Бек алгъа ахча жыябыз. Так назыбаимый киеу ахча. Шотту, иги жанымча, бир къагъыт да, ручка да ал да, жаныма олтур.

– Нек?

– Ким ненча бергенин жазарыкъса.

– Нек?

– Къалай нек? – Касох Шоттугъа сейирсинип къарайды. Аллай бирчикни къалай билмейсе дегенча. – Къалай нек? Артда къайтарыгъа тюшсе...

– Къалай къайтарыгъа тюшсе? – Шотту ручканы бир жанына быргъайды. Сора ёнкючмю бересиз муну манга?

– Угъай сора! – Хотту жашлагъа кёз къысады. – Канишна, ёнкюч. И притом под проценты. Тридцать процентов, жууугъум, – деп, ёхчеге ахсынады.

– Керек туююлдю! – Шотту секирип къобады. – Ни надаа! Ни хачууу!

– Олтур ары! – Касох Шоттуну билегинден энишге тартып олтуртады.

– Жашла безирей турадыла. Ол ахчаны сенден киши излериги жокъду. Алай списка уа керекди. Нек? Ма, сёз ючюн, Мыртаз минг сом береди. Мыртаз! – Касох Мыртазгъа къарайды.

– Бер!

Стол тубюнде жашыртын аракъы къуя тургъан Мыртаз, элгенип, аракъыны юсюне къуюп иеди. Касох аны кёрмейди.

– Мыртаз дейме да!

– А?

– Бер!

– Нени?

– Ахчаны?

– Не ахчаны?

– Киеу ахчаны!

– Менде жокъду.

– Къалай жокъду? Сора киеу жёнгерге ахчасызмы келгенсе?

– Мен Шоттугъа тюнене берген эдим.

– Шотту!

– Не?

- Ахча къайдады?
– Не ахча?
– Мыртаз берген.
– Ммм... менде.
– Жаз сора! Мыртаз – минг сом!
Шотту сейирсинеди. – Не минг сом?
Касох да сейирсинеди. – Къалай, не минг сом? Кесинг айтдынг да,
Мыртаз тюенене манга минг сом бергенди деп.
– Ммм... Да берген эди.
– Вот. – Касох Шоттугъа ручканы узатады. – Жаз! Мыртаз – минг сом.
– Жаздым.
– Мен да минг. Ма! Касох хуржунундан минг сом чыгъарады.
– Жаз!
– Жаздым.
– Хотту! Касох Хоттугъа къарайды. – Не тынгылайса?
– Не керекди? – Хотту, онгсунмай, Касох таба бурулады.
– Не дейсе?
– Ахча!
– Не ахча?
– Киеу жёнгер ахча. Бер.
– Жокъду!
– Къалай жокъду! Жаншама! Бер!
– Бермейме!
– Нек?
– Шоттуну манга берлиги барды. Ма аны берсин да, мен да алай берирме.
Касох Шоттугъа къарайды.– Алаймыды?
– Хау.
– Ненча?
– Беш тюмен.
– Пу анассына, слушай, – дейди Касох. – Сора аны ючюнмю айта-сыз? Бер ары беш тюменин.
– Жокъду.
– Къалай жокъду? Мыртаз берген а къайдады?
– Хуржунумда.
– Да бер андан.
– Угъай! Ол бир къагъытды. Мен аны беш тюмен ючюн бузаллыкъ туююлме.
– Мда.... – Касох бизге къарайды.– Сора не этебиз, слушай?
– Кетдик юйге,– дейди Лалак. – Бузмай эсе, къалсын къатынсыз!
– Точно!– дейди Хотту да. – Пошли.
Жашла къобуп башлайдыла. – Тохтагъыз! – деп, кычырады Шотту. – Къайры жаханымге барасыз? Мен а?
– Сен а тур, беш тюменинге къара да, – дейди Лалак.

– Угъай! – Шотту эшикни аллында сюеледи. – Иерик тюйюлме! Касох! Къайрыдыла была?

Касох ышарады. – Бош, слушай, ойнай турадыла. Олтурчугъуз бери! Олтуругъуз да, тынгылагъыз.

Жашла олтурадыла. Олтурадыла да, андан ары даулашмай, мингшер сом жыйып, Касохха бередила. Касох ахчаны санап, жыйышдырып, хуржунуна сугъады.

– Тааак,– дейди Касох, отоуда ары бла бери бара. – Значит ахча жыйылды. Ахшы... А ненча жыйылды? Жаланда беш минг сом. А надо ненча? Надо он минг сом. Шотту! Эшитемисе? Он минг сом керекди. Андан азны элтирге жарарыкъ тюйюлдю.

– Нек жарамайды сора? – Шотту, онгсунмай, Касохха къарайды. – Бу келлик ким эсе да, жаш къызчыкъ тюйюлдю, анга беш минг да жетеди. Даже озуп окъуна турады.

– Касох инбашларын къысады. – Б таком случаи, ашхы жаш, бар да кесинг келтир. А мена умыбаю руки.

– Къалай умыбаиш? – Шотту ачыулана башлайды. – Санга къатын алабыз деп, келип, хобустаны да ашап, энди уа «умыбаю руки» да? Неет друг! Так дело не пойдёт! Хобустаны багъасын беригиз.

Касох, сейирсинип, Шоттугъа къарайды.

– Не хобуста?

– Хобуста, хобуста! Тузланган хобуста! Эки табакъ сюртгенсиз, жыйынынг да, сен да. Тёлегиз!

– Мен сюртмегенме. Мен сени хобустангы кёрген да этмегенме!

– Зато, ма была сюртгендиле! – Шотту жашланы кёргюзтеди. – Сени шайканг, телесинле!

Биз кюлебиз. Касох да кюледи. – Ант этейим, Шотту, бир да, бир затчыгъынгы ычхындырлыкъ тюйюлсе, къарайма да. Аперим!

Энди жашла, слушай, оюн оюн болса да, ахчаны кемин а жетдирирге керекди. Не этебиз? Шотту, игилик бла беремисе, огъесе...

– Нени?

– Ахчаны. Энттада беш минг сом керекди.

– Мен а не этейим да?

– Бер.

– Жокъду.

– Бер дейме да! Бизни заманыбыз жокъду ойнай турургъа, слушай. Алайсыз да кеч къала турабыз. Огъары элге алтмышдан артыкъ километр барды. Тыйма. Бер.

– Жокъду.

– Къалай жокъду? – Мыртаз, ахсынып, Шоттугъа къарайды. – Чычханла ашагъы эдиле игисагъан болгъанын!

– Ашасынла. Тапсала.

– Къой, Касох, мындан ары сёзюнгю къоратма, – деп, Мыртаз хуржунуна узалады. – Мен Шоттуну гитче заманындан бери таныйма. Эшек бузгъа тирелгенлей, бир тирелсе, бир да аяма сен аны. Берлик тюйюлдю.

Андан эсе ишибизден чырмалмайыкъ да, ол жетмегенин кесибиз жыяргъа кюрешеик. Ма, Шотту, мен энтгада беш жюз сом къошама. Мыртаз бешжюзсомлукъну Касохха узатады. – Ма!

– Молодес, адамса да жерингдесе! – Шотту, ыразы болуп, кюлюп, суюнюп, Мыртазгъа къарайды. – Энди уа ким?

– Энди уа мен!– деп, эшик артындан бир хыны тишырыу ауаз эшитилип, омакъ тону бла суху киреди. Къарасала:– Хансарай! Ол Шоттугъа келтирейик деп тургъанлары! Къачырыргъа барайыкъ деп айланганлары! Келинликлери! Киеу нёгер баргъынчы, кеси келип къалгъанды! Жаппа-жангыз кеси! Не жаш нёгер жокъ, не дигиза жокъ, киши да жокъ!

Жыйылгъанланы ауузлары ачыладыла. Бир бирге къарайдыла, не айтыргъа билмейдиле, тиллери тутулады. Шоттуну бети чыммакъ. Касох не эсе да бир зат айтама деп, ауузун ачады, алай тауушу чыкъмайды. Лалак бла Хотту симсирейдиле. Мыртаз къызарады. Шотту, суудан сызылгъан чабакъча, терк-терк солуйду. Барысы да абызырайдыла.

Хансарай алагъа къарап, эринлерин чюйюредди. – Шотту къайсыгъызсыз?

– Мммееен – Шоттуну ауазы кючден чыгъады.

– Шотту, – дейди Хансарай суху,– Шотту, слышь? Бла кто такие, и что здесь делают?

Шотту жунчуйду.

– Да...– деп макъырады, – бла... мммм... сени келтирирге деп, тоист, сени къачырыргъа деп...

– Мени бир къачырыр кереклим жокъду!

Хансарай Шоттуну макъыргъанын бёледди. – Мен алыкъа, кесим да баралама барлыкъ жериме! Так што, къыйналмай къалсынла! Башха ишлери жокъ эсе, ауффидирзеин! Нах хаузе!

Лалак жашлагъа къарайды.

– Бу не тилде сёлешеди? – дегенча. Жашла шумп болуп турадыла.

– Ташайыгъыз дейме! – Хансарай эшикни ачады. – По одному! Быстро!

– Тохта! – Шотту эсин жыяды. – Къалай быстро? Была ахча бергендиле!

– Не ахча?

– Киеу жёнгер ахча.

– Ненча?

– Беш минг бла жарым.

– Доллар?

– Сом!

– Сора аны несин айтаса? Къайдады ахча?

– Таматада.

– Кто он?

– Касох. Ма бу! – Шотту Касохну кёргюзтеди. Хансарай Касохха бюсюремей къарайды. – Слышь, доктор, гони бабки!

Касох амалсыз жашлагъа къарайды.

– Не дейди бу?

Хотту ахсынады.

– Ахчаны бер дейди.

– Ма! Касох ахчаны чыгъарып, Хансарайгъа узатады. – Сана.

Хансарай Касохдан ахчаны алып, кьоюнуна сугъады. – Верю! А те-
перь сделайте фокус – смойтесь с глаз! Шотту, ты можешь остаться.
Продукта атындан ненг барды?

– Да... бир... гаккычыкъла болурла дейме. – Шотту амалсыз ыша-
рады. – Бир-экиси.

– Быстро къуймакъ! – Хансарай тонун тешеди. – Онусундан! Живо!
Но, смотри! Чтобы къуймакъ был... ммм... порядочный. Сют баш бла!
Понимаешь? Мне сказали, что ты бир кесек скупойса. Это хорошо. Но
хорошо башхалагъа! Мени бла уа, предупреждаю, будешь жадничать,
тауаны башынгда ойнатырыкъма. Экисинден бири ууатылгъынчы! Или
тауа, или башка! Понял? Марш! И вы! – Хансарай бизге айланады. –
И вы! Вон!

Шотта, мукъут-туман болуп, аш юйге атылады. Киеу нёгер башын
эшикге атады.

– Мда... – дейди Касох, – эшикде бир кесек солуу алгъандан сора, –
мда, слушай... быллайны уа... биринчи...

– Къой, къой, къой, къой, къой! – Мыртаз башын чайкъайды. – Ант
этейим, ёмюрде къатын сынамай къалсам да, алмаз эдим бу озгъурну.
Мындан сора жер башында тишырыу къалмагъанды деселе да. Жазыкъ
Шотту.

– Харип!

– Мискин!

– Насыпсыз!

– Юйю къуругъан!

– Оту ёчюлген!

– Энди кесин къыстатырыкъды, пакъыр!

– Бу маяр жукъдан къайтырыкъ тюйюлдю, къарайма да.

Жашла алай эте, Шоттугъа жарсый тургъанлай, юйню ол сыннган
терезесинден алгъа жастыкъ учады, ызы бла уа Шотту, учуп келип, ал-
ларында сойланады. Бети кып-кызыл, жаякълары отча жана.

– Пу, анассына, – деп, жашла гузаба тегерегине жыйыладыла. Лалак
Тагашны пластмасс шешасын кьоюнундан чыгъарады да, Шоттуну бе-
тине къуяды. Шотту, сир къата келип, бир кесек аязып, эринин-бурунун
жалай башлайды. Жашла къатына чёгедиле.

– Не болгъанды?

– Салышдыкъ. – Шотту жаякъларын сылайды. – Не аман ачы кьолу
бар эди, кьолу къурурукъну. Уффф! Эки тишим думп. Уффф! Притом
кореннойля. – Шотту тили бла тишлерин санайды. – Угъай, юч.

– Не ючюн салышдыгъыз? – Жашла сейирге къаладыла. – Аягъы
киргинчи таягъы деп, бу не тукъум затды? Не ючюн тюйюшдюгюз?

– Гаккыла ючюн.

– Къалай?

– Ма, алай! Он гаккыны къалайынга сыйындырлыкъса дегенимлей, тюйюп, мен жазыкъны терезеден сызып ийгенди.

Шотту жиляйды. – Ой, мени башым къуругъан, мени башым суугъан, тынч тургъан жеримде къаллайла болдууум!? Ох де да, кесинг тур, шиш турлууукъ! Ой, мен жарлы, мен...

– Тохта, тохта! Не, къатын кибик, сарын саласа! – Хотту Шоттуну билегинден тутуп, жерден кетюреди. – Сени уа къолларынгмы къуругъан эдиле? Къалай тюйдюрдюнг кесинги?

– Да суююпмю тюйдюрдюм? – Шотту ачыулана башлайды. – Кёзлерими ачдырмай эди сора уа. Мен эсими жыйгъанымда уа, уже терезеден учуп бара эдим. Уфффф!

– Мда...

– Не этебиз да сора? – Жашла Касохха къарайдыла. – Бу жарлыны, ол маяр битдирликди. Этин ашарыкъды муну, къанын ичерикди. Эт бир оноу. Сен тамата ушайса да!

– Да не оноу? – Касох, Шотту таба бурулады. – Сюемисе?

– Кимни?

– Хансарайны.

– Телимисе?

– Алай эсе, къайтарып, юйюне элтейик. Жангылгъан этгенбиз, кечгинлик бер дейик да.

– Къалай элтирикбиз? Барыргъа унарыкъ тюйюлдю. – Шотту ахсынады. – Тура эдим жата, къайдан келди хата? Сизден иги зат чыгъармы эди! Бара барып, бу чибижини къайдан тапдыгъыз эсе да. Бу адам ашаучуну, адам ашаучу! Уфффф!

Лалак тебеди. – Да, идиот, кесинг къоймай эдинг да, манга бир тишырыу табыгъыз деп! Эсингдемиди ызыбыздан айланнганынг? Энди уа – биз терс!

– Канишна, терс! – Шотту жаякъларын кезиу-кезиу сылайды. – Мен тишырыу деген эдим, сарыуек угъай, тишырыу! Сиз а бу башкесни алып келгенсиз.

– Биз келтирмегенбиз!

– Ну, кеси келгенди. Сизни сёзюгюз бла!

– Ну, латна! – Касох, арлакъгъа кетип, терк окъуна бир затла жазып къайтады. Ма план.

– Не план? – Шотту Касохха умут этип къарайды.

Касох кёзлюклерин салып окъуйду.

1-чи пункт: Къанбузну, тоист, Хансарайны юйден чыгъарыу.

2-чи пункт: Мешинагъа олтуртуу.

3-чю пункт: Юйюне ашырыу. Всё! Къалай кёресе, Шотту, планымы?

– Аламат! – Шотту жарыйды. – Ай, алай этсегиз а...

– Этсек, не бересе? – Лалак Шоттуну къатына барады. – Айт! Не бересе?

– Маркъа къозу сизни!

– Керти?

– Кеппе – керти! Бир азчыкь аракы бла.

– Уаааа! Алай эсе, мешина сакълай да турмай, мен аны кесин кьачарча этейим! – Только сиз манга аны бу юйден чыгъарыргъа болушугъуз ансы. Болушамысыз?

– Хау!

– Алай эсе...– Лалак юй таба атлайды. – За мной! В атаку! Ураааа!

– Ураааа! – деп, жашла Лалакны ызындан сызылып, юйге кирселе – юйде киши да жокъ. Ма санга! Тамашагъа къаладыла.

– Къайдады бу?

– Къайры думп болду?

– Къайры къуруду?

– Шотту, къайда къатынынг?

– Мындама! Что надо?– деп, юй тюбюнден Хансарай къолунда балтасы бла чыгъады. – Вы ещё здесь?

Шотту биринчи атады мыллыгын эшикге, къалгъанла ызындан. Бир бирни эзе, бир бирни малтай, кючден тышына чыгъадыла.

– Кёрдюгюзю, слушай, ол айгъырны?– дейди Касох. – Юй тюбюнден чыкыгъанын?!

– Балтасы бла,– дейди Мыртаз. – Балтасындан да къан тама.

– Сызма!– дейди Лалак,– къан жокъ эди.

– Сора балтаны уа не эте эди да? – деп, Мыртаз Шоттугъа къарайды. – Юй тюбюнде отунму жарады бу?

– Юй тюпде уру барды,– дейди Шотту, ахсынып. – Подвал. Банкала, саленияла, варенияла. Андан сора да эки ашчик, башлары къангачыкъла бла урулуп. Эшта, балта бла ол ашчиклени ача болур эди, ичлеринде не бар эсе да бир къарайым деп.

– А не барды?

– Эски, жыртыкь ич кийимле. Турсийле, майкала, кальсонла дегенча. Атаргъа кёзюм кыймай, ары жыйып тура эдим.

– Мда... Хотту желкесин къашыйды. – Представляю ол тишырыуну ачыуун, ашчиклени ачханын да.

– Бир уллу ырысхыгъа батама деп ачса, анда уа... – Лалак къарынындан тутуп кюледи, – анда уа....

– Эски турсий! – Хутта да «харх» болады.

– Сизге кюлкю болгъанлыкыгъа, манга жияуду, – дейди Шотту, жаякъларындан тутуп, – не суйсегиз этигиз, мен энди ол тишырыуну къатына барлыкь туююлме эмда ол болгъан юйге кирлик туююлме. Жаныма къоркъама. Мен алыкъа бираз жашаргъа сюеме.

– Сора къалай этейик? – Касох сагъышха къалады. – Гяуур болсун...

«Киеу нёгер» алай армау болуп тургъанлай, «тыркъ» деп, эшик ачылады да, Хансарай чыгъады. Тауукъла ичине илячин киргенлей боладыла. Кимге къалтырауукь тиеди, кимге чукук къадалады, ким къачар умут алады.

– Тохтагъыз, – дейди Хансарай, – алынмагъыз, кьоркъмагъыз. Мен сизни ашарыкъ тьююлме. Мени сизге бир предложением барды. Анга ыразы болсагъыз, бары да тап болады.

– Ннне пиридлажжения? – дейди Касох, тили бюлдюргю эте.

– Мен, – дейди Хансарай, ышара, – мен сизни биягъында былайда кенгешигизни эшитип тургъанма. Мени мешинагъа олтуртуп ашырайыкъ дегенигизни. Так вот, эсигизде болсун, мени сиз алай тынч ашыраллыкъ тьююлсюз. Бек азындан, биригизни-экигизни жоярыкъма. Анга ишекли да болмагъыз. Чыкъсын бери бек батырыгъыз! Сакълайма! – Хансарай женглерин артха къайырады. – Чыгъыгъыз!

Киши чыкъмайды.

– Вооот так! – Хансарай ышарады. – Келигиз, андан эсе мен айтханны этигиз. Айтырыгъым а олду. Энттада он минг сом жыйыгъыз да беригиз, андан сора мен, бир кишини да къыйнамай, кесим кетеме.

– Керти? – Шотту бизге къарайды. – Атамы жаны ючюн, аламат айтады. – Бусагъат! – деп, юйюне ташайып кетип, бир уллу сары бохчаны алып чыгъады. Чыгъады да, бохчаны Хансарайгъа узатады.

– Ма! Сана!

– Ненчады? – Хансарай бохчаны къолунда ойнатады. – Сколько?

– Он! Он минг! – Шотту, асыры къуаннгандан, жеринде туралмайды. – Десит тысич!

– Точно?

– Аптека!

– Ладно! – Хансарай бохчаны букъдурады. – В таком случае оревуар, то есть прощайте. Энди мени сиз алай терк кёрмесиз! Чао!

Хансарай кетеди. Шотту Хансарай мюйюшден ары бурулгъунчу къарап туруп, Лалакга: «Атлачы, маржа, Лалак, ызындан, таза кетди-ми?» – деп, кырдыкга олтурады. Лалак Кетеди. Бир кесекден чабады да келеди.

– Шотту, суююнчюуюю! Хансарай къайытып келеди.

– Не зааат? – Шоттуну эси ауаргъа жетеди. – Не дедииинг? Кертими айтаса?

Лалак кюледи. – Эсинги жый, ойнап айтама. Кетди Хансарайынг! Автобус бла ташайды! Энди бир эркин солу!

– Уфффф! – Шотту керти окъуна толу кёкюреги бла солуйду. – Уффффф! Мыртаз! Чыгъар халжардан ол къара къозуну! Лалак! Ма ахча! Сызыл тюкеннге! Жашла, киригиз юйге! Той энди башланады. Тепсегиз, ойнагъыз, кюлюгюз!

Касох сейирсинеди. – Мынга не болгъанды, слушай? Мен муну таныялмайма.

– Не болгъандымы? – Хотту кюледи. – Акъыл! Шоттугъа акъыл киргенди! Хансарай акъыллы этип кетгенди Шоттубузну! Хансарайдан къутулгъанын жууады. Хансарай муну энди тишырыулану атларын сагъынмазча этгенди!

Касох ышарады. – Да амандан да чыгъады бир иги иш, слушай. Бир да кьуруса да, Шотту энди манга кьатын алыгъыз деп кьадалмаз.

– Да, – дейди, ары дери тынгылап тургъан Лалак, – он минг сом фьють. Бизни да бешибиз.

– Беш бла жарым! – Хотту кюледи. – Залим тишырыуду Хансарай, ант этеим. Какой-нибудь эки сагъатха онбеш минг этди. Неплохой бизнес.

– Да, зато айтханыбызча, Шоттуну акъыллы этди, – дейди Лалак, – боюнумады энди ол жуукъ заманда манга кьатын алыгъыз десе.

– Канишна, угъай!

– Хо бырда!

– Никогда!

– Ни за что!

– Хансарайдан кючден кьутулгъанды.

– Он минг сом да кьуругъанды!

– Ол кьызгъанч аны унутмаз!

– Энди кьатынны сагъынмаз!

– Угъай! Угъай! Угъай!

Жашла алай айта тургъанлай, Шотту келеди. Жарыкъ, кюллюгюн тыялмай. – Жашла, – дейди, – эсеме бир зат тюшюп келеме. Кьозум да аракъым да бошуна кьорамазча, бу жыйылгъанчыгъыгъыз бла манга бирлени келтирип кьоярмегиз? Ансы, уку кибик, кесим кьалдым да кетдим. Не дейсиз?

Жашла аузларын ачып, жукъ да айталмай, бир бирге кьарашып кьа-
ладыла.

Къушжетерланы Айшат Нарсана шахарда ортанчы школну бошагъандан сора, С-Петербургда Экономика бла Финансла Къырал Университетин тауусханды. Ол туризм жаны бла менеджер болуп, С-Петербургда, Нарсанада, Доммайда бир къауум жыл ишлегенди. Бусагъатда Айшат эки жашчыкъны анасыды. Ана тилде назмула жазып 2013 жыл башлагъан эсе да, ол къысха заманны ичинде фахмусун иги айнытханды. Артыкъсызда, аны ариу окъугъандан сора да, назик, ингил, субай, сёз кючю жетип ангылаталмазлыкъ жюрек сезимли, силлабо-тоника жорукъда жазылгъан назмулары алааматдыла. Бююннгю къарачай поэзияда, аныча жаш болуп, аныча кючлю назму

жазгъан поэт мен билмейме. Аны назмуларын манга Жабелланы Лаура (аламат назмучу къыз) алып келгенлей окъуна, арт болжалгъа сала турмай, окъуйма. Кёлюм кёкге жете, къайтарып-къайтарып бир ненча кере окъугъанымдан сора: «Угъай, поэзиябыз сауду, аны келир кюню да чууакъды!» – деп къууанама. Аллахны ахшылыгъындан, манга алай айтдыргъан жаш жазыучула Айшатдан сора да бардыла, былайда аланы атларын да сагъынайым: Газаланы Амина, Рахайланы Диана, Жабелланы Лаура. Была къайсы миллет литератураны да атын айтдыраллыкъ жазыучула болаллыкъларын фахмулары айтып турады. Къушжетерланы Айшат къарачай-малкъар поэзияда тукъум атына тийишли болур деп мен бек ийнанама.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин

КЪУШЖЕТЕРЛАНЫ Айшат

МУРАТЫМЫ МЕН ЭТДИМ САНГА АМАНАТ

ЭМ БАГЪАЛЫ НЕДИ АДАМГЪА?

Эм багъалы неди адамгъа?
Не излейди ким да саугъагъа?
Бай эсе да, ырысхысы милдеу
Кёрюне, монглюкъ тилейд биреу.

Хар кимге да багъалыды жан,
Айырылыргъа жетсе заман,
Бал кибик татлыды юйдегинг,
Бир санынгча кёрюнюр тенгинг.

Ол бирси сакълайды насыбын.
Башхасы жакълайды ийманын.
Ол бирси кюсейди ариулукъ.
Барына кереклиси – саулукъ.

Эм багъалы неди адамгъа?
Сен сагъыш этдингми соруугъа?
Тюз жууап этерча кесинге,
Тынчлыкъ бере турма эсинге.

АТА СЁЗЮ

Озгъан заман къайтып келмез,
Керти сёз ёмюрде ёлмез,
Ата бере эди ууаз:
Тюзлюк ишинг тюзде къалмаз.

Тилим, тиним деп сакъласанг,
Адет, намыс бла атласанг,
Баргъан жолунг эркин болур,
Ахшы умутларынг толур.

Тюзлюк ючюн жаша, кюреш,
Эркин атла, ойлап сёлеш.
Халкыннг жарсыу кёрген кюнде
Къарама, жашым, сен кенгден.

Къартны сыйын кёре билген,
Айтханына да эс бёлген,
Къыйын жолда да абынмаз,
Тап, абынса да, жыгъылмаз.

ТАУ КЁЛ

Тау башындан кюн къарайды,
Кюзгюге кибик, кёлге.
Кюн таракъ кёлню тарайды,
Жилтинле чача кёзге.

Аязчыкъ суху озады,
Кёл бетин тозуратып.

Суу сууукъду, бир тазады,
Шошлукъгъа терен батып.

Акъ булутла, кемелеча,
Акъ желпеклерин жайып,
Желлеге тёзюп келгенча,
Шош жюзелле, тынчайып.

ИЙНАНАМА МЕН

Жукъугъа батханды тау элим,
Жулдузла уа, сагъышымча – минг.
Нек эсе да, къалмайды кёлюм,
Алдай турсала да кёзлеринг.

Болмаз ишге эсими бёлюп,
Баргъан жолумданмы ажашдым?

Сагъышым жангыз кесинг болуп,
Тюшюм бла тюнюм къатышды.

Мудах жаным кюй жырла тагъа,
Къыйналсам да, ышанама бек.
Бир кюн бир келир босагъагъа,
Тансыкълар да ажашхан жүрек.

АЯМАДЫ БИЗНИ ЗАМАН

Аямады бизни заман,
Болалмады бизге дарман.
Эки жүрекде бир жара
Ачийды бек, къаны бара.

Алай а кьоймалла бирге
Къууанч кюнлеге тюберге.

Жазыумед, огъесе адам
Киргенмед арагъа, къайдам?

Сакъат болса да къанатым,
Санга жетергед муратым.
Аямаса да чырт заман,
Жүрек от сууумаз, ийнан.

ЖАНГЫЗЛЫКЪ

Къыш бузла, кёлню кепге жыйгъанча,
Жангызлыкъ кючлейди адамны.
Жан алыучу къанатын жайгъанча,
Сууута жүрекеледе къанны.

Жаз жылыу келип, дуня чакъгъанча,
Жүрекке келирми жангырыу?
Буз эрип, таза суулай саркъгъанча,
Санланы бошлармы бу ауруу?

Кюн къысып, битим мууал болмазча,
Жер сакълайды жауунну, кюсеп.
Бу жарсыуда таш болуп къалмазча,
Жүрекке уа не берсин себеп?

ЖАРАЛЫ ЖЮРЕКНИ КЪАЛМАДЫ КЪАРЫУУ

Къууанчдан толтура, къарадынг кёзюме,
Сюйдюмлю ышардынг, тынгылай сёзюме,
Тюшюмде кёргенни тюнюмде сынадым.
Сюймеклик Къаланы сезимден къаладым.

Чырайынг, сыфатынг алдыла эсими,
Мёлекге ушатып, алдадым кесими.
Къоймады биргелей жангызлыкъ жазыуум.
Жүрекни кючледи ёмюрлюк жарсыуум.

Кюнлени биринде чачылды къалабыз.
Башханы сайладынг, бузулду арабыз.
Къаты болмадынг, жаным, этген антынга.
Насыплы биреулен сюелди къатынга.

Жаралы жүрекни таркъайды къарыуу,
Жашауну замансыз тас болду татыуу.
Къанатны жангызы бийикге чыгъармаз.
Сюймеклик да кеси жангызлай чагъалмаз.

ЖЮРЕКДЕН ЖЮРЕККЕ ЖОЛ КЪЫСХАДЫ

Жүрекден жүрекке жол къысхады –
Бир къарам, бир сезим, бир умут.
Сюймеклик жүрекке ашыгъады,
Тынчлыкълы кюнлени сен унут.

Кечени жукъусуз ашыраса,
Сагъышла къаланып башынга.
Жюрекни амалын жашыраса,
Амалсыз ышара тышына.

Кёзюнге бир сейир кёрюнеди
Тёгерек, – тюрленипми къалды?
Чурумсуз акъылынг бёлюнеди:
Эсинги суймекликми алды?

Халынгы сезерге кюрешсенг да,
Соруула жууапсыз къалырла.
Жазыуну алдаргъа излесенг да,
Жюрекле бир бирни танырла.

МУРАТЫМЫ МЕН ЭТДИМ САНГА АМАНАТ

Жюрегиме сен бердинг учаргъа къанат.
Муратымы мен этдим санга аманат!
Узатама къолуму, бирге атлайыкъ.
Буйрукъдан насып юлюш биз да алайыкъ.

Ийнан манга, ариуум, жашау жокъ сенсиз,
Къарны тазалыгъыча, ниетим кирсиз.
Кемсиз суйгениме уа жыр болсун шагъат,
Биз тюбеширик болсакъ, жылды хар сагъат.

Жюрегиме сен бердинг учаргъа къанат.
Муратымы мен этдим санга аманат!
Узатама къолуму, бирге атлайыкъ.
Буйрукъдан насып юлюш биз да алайыкъ.

Ант этеме, багъалым, жукъ бла жарсытмам,
Ёмюрде да сёз бла сени къыйнамам.
Жаныма дарманчады сени къарамынг,
Жюрек эритирчады жылы ауазынг.

Жюрегиме сен бердинг учаргъа къанат.
Муратымы мен этдим санга аманат!
Узатама къолуму, бирге атлайыкъ.
Буйрукъдан насып юлюш биз да алайыкъ.

ИЙНАНМАЙМА

Ийнанмайма, мен санга ийнанмайма,
Жюрегингден келмейле сёзле.
Къыйналмайма, энди мен къыйналмайма –
Жилямукъ чыгъармайла кёзле.

Унутмайма, эсимдед, унутмайма –
Сёз бергененг, атлана узакъ:
«Алдамайма, багъалым, алдамайма,
Къайтырыкъма, жер болгъунчу акъ».

Сакълай эдим, таралып сакълай эдим,
Къайтырынга болмай ишегим.
Санай эдим, кюнлени санай эдим,
Къабыл болмад ансы тилегим.

Излемединг, билирге излемединг,
Не халда жашай эдим сенсиз.
Тилемечи, кечмеклик тилемечи,
Бир болмазбыз энди экибиз.

КЕЛИР ЖАЗЫМ, ЖАЙЫМ

Кетечекге жабыу ата,
Жауады къар къалын.
Бу акъ тюзде, ызым бата,
Атлайма акъыртын.

Ахшы умут, къууум тууа,
Тазады тегерек!
Милек¹ таууш эте хауа,
Омакъды хар терек.

Къышхы таурух алдайды кёз,
Кёлном болуп ырахат.
Къарны онглап чагъар жанкъоз!
Анга да – кёк шагъат.

Къагъыт кибик – жерни юсю:
Жангы жыр жазайым.
Жетер толу насып кезиу –
Келир жазым, жайым.

¹ Милек – хрусталь.

АТЛАРЫ

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Ал сёз. <i>Статья</i>	2
Нарт эпос	10

ХАЛҚЪНЫ АХШЫ АДАМЛАРЫ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Кюн сайын жокълайма сени, нёгерим а – бир мудах ауаз. Сабийлик урланган жылла. Жашауну жаяу жолоучусу. <i>Статьяла</i>	58
АСАНЛАНЫ Кулина. Отарланы Омар. <i>Эсгеру</i>	76
ДОДУЛАНЫ Аскер. Жырчыгъа дуния эркин. <i>Статья</i>	81
ЖАБОЛАНЫ Асият. Къолу уста, сёзю дарман. <i>Очерк</i>	83

ПРОЗА

ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим. Къанатлыда жел улуйду. <i>Повесть</i>	88
--	----

ПОЭЗИЯ

КЪАЗАКЪЛАНЫ Борис. Назмула	128
--------------------------------------	-----

ПРОЗА

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Учхан айрыкамны хангошасы. <i>Роман</i>	133
--	-----

БИЛЛЯЧА

БЕППАЙЛАНЫ Муталип. Уллу, гитче да суйген. <i>Статья</i>	183
Рафис КОРБАНОВ. Назмула	185

ЮБИЛЕЙ

ЖАЗАЛАНЫ Балуга. Мухтар, биз сени бла махтанабыз. <i>Статья</i>	191
---	-----

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей. Чам хапарла	198
---	-----

ЖАШ КЪАЛАМЛА

КЪУШЖЕТЕРЛАНЫ Айшат. Назмула	218
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (191)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители:

**ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ПО ПЕЧАТИ
И МАССОВЫМ КОММУНИКАЦИЯМ, СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КБР**

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *А. Х. Жабоева*

Сдано в набор 10.01.2017. Подписано в печать 04.02.2017.
Выход в свет 30. 02.2017. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 63. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии ООО «Тетраграф»
г. Нальчик, пр. Ленина, 33

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда: «Была «Минги-Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*